

12 КИЇВ-1984

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Про шляхи підвищення ефективності партійної роботи
- Партія єднала у борні і труді (Республіканська наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників)
- Критика буржуазно-націоналістичних тлумачень запровадження християнства у Київській Русі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (285)

ГРУДЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Крючков Г. К. Про шляхи підвищення ефективності партійної роботи 5

* * *

Партія єднала у борні і труді (Республіканська наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників) 17

Проти буржуазної фальсифікації історії

Хміль І. С., Гломозда К. Ю. Критика буржуазно-націоналістичних тлумачень запровадження християнства у Київській Русі 28

ПОВІДОМЛЕННЯ

*До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу
у Великій Вітчизняній війні*

Метленков М. І. (Житомир). Допомога військових рад і політорганів фронтів та армій у розвитку партизанського руху на Україні в 1941—1944 рр. 40

Король В. Ю. Комуністична партія — організатор творчого співробітництва інтелігенції братніх республік СРСР у галузі науки і культури (1941 — 1945 рр.) 46

* * *

Павленко В. В. Роль засобів масової інформації й пропаганди Української РСР у співробітництві з країнами соціалістичної співдружності (70—80-і роки) 55

Романенко А. І. Про участь ІІДР у боротьбі країн соціалістичної співдружності в ООН за зміцнення миру і безпеки в Європі 64

Гуров Ю. М. Військова підтримка США загарбницької політики Ізраїлю 73

ЗАМІТКИ

Питання історичного краєзнавства

Бугайківський І. А. (Макіївка). Про час заснування айдарських і деркульських поселень 82

Трибуна молодого автора

Гупан Н. М. (<i>Ворошиловград</i>). Зростання загальноосвітнього рівня робітничої молоді Донбасу (1971—1980 рр.)	86
Сокболовська Г. М. (<i>Одеса</i>). До питання про здійснення більшовиками України тактики «лівого блоку» в роки першої світової війни	94

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Савельєв В. Л. Критика буржуазних і ревізійністських перекируень досвіду боротьби В. І. Леніна, Комуністичної партії за зміцнення і розвиток політичної системи радянського суспільства	102
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Архипова Н. Т. (<i>Севастополь</i>). Військово-патріотичне виховання у позакласній краєзнавчій роботі в школі	110
---	-----

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Акуленко В. І. Участь Української РСР у міжнародній охороні пам'яток історії та культури	113
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бречак І. М. Сторінки партизанського подвигу (Закінчення)	120
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кожукало І. П. Партійне керівництво відбудовою і розвитком народного господарства Радянської України (1946—1950 рр.)	129
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Голиков С. З. (<i>Харків</i>). За дальший розвиток промисловості УРСР	139
Соломко Е. Т. (<i>Тернопіль</i>). Головні органи політичного керівництва інтеграцією на селі — в дії	140
Кульчицький С. В. Нова праця з історії утворення братньої Радянської Молдавії	141
Решудько П. Ф. (<i>Ворошиловград</i>). Рядовий ленінської гвардії	143
Білфусов М. М., Огризко В. С. Історична наука в СРСР та НДР	144
Суярко Л. О. Молодь у боротьбі за свої права	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Зенюк М. А. Всесоюзна науково-практична конференція у Луцьку	148
Волощенко А. К. Захист докторської дисертації М. В. Демченком	148
Панчук М. І. Захист докторської дисертації Л. Є. Дещинським	149
Теми дисертацій і монографій	149

* * *

Алфавітний показник матеріалів, надрукованих у журналі в 1984 р.	150
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Крючков Г. К. О путях повышения эффективности партийной работы 5

* * *

- Партия спланировала в борьбе и труде (Республиканская научная конференция, посвященная 40-летию освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков) 17

Против буржуазной фальсификации истории

- Хмель И. С., Гломозда К. Е. Критика буржуазно-националистических толкований введения христианства в Киевской Руси 28

СООБЩЕНИЯ

К 40-летию Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне

- Метленков Н. И. (Житомир). Помощь военных советов и политорганов фронтов и армий в развитии партизанского движения на Украине в 1941—1944 гг. 40

- Король В. Е. Коммунистическая партия — организатор творческого сотрудничества интеллигенции братских республик СССР в области науки и культуры (1941—1945 гг.) 46

* * *

- Павленко В. В. Роль средств массовой информации и пропаганды Украинской ССР в сотрудничестве со странами социалистического содружества (70—80-е годы) 55

- Романенко А. И. Об участии ГДР в борьбе стран социалистического содружества в ООН за укрепление мира и безопасности в Европе 64

- Гуров Ю. Н. Военная поддержка США захватнической политики Израиля . 73

ЗАМЕТКИ

Вопросы исторического краеведения

- Бугаевский И. А. (Макеевка). О времени основания айдарских и деркульских поселений 82

Трибуна молодого автора

- Гупан Н. Н. (Ворошиловград). Возрастание общеобразовательного уровня рабочей молодежи Донбасса (1971—1980 гг.) 86

- Соколовская Г. Н. (Одесса). К вопросу об осуществлении большевиками Украины тактики «левого блока» в годы первой мировой войны 94

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Савельев В. Л. Критика буржуазных и ревизионистских извращений опыта борьбы В. И. Ленина, Коммунистической партии за укрепление и развитие политической системы советского общества 102

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Архипова Н. Т. (Севастополь). Военно-патриотическое воспитание во внеклассной краеведческой работе в школе 110

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Акуленко В. И. Участие Украинской ССР в международной охране памятников истории и культуры 113

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Бречак И. М. Страницы партизанского подвига (Окончание) 120

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кожукало И. П. Партийное руководство восстановлением и развитием народного хозяйства Советской Украины (1946—1950 гг.)	129
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Голыков С. З. (<i>Харьков</i>). За дальнейшее развитие промышленности УССР	139
Соломко Е. Т. (<i>Тернополь</i>). Главные органы политического руководства интеграцией на селе — в действии	140
Кульчицкий С. В. Новая работа по истории образования братской Советской Молдавии	141
Решодько П. Ф. (<i>Ворошиловград</i>). Рядовой ленинской гвардии	143
Белоусов М. М., Огрызко В. С. Историческая наука в СССР и ГДР	144
Суярко Л. А. Молодежь в борьбе за свои права	146

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Зенюк М. А. Всесоюзная научно-практическая конференция в Луцке	148
Волощенко А. К. Защита докторской диссертации М. В. Демченко	148
Панчук М. И. Защита докторской диссертации Л. Е. Дешинским	149
Темы диссертаций и монографий	149

* * *

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1984 г.	150
---	-----

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Г. К. КРЮЧКОВ

зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України

ПРО ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ

Наша партія, втілюючи в життя ленінську генеральну лінію, свій політичний курс, приділяла і приділяє постійну увагу забезпеченню дійового впливу на всі сфери суспільного життя, вдосконаленню стилю і методів керівництва, вибору таких засобів і прийомів організаторської та політичної роботи, які, за словами В. І. Леніна, здатні «...при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹. *Сутність проблеми ефективності партійної роботи*, мистецтво управління і політики в тому, власне, й полягає, щоб застосувати «найкращі прийоми і засоби»² для досягнення поставлених цілей, «своєчасно зважити і знати, де зосередити свої головні сили й увагу»³, «уміти правильно розставляти людей»⁴.

КПРС дбає про те, щоб її діяльність по керівництву суспільством відповідала вимогам політичної лінії, умовам даного історичного етапу, завданням соціалістичного й комуністичного будівництва. В рішеннях партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС визначаються конкретні шляхи піднесення організаційно-політичної роботи партії на рівень політичного керівництва, вдосконалення стилю і методів діяльності партійних організацій та їх керівних органів. У резолюції XIV конференції РКП(б) «Про партійне будівництво» (квітень 1925 р.), наприклад, говорилося про необхідність «...всебічного поліпшення якості партійної роботи, і насамперед поліпшення якості партійного керівництва»⁵. XVII з'їзд ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.) в резолюції «Партійне і радянське будівництво» з усією гостротою поставив питання «про підвищення якості роботи в усіх галузях, насамперед якості організаційно-практичного керівництва»⁶. Необхідність дальшого вдосконалення цієї справи з новою силою була підкреслена на XXVI з'їзді КПРС. «Стиль і методи керівництва, — наголошувалося на ньому, — питання, важливе для всієї партії, для всього народу. Пам'ятаючи про це, повсякденно і в усьому керуватися ленінськими нормами — прямий обов'язок будь-якого партійного керівника»⁷.

Зростає актуальність проблеми підвищення ефективності партійної роботи зумовлена якісно новими завданнями сучасного етапу розвитку нашого суспільства, основний зміст яких становить всебічне і плано-

¹ Ленін В. І. Революційні дні. — Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

² Ленін В. І. Як організувати змагання? — Там же, т. 35, с. 198.

³ Ленін В. І. Промова на нараді голів губернських і повітових виконавців 1 лютого 1920 р. — Там же, т. 40, с. 83.

⁴ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня 1922 р.: XI з'їзд РКП(б), 27 берез. — 2 квіт. 1922 р. — Там же, т. 45, с. 101.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979, т. 3, с. 168.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 5, с. 148.

⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 87.

мірне вдосконалення побудованого в нашій країні розвинутого соціалізму. Небачено розширилися масштаби господарського будівництва. Динамічнішими стали соціальні процеси. На чергу дня, як невідкладне, висунулося завдання, пов'язане із завершенням переходу соціалістичної економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку. Дедалі тіснішим стає взаємозв'язок економічного і соціально-політичного, духовного прогресу радянського суспільства, що диктує необхідність забезпечення тіснішої єдності економічної та соціальної політики, все більшого підпорядкування виробничих завдань суспільним цілям. Зростає значення діяльності партії по вихованню нової людини.

Це вимагає від партійних організацій, керівних кадрів особливо вдумливого, кваліфікованого підходу до проблем, пов'язаних з розвитком економічного базису, соціально-класової структури суспільства, національних відносин, інтернаціоналізацією нашого суспільного життя, поглибленням соціалістичної демократії, зміцненням матеріальних та ідейно-моральних основ соціалістичного способу життя, формуванням гармонійного розвинутої особи будівника нового суспільства.

Партія, як авангардна сила, ядро нашої політичної системи, на основі пізнання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку виявляє суперечності, що виникають у ході соціалістичного будівництва, виробляє і проводить таку політику, застосовує такі форми й методи роботи, які дають можливість не допускати розвитку неантагоністичних суперечностей у серйозні соціальні колізії і, використовуючи рушійну силу притаманних соціалізму суперечностей, забезпечувати їх розв'язання, досягнення програмних цілей, втілення в життя соціалістичного, а потім і комуністичного ідеалу. В міру дальшого просування шляхом комуністичного будівництва, зростання масштабів і складності його завдань необхідність і значення діяльності партії по виробленню правильної, науково обгрунтованої політики та її здійсненню неухильно зростають.

На забезпечення вищого рівня партійно-політичної роботи, приведення стилю і методів партійного керівництва у відповідність з новими умовами й сучасними вимогами та посилення партійного впливу на розв'язання господарсько-політичних завдань і спрямовані рішення XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС, прийняті в останні роки постанови Центрального Комітету, зокрема, на звіт Саратовського обкому КПРС (липень 1983 р.)⁸, «Про роботу ЦК Компартії Молдавії по вдосконаленню стилю і методів діяльності партійних організацій у світлі рішень листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС» (грудень 1983 р.)⁹, «Про основні підсумки звітів і виборів у партії та завдання парторганізацій» (січень 1984 р.)¹⁰.

Які ж *передумови високої ефективності партійної роботи, шляхи посилення партійного впливу* на розв'язання господарсько-політичних завдань? Відповідь на це запитання ми знаходимо у творах засновника і вождя нашої партії Володимира Ілліча Леніна, партійних документах, виступах керівників КПРС і Радянської держави, у повсякденній практиці партійних організацій.

Першорядне значення для успіху партійного керівництва має *чітка політична спрямованість, забезпечення пріоритету політичного підходу* в багатогранній діяльності партії, всіх її організацій по керівництву економічним і соціально-культурним будівництвом, що В. І. Ленін вважав азбукою марксизму¹¹. Він підкреслював, що «...без правильного

⁸ Див.: Під прапором ленінізму, 1983, № 5, с. 2—4.

⁹ Див.: Там же, 1984, № 1, с. 11—13.

¹⁰ Див.: Рад. Україна, 1984, 18 берез.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 269.

політичного підходу до справи даний клас не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання»¹².

За своїм змістом керівна діяльність є не що інше, як проведення в життя політики партії і держави, здійснення конкретних рішень, у яких ця політика втілена. Можна сказати так: політика КПРС — це вихідний пункт, основа і зміст, альфа і омега керівної діяльності, наукового управління суспільством.

І зрозуміло, що кадри, яким партія доручила здійснювати керівництво певними ділянками роботи, проводити свою політику, повинні глибоко розуміти її, добре знати партійні рішення і директиви, наполегливо, послідовно і самовіддано втілювати їх у життя. Це означає, що до будь-якого питання — господарської, громадської, виховної роботи — вони зобов'язані підходити з огляду на те, як найкраще забезпечити практичне здійснення лінії партії, досягти стратегічних і тактичних цілей, поставлених у її рішеннях. Завжди і в усьому вони мусять виявляти *принциповість, розуміння партійної, політичної відповідальності* за стан справ на дорученій ділянці, ставити на перший план державні, загальнонародні інтереси, рішуче відстоювати їх, перемогуючи вузьковідомчі або місницькі впливи. Керівні кадри повинні передусім бачити *політичний зміст* процесів і явищ, що відбуваються в економіці, суспільному та культурному житті, передбачати їх розвиток, враховувати політичні й економічні наслідки рішень, що приймаються.

Потрібно також мати на увазі небувале *загострення ідеологічного протиборства* на світовій арені, безпрецедентну психологічну агресію імперіалізму проти соціалістичних держав, безперервні спроби буржуазної та ревізійоністської пропаганди скомпрометувати марксистсько-ленінське вчення, реальний соціалізм, притупити класову свідомість трудящих країн соціалістичної співдружності, підірвати їх ідейну переконаність.

Все це вимагає високої політичної пильності комуністів, кожної радянської людини, посилення пропагандистської і контрпропагандистської роботи, підвищення її наступального характеру, оперативності і дієвості. Партійні організації, керівні кадри покликані всіляко сприяти формуванню у трудових колективах зрілої громадської думки, утвердженню здорової морально-політичної атмосфери, робити все для того, як сказав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко у промові на Всесоюзній нараді народних контролерів, «...трудова і громадська активність мас не просто зростала, як досі, а в буквальному розумінні слова примножувалась»¹³. Враховуючи це, вересневий (1984 р.) Пленум ЦК Компартії України затвердив план конкретних заходів, спрямованих на дальше поліпшення якості ідеологічної роботи в республіці. Їх виконання сприятиме дальшому примноженню виробничої і суспільно-політичної активності трудящих.

Багаторічний досвід нашої партії переконливо свідчить про те, що саме чіткий класовий підхід до оцінки подій і явищ суспільного життя, конкретних ситуацій дає можливість глибоко враховувати своєрідність кожного політичного моменту¹⁴, вільно орієнтуватися в обставині, за будь-якими поворотами і зигзагами подій бачити перспективу, не випускати з поля зору кінцеву мету, спрямовувати на її досягнення організаторську роботу. Політична зрілість кадрів, чіткий політичний підхід до справи є надійною гарантією проти суб'єктивізму й волюнтаризму, так званого «прагматизму» і діляцтва, обивательської обмеженості та формалізму.

¹² Там же.

¹³ Див.: Рад. Україна, 1984, 6 жовт.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 161.

Ось чому партія завжди виявляла і виявляє постійну турботу про політичне загартування кадрів, їх марксистсько-ленінську освіту. У прийнятій нещодавно постанові «Про участь керівних кадрів Естонської РСР у політико-виховній роботі серед трудящих» ЦК КПРС запропонував усім партійним комітетам «наполегливо вдосконалювати ідейно-теоретичне навчання керівних кадрів, формувати у них високу політичну культуру, новий тип економічного мислення»¹⁵. Цьому підпорядкована діяльність усіх ланок політичного навчання, вся ідейно-виховна робота партійних організацій. Нині в республіці в системі партійної освіти навчається більш як 2 млн. 300 тис. комуністів і безпартійних активістів. Ще понад 1 млн. 300 тис. чол. оволодівають знаннями основ марксизму-ленінізму, політики партії в масових формах політичного навчання і майже 6 млн. 600 тис. — у системі економічної освіти.

Особлива увага приділяється тому, щоб у процесі навчання комуністи, керівні кадри оволодівали вмінням мислити широко і масштабно, творчо застосовувати на практиці знання революційної теорії, завжди бачили зв'язок поточних справ з комуністичною перспективою, своєї роботи на дорученій ділянці з життям усієї країни, в кожному справу вносили дух партійного розуміння, політичний підхід.

Неодмінною передумовою високої ефективності партійного керівництва є також чітке розмежування функцій партійних комітетів із завданнями державних і господарських органів. Для КПРС основоположним є принцип, згідно з яким усі парторганізації діють у рамках Конституції СРСР. Партія завжди застерігала від змішування функцій партійних комітетів та державних органів, дріб'язкової опіки й надмірного втручання в практичну діяльність Рад, профспілок, комсомолу та інших громадських організацій, від непотрібного паралелізму в їх роботі. На це однозначно вказувалося на лютневому і квітневому (1984 р.) Пленумах ЦК КПРС.

На практиці з фактами підміни радянських чи господарських органів ще нерідко доводиться зустрічатися. Значною мірою це пояснюється тим, що, як говорилося на XXVI з'їзді КПРС, на роботу в партійний апарат приходять частина спеціалістів, які не мають достатнього політичного досвіду й іноді привносять у партійну практику адміністративно-господарські методи, не властиві партійним органам, як органам політичного керівництва. Це знаходить свій вияв у недооцінці такими працівниками партійно-політичної роботи, в адмініструванні, захопленні численними засіданнями і нарадами, прийняттям великої кількості постанов, які не підкріплюються конкретною організаторською роботою і тому до кінця або у встановлені строки не виконуються.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що в нашій партії завжди було правилом оцінювати партійну, громадську, господарську роботу не за кількістю прийнятих рішень, не за числом і тривалістю засідань, а за її чіткою політичною спрямованістю та практичними результатами. Цими критеріями партійні організації керуються й нині.

Відсутність у частини працівників досвіду політичної роботи, належного ідейного загартування є однією з головних причин того, що подекуди ще трапляються прояви терпимого ставлення до недоліків і упущень, приписок, інших порушень партійної та державної дисципліни, фактів безгосподарності, службових зловживань. У цьому причина й того, що деякі керівні працівники бувають несамокритичними в оцінці результатів своєї роботи, стану справ на доручених їм ділянках, хворобливо сприймають критичні зауваження на свою адресу. Партійні організації виховують таких працівників, допомагають їм оволодівати методами політичного керівництва. Нездатних же перебувати в них, а тим паче тих, хто використовує службове становище в особистих, корисливих цілях, хто намагається чи наловчився влаштовувати своє благопо-

¹⁵ Див.: Під прапором ленінізму, 1984, № 16, с. 4.

луччя за рахунок інших, за рахунок суспільства, рішуче звільняють з керівної роботи. Це відповідає вимогам XXVI з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС. Цю лінію повністю підтримують комуністи, всі трудящі.

Розмежування функцій партійних і державних, господарських органів зовсім не означає, що під приводом «недопущення підміни» партійні органи можуть взагалі відійти від конкретних питань господарського будівництва. Це означає насамперед те, що парткомні, парторганізації, політичні керівники, працівники партійного апарату не мають права знеособлюватися, зливатися з господарським керівництвом, з апаратом господарського управління. Вони зобов'язані послідовно, принципово і твердо проводити політичну лінію КПРС, її рішення, *ефективно здійснювати партійний контроль* за діяльністю державних і господарських органів, справляти на неї компетентний політичний вплив.

Це означає також, що партійні комітети, парторганізації повинні *забезпечувати скоординовану, цілеспрямовану діяльність усіх ланок нашої політичної системи*, об'єднувати й спрямовувати на розв'язання актуальних економічних і соціальних завдань зусилля державних та громадських організацій, працівників їх апарату, створювати необхідні умови для того, щоб ці організації, їх працівники повною мірою здійснювали надані їм права і повноваження. Інакше кажучи — кожен повинен займатися своєю справою і займатися нею як слід.

Це означає, зрештою, необхідність постійно *аналізувати стиль роботи апарату державного і господарського управління*, вимогливо ставитися до комуністів, яким доручена робота в радянських і господарських органах, громадських організаціях, рішуче присікати спроби перекласти на партійні комітети вирішення питань, якими зобов'язані займатись інші органи.

Практика показує, що, коли партійний працівник бере на себе здійснення не властивих органам політичного керівництва функцій, починає, так би мовити, «входити в становище» господарників, він неодмінно скочується на вузьковідомчі або місницькі позиції, втрачає політичну гостроту. До того ж це сковає ініціативу апарату державного і господарського управління, розхолоджує кадри, культивує в них перестраховку, породжує знеособку і безвідповідальність. А головне — займаючись справами, які повинні вирішувати радянські, господарські чи інші органи, партійні працівники випускають з поля зору ті питання, яких за них ніхто не може і не буде вирішувати: добір і виховання кадрів, контроль за їх роботою, ідеологічне забезпечення господарсько-політичних завдань, організаційно-політичне зміцнення партійних рядів. А за всім цим приховується небезпека ослаблення керівної ролі партійних комітетів.

Тому Центральний Комітет КПРС у постанові «Про основні підсумки звітно-виборної кампанії в партії та завдання парторганізацій» зажадав рішуче покінчити з практикою перекладання на партійні комітети питань, які повинні вирішувати радянські і господарські органи, неухильно керуватися настановою лютневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС про те, що для партійних комітетів займатися господарством — значить насамперед займатися людьми, які ведуть господарство¹⁶.

Все вирішують люди, кадри. Для успіху керівництва будь-якою ділянкою роботи визначальне значення мають кваліфікація працівників, які її очолюють, їх організаторські здібності, ставлення до справи, розуміння ними своєї відповідальності за проведення лінії партії. Ось чому так важливо, щоб партійні організації зосереджували увагу насамперед на практичному *здійсненні кадрової політики КПРС*, суворому дотриманні її ленінських принципів, органічному поєднанні довір'я і поваги до кадрів з принциповою вимогливістю, на тому, щоб усі ділянки господарського й соціально-культурного будівництва очолюва-

¹⁶ Див.: Рад. Україна, 1984, 18 берез.

ли політично зрілі, авторитетні, компетентні організатори, здатні забезпечити не тільки виконання поточних планів, а й вирішення перспективних завдань розвитку економіки. На цих питаннях, що становлять серцевину політичного та організаційного керівництва, особливо наголосив Центральний Комітет КПРС, розглядаючи нещодавно пропозиції товариша К. У. Черненка з деяких питань сучасної кадрової політики¹⁷.

Для реалізації цього завдання в розпорядженні нашої партії є великий *кадровий потенціал*, який постійно зростає. В народне господарство країни щороку направляється 2,1 млн. випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, у тому числі на Україні — 385 тис. Кількість спеціалістів усіх галузей знань в СРСР наприкінці минулого року становила 31,6 млн. чол., з них спеціалістів вищої кваліфікації — 13,5 млн., в тому числі в нашій республіці — відповідно 5,9 млн. і 2,5 млн. чол. У складі Компартії України — майже 1,8 млн. спеціалістів. Близько 60% усіх секретарів міськкомів і райкомів партії, половина секретарів обкомів партії, голів міськ- і райвиконкомів, більше третини голів облвиконкомів мають партійно-політичну освіту. З числа тих, хто зараз працює в республіці, починали свій трудовий шлях робітниками або колгоспниками близько 40% перших секретарів обкомів і майже дві третини перших секретарів міськкомів та райкомів партії, більше половини голів облвиконкомів, 70% голів міськ- і райвиконкомів, третина міністрів, кожний другий керівник підприємств і об'єднань провідних галузей промисловості.

Високий рівень професійної та політичної підготовки, знання життя, потреб і запитів трудящих, конкретних умов виробництва дають нашим кадрам можливість успішно виконувати соціально-економічні й політичні завдання, поставлені XXVI з'їздом партії, наступними пленумами ЦК КПРС.

Однак на окремих ділянках ще не забезпечується належний рівень керівництва. Частині працівників, які відстали від вимог нинішнього дня, не під силу якісно нові завдання, і на їх місце повинні прийти більш підготовлені, енергійні люди. Інтереси справи вимагають також звільнитися від безініціативних, недисциплінованих працівників, тих, хто, за словами В. І. Леніна, «...комісії, наради та розмови ведуть, а простого діла не роблять»¹⁸.

У практичній роботі з кадрами потрібно повною мірою враховувати, якою непростюю і нелегкою справою є оволодіння інтенсивними, якісними факторами розвитку економіки, приведення в дію глибинних резервів прискорення темпів зростання суспільного виробництва і продуктивності праці. А резерви ці полягають у збільшенні віддачі вже створеного виробничого й наукового потенціалу, в широкому впровадженні досягнень науки і передового досвіду, послідовному здійсненні режиму економії. Саме тому нині великого значення набувають активізація діючої системи *перепідготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів*, озброєння їх сучасними методами господарювання і управління економікою, на що також звернув увагу Центральний Комітет КПРС¹⁹.

Характер завдань сучасного етапу розвитку нашого суспільства такий, що їх неможливо успішно вирішувати без опори на науку, широкого впровадження всього нового, прогресивного, народжуваного практикою комуністичного будівництва. І роль партійних організацій, керівних кадрів як ініціаторів і організаторів великих, масштабних справ, що мають загальнодержавне значення, постійно зростає. Це виявляється

¹⁷ Див.: Там же, 19 жовт.

¹⁸ Ленін В. І. Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки: Промова на засіданні Комуністичної фракції Всеросійського з'їзду металістів 6 берез. 1922 р.— Повне збір. творів, т. 45, с. 15.

¹⁹ Див.: Рад. Україна, 1984, 19 жовт.

ся, зокрема, в розробці комплексних цільових науково-технічних програм, проведенні економічного експерименту по розширенню прав підприємств і об'єднань та підвищенню їх відповідальності за результати господарювання, у впровадженні бригадних форм організації і стимулювання праці, здійсненні розроблених у республіці комплексних планів, спрямованих на забезпечення стабільного розвитку землеробства, піднесення тваринництва, соціальну перебудову села.

Протягом останніх років ЦК КПРС схвалив роботу партійних організацій міста Києва, Дніпропетровської та Львівської областей по зміцненню зв'язків науки й виробництва; Запорізької області — по механізації і автоматизації виробництва, зменшенню частки ручної праці; Львівської — по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю промислової продукції, потоково-цехової системи ведення молочного скотарства, підвищенню ефективності використання транспортних засобів; Дніпропетровської — по підвищенню якості сільськогосподарської продукції, впровадженню комплексної системи управління ефективним використанням ресурсів, поширенню досвіду колективу Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова у справі атестації та раціоналізації робочих місць; Івано-Франківської — по ефективному використанню ресурсів у лісовому господарстві і деревообробній промисловості; досвід ямпільських цукровиків і працівників цукрової промисловості. Багато цінних починань підтримав Центральний Комітет Компартії України, зокрема роботу партійних організацій Харківської області по забезпеченню приросту обсягу промислового виробництва без збільшення витрат ресурсів, ініціативу колективів деяких машинобудівних підприємств по підвищенню коефіцієнта змінності роботи верстатного парку, досвід творчої співдружності трудівників Жашківського району Черкаської області і Стрийського — Львівської з науковими установами та ряд інших.

Підтримка нового, прогресивного — всього, що сприяє прискоренню нашого просування вперед, розвиток патріотичної ініціативи мас, широке, активне впровадження передового досвіду — прямий службовий обов'язок кожного керівника і спеціаліста, неодмінна умова успіху на будь-якій ділянці роботи. Саме цим і повинні керуватись партійні організації при оцінці діяльності кадрів. На жаль, ще доводиться зустрічатися з непоодинокими фактами, коли про корисні починання, позитивний досвід не знають навіть у сусідніх колективах, районах, областях. Буває й так, що робота навколо ініціатив обмежується публікацією і схваленням прийнятих зобов'язань.

Партійні організації повинні давати таким фактам принципову оцінку, рішуче присікати будь-які прояви недисциплінованості, байдужості і самозаспокоєності, відсталості, консерватизму, наполегливо впроваджувати в роботу по поширенню передового досвіду чітку систему, планову, організуючу основу.

Розвиток ініціативи, виховання у кадрів почуття нового нерозривно пов'язані із *підвищенням відповідальності за доручену справу*, утвердженням на всіх ділянках господарського механізму, в усіх ланках управління високої організованості, чіткості, злагодженості, дисципліни. Для нашої партії це ключове, принципове питання. Керівні кадри покликані показувати приклад діловитості, партійної принциповості, відповідального, творчого ставлення до виконання своїх обов'язків. Необхідно ще активніше прищеплювати працівникам усіх рангів такі якості, як політична гострота, незадоволеність досягнутим, войовнича непримиренність до недоліків, озброювати їх мистецтвом політичного керівництва, досвідом політичної роботи в масах. Важливість цього аспекту роботи з керівними кадрами особливо підкреслювалась у виступах члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського на зустрічі в ЦК Компартії

України з новообраними першими секретарями міськкомів і райкомів партії (24 березня 1984 р.)²⁰ і при врученні ним ордена Жовтневої Революції Вищій партійній школі при ЦК Компартії України (29 червня 1984 р.)²¹.

Окремо слід сказати ще про одну передумову ефективного партійного впливу на здійснення господарсько-політичних завдань — *високу боєздатність партійних рядів, активність парторганізацій, ініціативу і особистий приклад комуністів*. Партія, організуючи маси на втілення в життя свого політичного курсу, діє не силою влади, не адмініструванням, а добивається поставлених цілей завдяки переконанню людей, різнобічній організаторській і політичній роботі. Вона поліпшує розстановку своїх сил, постійно дбає про те, щоб кожний комуніст самовідданою, творчою працею, активною участю у громадському житті здійснював провідну роль у трудовому колективі, вів за собою безпартійних.

Для цього партійні організації мають нині, як ніколи раніше, великі можливості. В нашій республіці, наприклад, приблизно кожний дев'ятий працюючий у народному господарстві є комуністом. Компартія України налічує у своїх рядах 3 130 095 членів і кандидатів у члени партії²². В її складі — 69,9 тис. первинних, 70,3 тис. цехових організацій, більш як 130 тис. партійних груп. Парторганізації або партгрупи працюють практично в кожному трудовому колективі, комуністи діють всюди, де трудяться і живуть радянські люди. Справа за тим, щоб кожна партійна організація, кожний комуніст бездоганно виконували свої статутні обов'язки, наполегливо добивалися здійснення на кожній ділянці завдань, що їх ставить партія.

Звітно-виборні збори, які недавно закінчилися, показали зросту активність партійних організацій, посилення їх впливу на життя і діяльність трудових колективів. Завдання райкомів, міськкомів, обкомів партії — всебічно проаналізувати підсумки звітно-виборної кампанії, по-діловому реалізувати критичні зауваження і пропозиції комуністів, подати практичну допомогу тим партійним організаціям, де до керівництва прийшли нові товариші. Особливу увагу слід звернути на дальше зміцнення партійної дисципліни, створення повсюдно обстановки, яка виключала б можливість будь-яких порушень чи зловживань. Адже зрозуміло, що без міцної дисципліни неможливо успішно вести роботу по утвердженню порядку і організованості на всіх ділянках господарювання і в усіх ланках управління.

Висуваючи перед партійними комітетами завдання дальшого вдосконалення стилю і методів керівництва всіма ділянками суспільного життя, ЦК КПРС орієнтує кадри на необхідність *поглиблення аналітичного підходу в роботі*, оволодіння методикою економічного і політичного аналізу. На цьому наголошував товариш К. У. Черненко у виступі на нараді працівників апарату ЦК КПРС²³.

Глибокий, кваліфікований, систематичний аналіз стану справ і тенденцій у розвитку народного господарства, окремих його галузей — це ефективний інструмент партійних комітетів. Він дає можливість завжди бачити головне в роботі, до кожної справи підходити з партійних, загальнодержавних позицій, чітко визначати першочергові завдання, щоб зосереджувати на їх виконанні організаторську і політичну роботу, своєчасно приймати політично правильні рішення. Без аналізу немає перспективи, немає й ініціативи.

Приклад того, як треба аналізувати глибокі процеси суспільного життя, робити політичні висновки для практичної діяльності партійних

²⁰ Комуніст України, 1984, № 5, с. 19—23.

²¹ Там же, № 9, с. 9—16.

²² Рад. Україна, 1984, 12 жовт.

²³ Там же, 16 берез.

і державних органів, громадських організацій, показує Центральний Комітет КПРС. Матеріали партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС, кожна постанова Центрального Комітету — це документи, що характеризуються глибиною політичного аналізу, аргументованістю висновків, масштабністю накреслених у них завдань.

Постійне піклування про вдосконалення аналітичної роботи виявляє Центральний Комітет Компартії України. Періодично аналізуються підсумки прийому в партію та зміни в складі республіканської партійної організації, розстановці комуністів, у складі керівних кадрів, тенденції в організації політичної освіти і економічного навчання. За підсумками кожного року відділи ЦК під безпосереднім керівництвом секретарів Центрального Комітету за участю спеціалістів Держплану та інших республіканських організацій роблять глибокий, ретельний аналіз діяльності обласних партійних організацій. При цьому особлива увага звертається на стиль, методи роботи партійних комітетів, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських органів відповідних областей, на те, як забезпечується виконання завдань, визначених п'ятирічним планом, прийнятих соціалістичних зобов'язань, якою мірою використовуються наявні резерви, як впроваджується передовий досвід, поширюються патріотичні починання, насамперед схвалені Центральним Комітетом КПРС і ЦК Компартії України.

Здійснюють такий аналіз і обласні комітети партії. Його результати розглядаються на засіданнях партійних комітетів, враховуються в практичній роботі. На думку партійного активу, це сприяє вихованню у працівників більш широкого погляду на стан справ, самокритичного підходу до оцінки досягнутого, вдосконаленню стилю і методів роботи, підвищенню ефективності партійного керівництва економічним і соціально-культурним будівництвом.

На жаль, ще не всі працівники партійних комітетів, радянських, господарських органів володіють належним чином мистецтвом аналізу, вмінням робити політичні висновки з набутого досвіду, враховувати політичні і соціальні наслідки своїх рішень і дій. Задовольняючись загальними позитивними результатами господарювання, деякі керівники, зокрема, не завжди цікавляться, ціною яких затрат вони досягаються, як впроваджуються у виробництво найновіші науково-технічні розробки, прогресивна технологія, досвід передових колективів, новаторів виробництва, чи забезпечується правильне співвідношення між темпами зростання продуктивності праці і збільшенням заробітної плати.

Партійні комітети республіки, враховуючи цю обставину, вчать кадри постійно орієнтуватися на кращі досягнення в галузі чи регіоні, порівнювати з ними результати своєї роботи, неухильно підвищувати рівень господарювання, приводити в дію наявні резерви. Це — неодмінна умова забезпечення високих темпів розвитку економіки, корінного перелому в зростанні ефективності народного господарства, який потрібний для здійснення у дванадцятій л'ятирічці.

Ретельний, глибокий аналіз тенденцій господарського і культурного будівництва дозволяє правильно визначати найближчі, поточні й перспективні завдання, головні напрями в роботі, правильно обирати пріоритети в господарській політиці, зокрема у спрямуванні капітальних вкладень, про що говорив товариш К. У. Черненко в промові на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС²⁴.

Особливо слід підкреслити, що аналіз, як дійовий інструмент в арсеналі засобів партійного впливу, потрібний не лише для того, щоб констатувати позитивні або негативні тенденції. На основі результатів аналізу мають робитися *практичні висновки* для повсякденної роботи, вноситися *продумані пропозиції* щодо поліпшення стану справ на тій

²⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 жовтня 1984 року. — К., 1984, с. 9.

чи іншій ділянці. Звичайно, при цьому необхідно визначати політичну доцільність, доводити економічну обґрунтованість пропозицій, що вносяться. Важливо також, щоб рекомендувався не один якийсь спосіб розв'язання конкретного питання, а й інші можливі варіанти, вказувалося на їх плюси й мінуси, щоб можна було обрати оптимальний шлях вирішення конкретної проблеми. До речі, це стосується й пропозицій з кадрових питань.

Аналітична робота неодмінно включає в себе *узагальнення і осмислення нагромадженого досвіду*, виявлення вузьких місць, визначення тих ланок, де ціною мінімальних затрат можна одержати максимальний і швидкий ефект.

Нині, коли зусилля партії і народу сконцентровані на здійсненні стратегічного завдання — створенні високоефективної економіки, основи дедалі повнішого задоволення матеріальних і духовних запитів радянських людей, зростання могутності нашої держави, вирішального значення набуває інтенсифікація всіх галузей народного господарства, підвищення його ефективності.

Нещодавно ЦК Компартії України узагальнив велику роботу, яка проводиться в цьому напрямі в республіці²⁵. Було відзначено, що в ході реалізації планів економічного і соціального розвитку партійні комітети, радянські та господарські органи нагромадили позитивний досвід керівництва економікою. Багато робиться в справі прискорення науково-технічного прогресу, реконструкції і технічного переозброєння підприємств, атестації та раціоналізації робочих місць, поліпшення використання створеного виробничого і наукового потенціалу, впровадження безвідходних і маловідходних технологій, посилення режиму економії і бережливості, залучення до господарського обороту вторинних ресурсів.

Досвід передових колективів — шахти ім. Горького виробничого об'єднання «Донецьквугілля», Південного гірничо-збагачувального комбінату, Макіївського металургійного комбінату ім. Кірова, Харківського інструментального заводу, об'єднань — Сумського машинобудівного ім. М. В. Фрунзе, одеського — «Кисеньмаш», северодонецького — «Азот», київського — «Точелектромаш», «Запоріжтрансформатор», кременчуцького — «АвтоКРАЗ», «Прикарпатліс» та багатьох інших — переконує, що найбільшого успіху добиваються там, де чітке розуміння програмних настанов партії в галузі інтенсифікації виробництва поєднується з урахуванням конкретних умов, зосередження уваги на розв'язанні назрілих проблем з найменшими затратами і найбільшими результатами. Вивченню цього досвіду був присвячений семінар, проведений Центральним Комітетом Компартії України у вересні 1984 р. з першими секретарями обкомів партії і головами облвиконкомів²⁶.

Говорячи про поглиблення аналітичного підходу в практиці партійних комітетів, доцільно зупинитися на питанні *про так звану «текучку» і перспективу в роботі*. До партійних органів звертаються люди у найрізноманітніших справах. В цьому знаходять вияв живий, нерозривний зв'язок партії з масами, її високий авторитет, безмежне довір'я народу. Однак, займаючись повсякденними поточними справами, партійні працівники не повинні втрачати перспективу, а ретельно аналізувати причини, що породжують звернення трудящих до партійних комітетів з питань, які мають вирішувати інші органи, вживати заходів для усунення цих причин, зміцнення тих ланок господарського управління, які ще не повною мірою справляються з покладеними на них обов'язками. А головне — щоб зусилля партійних комітетів зосереджувалися *на дійсно вузлових проблемах*. Дороговказом тут є ленінська настанова: «...Від

²⁵ Див.: Рад. Україна, 1984, 8 серп.

²⁶ Див.: Там же, 25 верес.

комуніста слід ждати більшої уваги до завдань завтрашнього, а не вчорашнього дня...»²⁷.

Здійснення завдань економічного і соціального розвитку, які доводиться розв'язувати в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму, все більше потребує *комплексного, системного підходу*. Конкретними прикладами саме такого підходу, який характеризує всю діяльність партії по керівництву соціалістичним суспільством, є здійснення Продовольчої і Енергетичної програм, розробка Комплексної програми науково-технічного прогресу СРСР на 1986—2005 рр., а також комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і системи послуг. Кожна така програма спрямована на досягнення конкретного кінцевого результату, в ній визначаються науково обгрунтовані шляхи розв'язання найважливіших економічних і соціальних проблем. Реалізація схваленої жовтневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС Довгочасної програми меліорації і підвищення ефективності використання меліорованих земель на дванадцяті п'ятирічку і на перспективу до 2000 р., наприклад, повинна активно сприяти підвищенню стабільності землеробства, зведенню до мінімуму залежності його від примх погоди, забезпеченню сталого нарощування продовольчого фонду країни. Конкретні заходи, спрямовані на виконання цієї Довгочасної програми в республіці, схвалив листопадовий (1984 р.) Пленум ЦК Компартії України.

Повчальний досвід здійснення великих цільових програм, зокрема завдань прискорення науково-технічного прогресу, які за своєю природою, за самою суттю є, як правило, міжгалузевими, комплексними, нагромаджені у нашій республіці. Виправдала себе розробка республіканських, галузевих і територіальних комплексних науково-технічних програм, розрахованих на п'ятирічку. В їх здійсненні, забезпеченні спільних, скоординованих дій міністерств і відомств, об'єднань і підприємств, наукових установ і вузів, партійних і громадських організацій значна роль належить радам сприяння науково-технічному прогресу, створеним при ЦК Компартії України, обкомах і міськкомах партії. Нині їх зусилля сконцентровані на формуванні комплексних цільових програм на дванадцяті п'ятирічку.

Переконалим свідченням плототворності комплексного підходу до розв'язання назрілих соціально-економічних проблем може бути широкомасштабна діяльність партійних організацій, радянських і господарських органів Дніпропетровської області по поліпшенню умов праці і побуту сільських трудівників. Обкомом партії та облвиконкомом розроблена комплексна програма соціально-економічної перебудови сільських населених пунктів, яка включає в себе питання будівництва житла, соціально-культурних об'єктів, шляхів, газифікації і благоустрою. Згідно з нею за три роки нинішньої п'ятирічки в селах області побудовано житлові будинки загальною площею 1546 тис. квадратних метрів. Якщо в десятій п'ятирічці питома вага будівництва житла в сільських районах становила щорічно 12,6% від загального його обсягу по області, то в минулому році — 28,7%. При цьому майже дві третини обсягу сільських новобудов становить індивідуальне будівництво. Сучасне обличчя сіл Дніпропетровщини — це торгові центри, хороші школи, дитячі комбінати, клуби, їдальні, телефонні станції, санітарно-побутові блоки на фермах. У кожному районі є профтехучилище або його філіал. В усіх колгоспах і радгоспах діють будинки побуту або комплексні приймальні пункти. 1246 сільських населених пунктів з 1516 з'єднані між собою шляхами з твердим покриттям. І ось результат — у 17 районах з 20 припинився вплив сільського населення. На 12% зросла кількість випускників шкіл і сільських профтехучилищ, які залишаються

²⁷ Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 295.

працювати на селі. В колгоспи і радгоспи надходить все більше заяв, у тому числі від мешканців міст, з проханням про прийом на роботу. Господарства області впевнено нарощують виробництво і збільшують продаж державі продукції землеробства і тваринництва.

Нині впровадження комплексного, перспективного підходу в партійній роботі — не тільки вимога часу, а й один з найефективніших шляхів удосконалення стилю партійного керівництва. Такий підхід сприяє концентрації зусиль, організаторської і політичної роботи на вирішальних ланках, на вузлових, корінних проблемах соціально-економічного розвитку, виховання трудящих, дає можливість визначати для партійних, радянських, господарських органів і громадських організацій чіткі завдання і строки їх виконання. Завдяки цьому діяльності партійних комітетів стають все більш характерними планомірність, чіткість, системність.

Виправдовує себе практика розробки організаційно-політичних заходів по здійсненню рішень партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС, найважливіших постанов Центрального Комітету. Виконуючи їх, партійні комітети правильно розподіляють сили, зосереджують увагу на організації справи, по-діловому здійснюють контроль. А це головне, оскільки забезпечувати високу ефективність партійної роботи — значить добиватися насамперед, щоб усі рішення партійних, радянських органів здійснювалися повністю, в намічені строки, «...щоб те, що було вирішено після багатьох обговорень, що б то не стало було виконано»²⁸.

Неодмінною умовою успішного здійснення кожним партійним комітетом функцій політичного керівника є *суворе дотримання ленінських норм партійного життя, принципу колективності* у поєднанні з персональною відповідальністю працівників за виконання доручених їм обов'язків. Вдосконалюючи практику проведення пленумів, засідань бюро партійних комітетів, партзборів, підвищуючи їх роль і значення як колегіальних органів керівництва, важливо постійно дбати про те, щоб принцип колективності в роботі здійснювався не формально, щоб кожний керівник завжди відчував свою відповідальність перед партійною організацією, громадськістю. Дійовою формою взаємного контролю стали засідання бюро райкомів, міськкомів, обкомів партії, на яких відбувається відверта, принципова розмова з питань стилю роботи, члени бюро вказують на конкретні упущення своїх колег на доручених їм ділянках. Проведення таких засідань стало в республіканській партійній організації системою.

Справжня колегіальність не має нічого спільного з прийняттям великої кількості рішень, проведенням численних нарад, створенням різних комісій. Коли визначено цілі, поставлено конкретні завдання, успіх справи вирішують не нові директиви, не засідання і наради, а жива організаційська і політична робота в масах. «Треба рішуче відмовитись від усього, що заважає оперативному керівництву, і поставити всю роботу на ділову основу»²⁹, — зазначав товариш В. В. Щербицький.

Проблема оволодіння ленінським, більшовицьким стилем керівництва, політичними засобами, найефективнішими формами і методами партійної роботи набуває великої актуальності ще й тому, що в партії постійно відбувається природний *процес оновлення складу керівних кадрів і активу*. Під час минулих партійних конференцій (1983 р.) майже четверту частину секретарів міських і районних комітетів партії

²⁸ Ленін В. І. Промова при обговоренні законопроекту РНК «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 24 грудня: VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р. — Там же, т. 42, с. 175.

²⁹ Див.: Рад. Україна, 1984, 25 верес.

було обрано вперше. На звітно-виборних зборах, які відбулися нещодавно у партійних організаціях, змінилася приблизно п'ята частина секретарів первинних і цехових організацій, партгрупоргів. Щороку великий загін комуністів приходить на роботу в партійний апарат, якому належить велика роль у здійсненні політики КПРС, в управлінні складними процесами розвитку суспільства.

Навчання партійних кадрів і активу, вихованню в них якостей політичних керівників, високої політичної культури партійні комітети республіки приділяють велику увагу. Центральним Комітетом Компартії України проведено семінари з новообраними секретарями райкомів і міськкомів партії, а також із завідуючими відділами партійних комітетів. Широко розгорнулося навчання партійного активу на місцях.

З великими досягненнями у здійсненні програмних завдань, збагачена новим досвідом організаторської і політичної роботи в масах іде наша партія назустріч своєму черговому, XXVII з'їздові. Вдосконалюючи внутрішнє життя, стиль і методи діяльності кожної ланки, зміцнюючи дисципліну, розвиваючи активність комуністів, КПРС створює необхідні передумови для дальшого посилення партійного впливу на всі сфери життя нашого суспільства, зростання своєї керівної ролі в комуністичному будівництві.

Г. К. Крючков

О ПУТЯХ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПАРТИЙНОЙ РАБОТЫ

Резюме

В статье обобщен опыт работы парторганизаций республики по усилению партийного влияния на решение хозяйственно-политических задач. Центральное место в ней занимают вопросы, связанные с обеспечением четкой политической направленности и углублением аналитического, системного, комплексного подхода в деятельности партийных комитетов, разграничением их функций с задачами советских и хозяйственных органов, своевременным укреплением решающих участков работы подготовленными, политически зрелыми кадрами и повышением их ответственности за порученное дело, усилением активности первичных парторганизаций и авангардной роли коммунистов, строгим соблюдением ленинских норм партийной жизни и принципов руководства.

* * *

ПАРТІЯ ЄДНАЛА У БОРНІ І ТРУДІ

(Республіканська наукова конференція,
присвячена 40-річчю визволення Радянської України
від німецько-фашистських загарбників)

Трудащі Радянської України урочисто і святково відзначили 40-річчя визволення республіки від фашистського іґа. Ця подія по праву належить до визначних дат героїчного літопису Великої Вітчизняної війни, є історичною віхою на шляху до Великої Перемоги. «Визволення України, розгром фашистських полчищ у Білорусії і Молдавії,— відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинький,— стали провісником остаточної перемоги Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні»¹.

Серед широкого кола заходів, присвячених славному ювілею, помітне місце зайняла республіканська наукова конференція на тему

¹ Рад. Україна, 1984, 13 жовт.

2. Український історичний журнал № 12

«Комуністична партія на чолі бойової і трудової співдружності народів СРСР у ході визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників», яка відбулася 29 вересня в Києві. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Секція суспільних наук Академії наук УРСР, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, товариство «Знання» УРСР, Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу.

На конференцію були запрошені ветерани Великої Вітчизняної війни, колишні партизани і підпільники, учасники визволення Радянської України, ветерани трудового фронту, вчені з Москви, Ленінграда, союзних республік, партійний та пропагандистський актив, курсанти і офіцери військових навчальних закладів м. Києва.

Конференцію відкрив вступним словом кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто.

У ці дні, сказав він, трудящі республіки, воїни армії і флоту, весь радянський народ готуються урочисто відзначити як велике і радісне свято 40-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Цей славний ювілей відзначається напередодні величній Перемоги радянського народу. В постанові Центрального Комітету КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» дано глибокий науковий, марксистсько-ленінський аналіз безсмертного ратного і трудового подвигу радянських людей, відзначено його неминуще всесвітньо-історичне значення. «Натхненником і організатором Перемоги радянського народу,— сказано у постанові,— була ленінська Комуністична партія. Своєю багатогранною діяльністю вона забезпечила міцну єдність політичного, державного і військового керівництва, армії і народу, фронту і тилу. На її заклик уся країна піднялась на смертний бій з фашизмом. Комуністична партія була справді воюючою партією»². У виключно складних умовах вона зуміла перетворити країну в єдиний бойовий табір і, не дивлячись на тимчасові невдачі на початку війни, добитися корінного перелому у ході війни, забезпечити її переможне завершення.

Про Велику Вітчизняну війну сказано і написано багато. І все ж пам'ять радянських людей знову і знову звертається до тих суворих років, коли вирішувалась доля нашої Батьківщини. Ми згадуємо літні місяці 1941 р., коли у важких оборонних боях, відстоюючи кожен рубіж, місто, село, наші воїни стримували ворога, знищували його живу силу і техніку. В пам'яті народній навічно залишаться видатні битви Великої Вітчизняної війни: битва під Москвою, у вогні якої був похоронений гітлерівський план «блискавичної війни»; Сталінградська битва, яка поклала початок корінному перелому в ході Великої Вітчизняної війни; перемога на вогненій Курській дузі, яка поставила гітлерівську армію перед катастрофою; битва за Дніпро, яка знаменувала завершення корінного перелому у Великій Вітчизняній і другій світовій війні.

Нам ніколи не забути мужність і стійкість радянських воїнів у битвах на Північному Кавказі, Україні, в Білорусії, Молдавії, Прибалтиці, а також при визволенні від фашистського рабства народів Європи. Ніколи не померкне пам'ять про неперевершений героїзм радянського воїна у завершальній Берлінській операції.

У смертельній сутичці з сильним і підступним ворогом радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії не тільки відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня, а й внесли вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів

² Комуніст України, 1984, № 8, с. 4.

Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок.

Важливим етапом на шляху до перемоги, відзначалось у виступі, було повне визволення Української РСР від фашистських поневолювачів, яке завершилось у жовтні 1944 року. Цю знаменну подію трудящі республіки зустрічають в обстановці високої політичної і трудової активності. Вони сповнені рішчюсті виконати всі плани, намічені XXVI з'їздом партії, наступними Пленумами ЦК КПРС, вказівки Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ самовідданою працею вдосконалює розвинуте соціалістичне суспільство, примножує багатство країни, зміцнює її економічну та оборонну могутність. У цьому він вбачає свій священний обов'язок перед світлою пам'яттю тих, хто віддав своє життя на полях битв за свободу і незалежність Батьківщини, за мир і щастя нинішнього і прийдешнього поколінь.

Напередодні славного ювілею — 40-річчя визволення республіки від німецько-фашистських загарбників, відзначив О. С. Капто, особливо слід підкреслити непохитність бойового братерства народів нашої країни, виявленого в боях за Радянську Батьківщину. Дружба народів СРСР, вихована Комуністичною партією, стала невичерпним джерелом масового героїзму воїнів Червоної Армії, представників усіх народів нашої багатонаціональної держави. За мужність і відвагу, виявлені в боях за Радянську Україну, 3940 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З них: 2598 росіян, 668 українців, 69 білорусів, 62 грузини, 35 вірмен, 33 узбеки, 30 казахів, 17 азербайджанців — всього представники 43 національностей.

В боях за Радянську Україну, як і в ході всієї Великої Вітчизняної війни, з особливою силою проявилась видатна роль російського народу. Мільйони хоробрих і мужніх воїнів послав він у Червону Армію. Росіяни становили її основне ядро, були цементуючою силою кожного підрозділу, навколо них згуртовувалися воїни всіх національностей СРСР. «Ми вічно будемо шанувати пам'ять синів і дочок усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни, — відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — які віддали життя в боротьбі за її щастя і незалежність, визволили від фашистської навали дорогу і близьку серцю всіх народів нашої країни Радянську Україну»³.

Далі О. С. Капто спинився на завданнях, зв'язаних з дальшою розробкою проблем історії Великої Вітчизняної війни. Одним з найважливіших завдань у проведенні досліджень з історії минулої війни є всебічне розкриття всесвітньо-історичного значення Перемоги, вирішального вкладу Радянського Союзу в розгром фашистської Німеччини та мілітаристської Японії.

Підсумки і уроки війни завжди були і залишаються предметом гострої ідеологічної боротьби. Реакційні буржуазні історики, виконуючи соціальне замовлення, йдуть по шляху фальсифікації та перекручення результатів і наслідків пережитої людством воєнної трагедії, намагаються сформувати у нових поколінь людей фальшиве уявлення про минулу війну, силкуються принизити вирішальну роль СРСР у розгромі гітлерівського фашизму, замовчують той незаперечний факт, що доля людства вирішувалася на радянсько-німецькому фронті — головному фронті другої світової війни. І недавнє відзначення на Заході сорокаріччя висадки військ союзників — яскраве тому підтвердження. Політики з Білого дому сьогодні тужаться переглянути рішення Ялтинської конференції про післявоєнний устрій Європи.

³ Щербицкий В. В. Избранные статьи и речи. — М., 1978, с. 101.

Тому питання міжнародного значення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні — другої по значенню події ХХ століття після перемоги Великого Жовтня — потребують дальшої комплексної розробки.

У центрі уваги вчених-суспільствознавців повинно знаходитися глибоке розкриття ролі Комуністичної партії — організатора і натхненника перемоги над ворогом. Слід створювати наукові праці, в яких висвітлювалися б усі ланки механізму партійного керівництва в ті складні часи. Інтенсивної розробки потребують питання партійного будівництва, ідеологічної, ідейно-політичної роботи партії в роки важких випробувань. Більш глибоко і ґрунтовно, з залученням нового фактичного матеріалу, слід досліджувати тему дружби і братерства народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни — на фронті, у радянському тилу, на тимчасово окупованій території, діяльності Комуністичної партії по зміцненню бойової і трудової співдружності усіх націй і народностей. Зберігає свою актуальність завдання викриття злочинної діяльності українських буржуазних націоналістів на службі у фашистських окупантів.

Вимагають подальшої розробки багато сторін діяльності Ленінського комсомолу — надійного бойового помічника партії в ті суворі роки. Показ подвигів комсомольців 40-х років по захисту соціалістичної Батьківщини, розкриття джерел масового героїзму — актуальне завдання суспільствознавців. Саме на це націлюють нас настанова ЦК КПРС та рішення вересневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України з питань дальшого поліпшення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному будівництві.

Прогрес історичної науки, відзначив О. С. Капто, нерозривно зв'язаний з освоєнням і використанням нових документальних матеріалів. Щойно вийшов у світ збірник документів і матеріалів «Бойове братерство народів СРСР» — про дружбу і масовий героїзм народів Союзу РСР у боях за Радянську Україну, який, безперечно, викличе у читачів значний інтерес. Але над створенням широкої документальної бази цієї благородної теми ще слід чимало попрацювати історикам, архівістам, видавцям. Зокрема, колективу Інституту історії партії при ЦК Компартії України слід подбати про підготовку фундаментального збірника документів і матеріалів «Комуністична партія України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)».

Важливо також постійно пам'ятати про виховну роль наукових праць, їх вплив на формування світоглядних установок нових поколінь. Товариш К. У. Черненко на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР відзначив: «Важливим інструментом виховання громадянськості, радянського патріотизму, інтернаціоналізму було і залишається виховання історією»⁴. Обов'язок дослідників — висвітлювати нові сторінки подій, в яких з гігантською силою проявились велич духу нашого народу, його героїзм і самовідданість, безмежна вірність справі ленінської партії.

Природно, що все сказане вище не охоплює багатьох інших аспектів цієї багатогранної теми. Відзначаючи добрим словом вже проведеною нашими дослідниками роботу, слід зосередити увагу вчених-суспільствознавців на недостатньо розроблених, найбільш актуальних питаннях історії Великої Вітчизняної війни.

Наприкінці виступу О. С. Капто зупинився на завданнях партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, пропагандистського активу по виконанню постанови ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

⁴ Рад. Україна, 1984, 26 вер.

На пленарному засіданні конференції було заслухано ряд доповідей. «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» — тема доповіді директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Десятиріччя, що минули, відзначив він, дозволяють нам яскравіше і повніше осмислити всесвітньо-історичне значення титанічного подвигу Комуністичної партії і радянського народу в минулій війні. Цьому в значній мірі сприяють постанова ЦК КПРС про 40-річчя Перемоги, виступи і вказівки Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненка.

Далі доповідач зупинився на деяких питаннях вирішальної ролі Комуністичної партії у забезпеченні Великої Перемоги. Основи нашої Перемоги були закладені всіма попередніми революційними перетвореннями, які були досягнуті за роки Радянської влади завдяки перемозі соціалізму. Союз РСР мав могутній промислово-аграрний, науково-технічний, кадровий потенціал, найбільш прогресивну і життєздатну суспільну систему, Збройні Сили. Головна роль у перетворенні цих можливостей у небачену досі за своїм всесвітньо-історичним значенням Перемогу належала Комуністичній партії.

Однією з видатних заслуг нашої партії в роки війни стало забезпечення міцної єдності політичного, державного і військового керівництва, армії і народу, фронту і тилу. Ця єдність, по-перше, відображає об'єктивний процес зростання ролі партії, висування на перший план її діяльності питань військових, оборонних. Вона, по-друге, обумовила необхідність різкого посилення організаційного централізму в житті партії і радянської держави, використання в окремих випадках надзвичайних форм партійного і державного керівництва, зосередження всієї повноти влади в руках одного повноважного органу — Державного Комітету Оборони. По-третє, неухильне зміцнення зв'язків партії з масами, зростання авторитету партії. По-четверте, ідейна і організаційна єдність самої Комуністичної партії, відсутність у ній будь-яких опортуністичних течій, хитань, що, як відзначав у свій час В. І. Ленін, є найголовнішою умовою успіху в досягненні перемоги революційного народу⁵.

У роки війни Комуністична партія була справді воюючою партією. Вона швидко перебудувала свої ряди, зміст, форми і методи керівництва, забезпечила переведення життя всієї країни на воєнний лад. Вищим керівним органом партії, її теоретичним, ідеологічним центром, бойовим штабом був Центральний Комітет. Він проводив дійсно наукову політику збройного захисту завоювань Жовтня. Всі принципові питання керівництва країною, ведення війни, військово-організаційної роботи вирішував Центральний Комітет, його Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. За роки війни відбулося понад 200 засідань цих вищих керівних органів партії.

Одним з важливих факторів посилення впливу партії на вирішальних ділянках титанічної боротьби радянського народу, відзначив В. І. Юрчук, було перегрупування її сил. Комуністами зміцнювалися найважчі ділянки боротьби з ворогом. Тільки за перші шість місяців війни в армію влилося більше одного мільйона ста тисяч комуністів. В тому числі з партійної організації республіки 240 тис. Наприкінці війни кожен четвертий радянський воїн був комуністом. Недивлячись на величезні втрати, партія за роки війни зросла з 3,8 млн. до 5,5 млн. чол. Центральним завданням діяльності партії по організації відсічі ворогові було всемірне зміцнення Збройних Сил. Партія забез-

⁵ Див.: Ленін В. І. Про боротьбу всередині Італійської партії.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 401.

печувала вирішення завдань мобілізації та розгортання військ, їх технічного оснащення, підготовки командних кадрів. За роки війни було підготовлено близько 2 млн. військових спеціалістів.

Партія була організатором перебудови народного господарства на забезпечення потреб фронту, успішно розв'язала складне завдання перебезування матеріальних і культурних цінностей, мільйонів людей з прифронтових областей у східні райони країни. В тиллові райони було евакуйовано 10 млн. чол., понад 1,5 тис. промислових підприємств. Історія не знала подібних прикладів здійснення економічної мобілізації. Комуністична партія очолила всенародну боротьбу в тилу ворога, яка перетворилася в могутній стратегічний фактор нашої перемоги. Тільки на тимчасово окупованій ворогом території України мужньо боролися понад 600 тис. партизанів і підпільників.

Багатий досвід КПРС по керівництву всенародною боротьбою проти фашистських загарбників має не тільки внутрішнє, а й міжнародне, всесвітньо-історичне значення. Він є джерелом поглиблення масово-політичного, військово-патріотичного, інтернаціоналістського виховання радянських людей, трудящих країни соціалістичної співдружності, озброєю братні партії наукою про закони ведення справедливої визвольної боротьби, про захист соціалістичних завоювань.

Наприкінці доповідач зупинився на питаннях критики буржуазних фальсифікаторів керівної ролі Комуністичної партії у Великій Вітчизняній війні. Ідейні слуги імперіалізму всіляко перекручують лєнінські вказівки про воюючу партію комуністів у визвольній, вітчизняній війні, вдаються до вигадок про послаблення зв'язків партії з масами в роки війни. Та їм не спростувати правду історії, її об'єктивний хід. Великий подвиг партії Леніна, всього радянського народу в розгромі фашистських загарбників навіки залишиться у пам'яті нинішніх і майбутніх поколінь.

Тема доповіді начальника штабу Червонопрапорного Київського військового округу генерал-лейтенанта О. К. Федорова — «Основні бойові операції по визволенню Радянської України (воєнно-політичний і стратегічний огляд)». Серед грандіозних битв Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні визначне місце займають бої за визволення Радянської України.

Розгром німецько-фашистських військ під Москвою, Сталінградом, Курськом, відзначив доповідач, створив необхідні умови для наступу Червоної Армії по всьому радянсько-німецькому фронті. Головний удар, згідно плану Ставки Верховного Головнокомандування, мав наноситись у південно-західному напрямі. Ставилось завдання розгромити війська південного крила німецько-фашистського фронту, звільнити Лівобережну Україну і Донбас, вийти до Дніпра, захопити плацдарм на його західному березі. Стратегічна операція по визволенню Лівобережної України і Донбасу мала грандіозний розмах. Ширина фронту наступу становила більше однієї тисячі км, а глибина 300—600 км. В ньому брали участь п'ять фронтів.

Радянським військам протистояли ворожі з'єднання груп армій «Південь» та «Центр», які налічували мільйон з чвертю солдатів і офіцерів, 12 600 гармат і мінометів, близько 2100 танків і штурмових гармат, 2100 бойових літаків. Ворог заздалегідь підготував у глибині сильні оборонні позиції, перетворив ріки та інші перешкоди в сильні вузли опору. Основу цього оборонного рубежа становив так званий «Східний вал».

Першими розгорнули наступальні дії Південно-Західний (командуючий Р. Я. Малиновський) і Південний (командуючий Ф. І. Толбухін) фронти, які проводили Донбаську операцію. Не дивлячись на шалений опір гітлерівців, радянські війська могутнім ударом прорвали німецьку оборону і 8 вересня звільнили центр Донбасу м. Сталіно

(нині Донецьк). В результаті цієї операції війська Південно-Західного фронту вийшли 27 вересня до Дніпра, а з'єднання Південного фронту досягли р. Молочної. Країні був повернутий великий індустріальний район.

У битві за Дніпро відповідальна роль відводилась Центральному фронту (командуючий К. К. Рокосовський), який проводив Чернігівсько-Прип'ятьську операцію. 19 вересня війська форсували р. Десну в районі Чернігова, а через три дні передові частини досягли Дніпра. Це створило сприятливі умови для наступу сил Воронежського та Степового фронтів, які провели операцію по визволенню Лівобережної України. В кінці вересня були звільнені Полтава та Кременчук, війська підійшли до Києва.

Форсування Дніпра здійснювалося майже одночасно силами чотирьох фронтів на довжині 750 км. На кінець вересня вдалося захопити на правому березі 23 плацдарми. Вперше в історії воєн після важких наступальних боїв війська без оперативної паузи, з ходу подолали водний рубіж стратегічного призначення. Ці блискучі успіхи Червоної Армії увінчали собою завершення корінного перелому у другій світовій війні.

Наприкінці жовтня 1943 р. головна увага обох сторін була прикута до київського напрямку. Проведення Київської наступальної операції Ставка доручила військам 1-го Українського фронту (командуючий М. Ф. Ватутін). Вона була здійснена в максимально короткі строки. Головну роль у прориві ворожої оборони відіграли війська 38-ї армії (командуючий К. С. Москаленко) та 3-ї гвардійської танкової армії (командуючий П. С. Рибалко). 6 листопада 1943 р. був звільнений Київ — столиця Радянської України. У стратегічній взаємодії з військами 1-го Українського фронту діяли також з'єднання 2-го та 3-го Українських фронтів, які до кінця 1943 р. розгромили значні сили ворога у районі Кіровограда і Запоріжжя, створили на Дніпрі другий стратегічний плацдарм від Черкас до Запоріжжя.

Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед військами нове завдання — провести також стратегічні операції на південно-західному напрямі, розгромити ворога на Правобережній Україні і в Криму, завершити визволення України. З цією метою планувалося провести ряд операцій, шість з яких були зв'язані єдиним стратегічним задумом: Корсунь-Шевченківська, Ровно-Луцька, Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегувато-Снігурівська. Серед них важливе місце займає Корсунь-Шевченківська. У надзвичайно складних умовах війська 1-го та 2-го Українських фронтів зустрічними ударами оточили і розгромили велике вороже угруповання. Війська 2-го Українського фронту в результаті успішного завершення Умансько-Ботошанської операції 27 березня вийшли на державний кордон по р. Прут. 3-й Український фронт провів Березнегувато-Снігурівську, а потім і Одеську операції, війська оволоділи містами Миколаїв, Одеса, Тираспіль, а 9 травня був визволений Крим.

Розгром великих угруповань противника докорінно змінив стратегічну обстановку на півдні. Фронт ворога був розсічений на дві частини, розділені Карпатами. З липня по жовтень Українські фронти провели крупні операції — Львівсько-Сандомирську, Ясько-Кишинівську та Східно-Карпатську, в результаті яких 8 жовтня вся територія Української РСР була повністю визволена від німецько-фашистських загарбників. У битві за Україну виконувалося, міцніло і зростало радянське військове мистецтво. Збройні Сили нагромадили величезний досвід рішучого зламвання глибокоешелонованої оборони ворога, взаємодії стратегічних угруповань, форсування значних водних перешкод, вмілого застосування танкових армій.

На закінчення О. К. Федоров відзначив, що нині воїни округу з честю несуть бойові знамена, опалені війною, пильно стоять на сторожі мирної праці радянських людей.

Директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор виступив з доповіддю «Взаємодія партизанів і підпільників з військами Червоної Армії в боях за визволення Радянської України». Широкий партизанський рух, діяльність підпільників, відзначив доповідач, були важливим фактором успішної боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, внесли значний вклад у велику справу Перемоги. За роки війни на тимчасово окупованій території України діяло 60 партизанських з'єднань і близько 2 тис. самостійних партизанських загонів та розвідувально-диверсійних груп. У підпіллі активно боролися з загарбниками понад 100 тис. патріотів. Такий розмах всенародної боротьби був забезпечений перш за все організаторською і спрямовуючою діяльністю Комуністичної партії, яка керувалася ленінським положенням про те, що «...ніколи партія пролетаріату не може вважати партизанську війну єдиним чи навіть головним засобом боротьби; що цей засіб повинен бути підпорядкований іншим, повинен бути узгоджений з головними засобами боротьби, облагороджений освітнім і організуючим впливом соціалізму»⁶. У боях за визволення України радянські війська тісно взаємодіяли з партизанами та бойовими групами підпільних організацій. Безпосередню допомогу воїнам подавали під час боїв за Лівобережну Україну 10 тис., а Правобережну Україну — 70 тис. партизанів.

Значну роль у координації дій партизанських з'єднань і загонів з військами Червоної Армії відіграли Центральний і Український штаби партизанського руху. Вони планували операції партизанів, узгоджували їх з завданнями, які вирішували радянські війська. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський так оцінив значення партизанського руху: «...можу стверджувати, що партизанський рух і боротьба народу в тилу ворога відігравали роль важливого фактора у загальних планах і розрахунках Радянського Верховного Головнокомандування, бралися до уваги при розробці крупних наступальних операцій...»⁷.

Для підвищення ефективності бойової допомоги партизанів Червоної Армії, більш тісної оперативно-тактичної взаємодії їх, УШПР був розроблений, а ЦК КП(б)У і ДКО СРСР 26 квітня 1943 р. затверджений «Оперативний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 року»⁸. Згідно плану всі великі партизанські з'єднання направлялись у західні та південно-західні області України для активізації там партизанського руху. З виходом у нові райони партизани повинні були нанести удари по 26 найважливіших залізничних вузлах, щоб паралізувати рух на стратегічних магістралях. У лютому 1943 р. в степовий рейд вирушило партизанське з'єднання М. І. Наумова, у березні рейди на Правобережну Україну здійснили з'єднання О. Ф. Федорова, Я. І. Мельника, І. Я. Шушпанова. У червні розпочався Карпатський рейд партизанів-ковпаківців. В результаті бойової діяльності партизанських з'єднань України тільки за п'ять місяців ними було підірвано і пущено під укіс 238 ворожих ешелонів, виведено з ладу 222 паровози та 2,8 тис. вагонів.

В період літньої наступальної кампанії радянських військ частини Червоної Армії отримували від партизанів і підпільників широку

⁶ Ленін В. І. Партизанська війна.— Повне збір. творів, т. 14, с. 9.

⁷ Василевський А. М. Краткая энциклопедия истории Великой Отечественной войны.— Коммунист, 1970, № 8, с. 112.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1944 гг. Докум. и матер. В 3-х томах.— К., 1980, т. 2, с. 222.

допомогу і підтримку. ЦК КП (б)У і УШПР разом з військовими радами фронтів розробили конкретні плани взаємодії партизанських з'єднань з військами. При військовій раді Воронезького фронту з складу працівників УШПР була виділена спеціальна оперативна група, яка розробила план захоплення партизанами переправ. В результаті на Дніпрі, Десні, Прип'яті партизанами було підготовлено і утримувалось до підходу радянських військ 25 переправ. У період битви за Дніпро партизани активізували підривні дії на комунікаціях противника. Тільки підривніки з'єднань О. Ф. Федорова та С. Ф. Маликова у вересні — листопаді 1943 р. підірвали 338 ворожих ешелонів. Всього ж у битві за Дніпро з радянськими військами тісно взаємодіяли 17 тис. партизанів.

Під час визволення Правобережної України також велика роль відводилась партизанським формуванням та підпільним організаціям. На початку 1944 р. тут діяли сім обкомів КП(б)У, 39 міськкомів і райкомів партії, розгалужене комсомольське підпілля, 31 з'єднання, 81 самостійно діючий партизанський загін. В них налічувалося близько 50 тис. чол. Під час проведення наступальних операцій радянських військ була налагоджена чітка взаємодія з партизанами. Важливу роль у цьому відіграли представництва УШПР при військрадах фронтів і армій. Так, в оперативному розпорядженні представництва при 2-му Українському фронті в січні 1944 р. перебувало 3 партизанські з'єднання чисельністю 2,5 тис., при 4-му Українському фронті — 23 партизанських загони загальною кількістю 2,9 тис. чол. Більше 30 тис. партизанів діяли у зоні наступу 1-го Українського фронту і знаходились у безпосередньому підпорядкуванні УШПР.

Прикладами тісної взаємодії, високої узгодженості можуть бути операції, проведені з'єднаннями партизанських загонів під командуванням О. М. Сабурова разом з воїнами 13-ї армії по визволенню міста і залізничного вузла Овруч, з'єднання С. Ф. Маликова спільно з радянськими військами визволили м. Ігнатопіль. У період Корсунь-Шевченківської битви разом з воїнами 2-го Українського фронту громили ворога партизанські загони К. С. Легкодуха, В. К. Щедрова, Ф. Я. Яковлева та ін. Партизанські з'єднання П. П. Вершигори та М. І. Наумова провели рейди на території Волинської, Ровенської та Львівської областей. Це примусило ворога відтягнути з фронту значні сили.

Високу оцінку діям партизанів дав командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін: «Це перш за все яскраве свідчення бойової могутності партизанів, їх здатності самостійно і разом з частинами Червоної Армії здійснювати серйозні, складні і крупні за масштабами операції»⁹.

Тісна взаємодія партизанів, підпільників з радянськими військами — це переконливе підтвердження всенародного характеру Великої Вітчизняної війни, в якій радянський народ під керівництвом Комуністичної партії відстоював свою свободу і незалежність.

З доповіддю «Бойова і трудова співдружність народів СРСР у боротьбі за визволення Радянської України» виступив керівник групи наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії Вірменії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, докт. істор. наук В. А. Мурадян. Національна політика КПРС в роки Великої Вітчизняної війни, відзначив він, як і в мирні часи, ґрунтувалась на життєстверджуючих ідеях ленінізму. В умовах війни вона значно збагатилась змістом, повними формами і методами її практичного здійснення. Дружба і братерство всіх народів нашої багатонаціональної країни стали одним з вирішальних факторів, які забезпечили перемогу СРСР у Великій Вітчизняній війні.

⁹ Правда України, 1944, 23 фев.

Інтернаціоналізм радянських людей яскраво і повно виявився у боротьбі за визволення України. Вступ військ Червоної Армії на її територію співпав з 25-річчям утворення Української РСР. 25 грудня 1942 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, всі братні республіки звернулися до українського народу з привітаннями. «Україна була і буде радянською!»¹⁰ — підкреслювалось у привітанні ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. На багатьох ділянках фронту відбулися мітинги. Бійці всіх національностей прагнули швидше вигнати ворога з української землі.

Для інтернаціонального і патріотичного виховання бійців велике значення мали листи-накази народів національних республік воїнам-землякам. Вони закликали зміцнювати дружбу з представниками великого російського та інших народів СРСР. «Наші відважні бійці! — відзначалось у листі вірменського народу. — Вас чекають, як визволителів, мільйони наших сестер і братів, поневолених тяжким ігом німецьких загарбників»¹¹.

Серед військових частин, які відзначились у боях за Радянську Україну, була й 89-а гвардійська Білгородсько-Харківська стрілецька дивізія, в якій мені довелося служити, сказав В. А. Мурадян. Це з'єднання є одним з переконливих прикладів скріпленого кров'ю братерства народів. Дивізія сформувалась у м. Горькому, до складу її входили воїни 50 національностей, які з гордістю називали себе горьківцями. Далі він зупинився на бойових епізодах визволення Харкова. Поруч з росіянами, українцями, грузинами та представниками інших народів тут билися понад 2 тис. воїнів з Вірменії. Першим військовим комендантом визволеної 6 листопада 1943 р. столиці Радянської України м. Києва був призначений славний син вірменського народу генерал С. С. Мартirosян.

Однією з вирішальних умов успішного визволення України та інших тимчасово окупованих радянських республік було перетворення країни в єдиний бойовий табір, створення зусиллями всіх народів-братів єдиного високоорганізованого воєнного господарства. Всі братні республіки надавали допомогу у відродженні Радянської України. Вже у вересні 1943 р. трудящі сибірського міста Тайга виступили з ініціативою розгорнути рух за надання братерської допомоги Україні у відродженні Всесоюдної кочегарки — Донбасу. Трудящі Кемеровської області за короткий період зібрали 10 млн. крб., відправили понад 200 вагонів з обладнанням на відбудову Донбасу. Вугільники Грузії надіслали українським шахтарям електрообладнання та вагонетки. Комсомольські організації Єревана, Ленінакана та інших міст Вірменії виготовили 40 комплектів інструментів, зібрали чимало книг, музичних інструментів для братньої республіки. Таких прикладів було дуже багато. Всенародна допомога трудящим України була яскравим проявом інтернаціоналізму в дії, виразом гарячого бажання радянських людей якомога швидше загоїти рани війни.

Наприкінці виступу В. А. Мурадян висловив побажання і надалі розвивати творчі зв'язки суспільствознавців братніх республік, об'єднувати їх зусилля у розробці надзвичайно важливої теми дружби і братерства народів Союзу РСР.

Учасників конференції тепло вітали прославлений партизанський командир, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров та директор оборонного заводу в роки війни І. С. Савельєв.

На конференції працювало дві секції. В першій «Комуністична партія — натхненник і організатор бойового братерства народів СРСР у ході визволення Радянської України» (керівники секції В. М. Нем'ятин, В. І. Клоков, О. М. Вербило) були заслухані наукові повідомлення: Героя Радянського Союзу, заступника директора Інсти-

¹⁰ Правда, 1942, 25 декаб.

¹¹ Правда, 1943, 27 фев.

туту історії партії при ЦК Компартії Білорусії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, докт. істор. наук О. А. Філімонова про дружбу радянських народів і деякі питання партизанського руху в Білорусії; зав. кафедрою історії КПРС Ленінградського інституту точної механіки і оптики, докт. істор. наук І. З. Захарова про дружбу народів СРСР як могутнє джерело перемоги Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні; заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії Узбекистану — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, докт. істор. наук К. Ф. Фазилходжаєва про бойову співдружність українського і узбецького народів у роки Великої Вітчизняної війни, начальника політвідділу Академії військової ППО ім. Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського генерал-майора М. П. Забудського про розвиток та втілення Комуністичною партією у роки війни ленінських ідей про інтернаціональний характер захисту соціалістичної Батьківщини; проф. кафедри марксизму-ленінізму Ленінградського вищого військово-морського училища ім. В. І. Леніна, докт. істор. наук І. І. Лактіонова про взаємодію Чорноморського флоту, Азовської та Дунайської військових флотилій у боях за визволення Радянської України; генерал-майора у відставці В. М. Сазонова про участь танкових військ в операціях по розгрому німецько-фашистських військ на території України.

В другій секції «Комуністична партія — натхненник і організатор трудової співдружності народів СРСР у період визволення Радянської України» (керівники секції М. В. Коваль, М. Ф. Хорошайлов, М. І. Кравчук) з науковими повідомленнями виступили: зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії Казахстану — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, докт. істор. наук К. А. Абільдаєв про братерську допомогу трудящих Казахстану у відбудові народного господарства Української РСР; зав. кафедрою історії КПРС Київського медичного інституту, докт. істор. наук М. І. Кравчук про евакуацію і розгортання роботи промислових підприємств України у східних районах; доц. кафедри історії КПРС Уральського політехнічного інституту, канд. істор. наук Т. О. Стоянова про допомогу трудящих Уралу у відбудові промисловості Радянської України (1943—1945 рр.); проф. кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України, докт. істор. наук М. Ф. Хорошайлов розкрив роль Комуністичної партії в організації всенародної допомоги по відбудові Донбасу; зав. кафедрою історії КПРС, політекономії та наукового комунізму Одеського медінституту, докт. істор. наук Г. І. Терещенко повідомив про значення грудових резервів у роки Великої Вітчизняної війни; нач. кафедри наукового комунізму Київського вищого військово-морського політичного училища, канд. істор. наук А. В. Поляков розповів про вклад воїнів-визволителів у відродження економіки Української РСР.

На закінчення були підбиті підсумки роботи секцій республіканської наукової конференції. З інформаціями виступили в першій секції докт. істор. наук В. М. Нем'ятин, у другій — докт. істор. наук М. В. Коваль. Фактичний матеріал наукових повідомлень, відзначали вони, узагальнення і висновки авторів переконливо свідчать про те, що ленінська національна політика, вихована Комуністичною партією братерська дружба народів, їх монолітна єдність і згуртованість, народжена в революційних битвах за Радянську владу, зміцніла в спільній боротьбі за соціалізм, витримала найтяжчі випробування війни. Усі намагання гітлерівців вбити клин між соціалістичними націями зазнали краху. Дружба народів СРСР ще більше загартувалась і зміцніла, стала одним з основних джерел перемоги над фашистським агресором.

Велика Вітчизняна війна ще раз показала, що єдиною гарантією існування вільної України та інших радянських республік, її незалежності, успішного розвитку і процвітання є непорушний Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Учасники конференції висловили впевненість, що її робота послужить дальшій активізації досліджень з історії Великої Вітчизняної війни, дружби і співробітництва народів СРСР, справі інтернаціонального і патріотичного виховання молоді.

Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 40-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, вийдуть окремою книгою.

У роботі конференції взяли участь завідувачі відділами ЦК Компартії України Г. К. Крючков, Ф. М. Рудич, А. С. Чумаков, другий секретар ЦК ЛКСМ України В. І. Цибух.

Проти буржуазної фальсифікації історії

І. С. ХМІЛЬ (Київ), К. Ю. ГЛОМОЗДА (Київ)

КРИТИКА БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ТЛУМАЧЕНЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИАНСТВА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Незабаром мине тисяча років відтоді, коли правляча феодальна верхівка Київської Русі прийняла християнство і почала поширювати його серед населення як нову державну релігію. Сучасні організатори «хрестового походу» проти соціалізму використовують цей ювілей як привід для активізації пропаганди клерикалізму і націоналізму. Численні релігійні і світські пропагандистські центри вже кілька років розробляють програми відзначення 1000-річчя «хрещення Русі». Особливості деяких концепцій буржуазної історіографії, покликаних обґрунтувати необхідність проведення цієї кампанії, вже висвітлювалися у радянській літературі¹.

В даній статті розглядається ряд положень, висунутих так званими «православними автокефалістами» і «українськими католиками» (уніатами) з метою витлумачити події 1000-річної давності в дусі буржуазно-націоналістичних і клерикально-націоналістичних стереотипів, переконливо спростованих радянськими вченими².

В зображенні церковників наших днів, як і їх попередників, запровадження християнства на Русі як державної релігії було результатом, мовляв, «боговдохновеності Володимирового діяння». Вони, однак, змушені визнати, що проникнення християнства на Русь відбувалося різними шляхами ще з першої половини IX ст. Проте, за їх логікою, одне не виключає другого. Стало навіть модним мандрувати вглиб істо-

¹ Див., зокрема: Котляр М. Правда і вигадки про запровадження християнства на Русі.— Під прапором ленінізму, 1982, № 20; Вовк О. Л. Неспроможність клерикально-націоналістичної концепції історії Київської Русі.— Філософська думка, 1983, № 1; Варварцев М. М. Зарубіжна історіографія «християнської України»: антинаукові схеми, реакційні цілі.— Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. К., 1984.

² Критичний аналіз націоналістичних тлумачень східнослов'янського етногенезу зроблено в працях: Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. К., 1974.— 80 с.; Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. К., 1979, с. 231—259; Майборода А. Н. В бесплодных поисках первобытных «праукраинцев».— Правда истории против фальсификаторов. К., 1982.

рії для пошуків «глибоко зачепленого у душі народу релігійного коріння». Щоб надати видимість науковості своїм писанням, церковники часто вдаються до застережень на зразок «знаємо майже певний факт», «відкинути можливість не маємо жодних підстав» і всіляко силкуються довести, ніби християнство з'явилося на території сучасної України ще в апостольський вік і задовго до офіційного запровадження «надзвичайно широко пішло». Один з авторів, чию перевидану в Канаді 1982 р. книжку вінніпезький клерикальний «Вісник» оголосив «популярною характеристикою одвічної ідеології УПЦ» з питання, чи було християнство «на Україні» до IX ст., висловлюється так: «На жаль, прямих свідоцтв для позитивної відповіді на це питання не маємо, але все те, що маємо, красномовно свідчить нам, що християнство появилось в Україні в більшій чи меншій мірі надзвичайно рано, певно ще в апостольський вік...»

Автори подібних тверджень нав'язують думку, ніби християнство як духовний феномен виникло незалежно від умов суспільного буття. Тим часом це лише історична форма релігії, «перша можлива світова релігія», яка виникла як ідейне відображення краху рабовласницьких «світових порядків» і змінювалася з кожною наступною фазою суспільного розвитку³. Будучи релігією класового суспільства, християнство не могло утвердитися на Русі раніше, ніж тут достатньою мірою розвинулися феодальні відносини.

Твердження ж церковників про його виникнення в «апостольський вік» ґрунтується на легенді про перебування на київських горах одного з апостолів християнства — Андрія. Історична вірогідність цієї легенди давно спростована⁴, і навіть серед клерикальних істориків немає єдиної думки щодо її достовірності. До неї вдаються лише ті з них, що дотримуються автокефально-православних позицій і намагаються видати свою церкву за «первозвану». При цьому вони наводять її без коментарів, як уривок з літопису, або знову починають шукати за «прикрашеними подробицями» «реальну основу». Тим часом історики-уніати, щоб заперечити грецьке походження давньоруської церкви, вважають легенду «безпощадно розстрошеною історичною містифікацією».

Всупереч цьому католицько-уніатський клір, шукаючи підстави для створення Києво-Галицького патріархату на чолі з самозваним «отцем і главою церкви Русі—України», поширює вигадки, ніби згаданий патріархат «своєю генезою сягає часів перебування св. Андрія на київських горах». З історичної точки зору це — невігластво, з політичної — кричуща невибагливість до засобів досягнення своєї мети.

Багато західних істориків, зокрема й певна частина буржуазно-націоналістичних, продовжують заперечувати існування дохристиянських вірувань, оголошуючи християнство «найстаршою формою духовості» Давньої Русі. Щоб показати «переваги» християнства і одночасно затушувати справжню суть його соціальних принципів, вони твердять, ніби народні вірування були «земним приниженим світоглядом». Християнство ж, мовляв, «відірвало духа народу» від землі і стоїть «без порівняння вище» від усіх інших простих вір тому, що має «науку любові» і догматичну закінченість. З писань деяких авторів виходить, ніби саме з хрещенням люди Давньої Русі стали «людьми в повному смислі слова».

Однак, дотримуючись таких засад, «глибокі корені» християнської релігійності знайти неможливо. Тому з'явилися твердження, що етичні цінності у дохристиянському світогляді все ж існували, а християнство їх «вигладило», що стара релігія в цілому не суперечила християнському світогляду. Язичницькі вірування, виявляється, були не «поганством», не «прямою для християнізації», а «протохристиянством».

³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 302; т. 7, с. 200.

⁴ Наука и религия, 1984, № 2, с. 30—31.

«Хрещення Русі» не було утвердженням якоїсь принципово нової форми духовного життя. «...Раз виникнувши, всяка ідеологія розвивається в зв'язку з усією сукупністю існуючих уявлень, піддаючи їх дальшій переробці»⁵, — писав Ф. Енгельс. Головна ж відмінність християнства від язичництва полягала у впливі ідеології правлячих класів на примітивні вірування в умовах переходу від рабовласницького суспільства до феодалізму. Християнство «без порівняння вище» за первісні вірування не стоїть: суть справи полягає у методах їх порівняння.

Вірування давніх слов'ян являли собою частину комплексу первісних поглядів, вірувань, обрядів, що стали основою більш пізніх світових релігій. Будь-яка релігія відображає дійсність у формі уявлення про надприродне. Поклоніння кумирам та іконам, звертання до духів і святих, впевненість у чудодійності фетишів і «спасительній силі» хреста — це явища одного порядку.

У християнстві переплелися іудейські, гностичні, маздаїстські, давньосхідні, античні вчення та вірування, пережитки давніх тотемічних обрядів, шаманських і знахарських прийомів. Однак воно дало можливість згуртувати різноплеменні маси людей ідеєю рівності в гріху, а, ставши державною релігією Римської імперії, допомогло їй панівним класам тримати у покорі народ⁶⁻⁸.

Дохристиянські вірування відрізнялися від християнства не як «земські і принижені», а як такі, що обстоювали особисту незалежність слов'янина. Саме тому вони не були «протохристиянством» і в ранньофеодальному суспільстві потребували заміни. «...Цілоком природною є прихильність експлуататорів до релігії, яка навчає «покірно» терпіти земне пекло заради небесного, нібито, раю»⁹, — зазначав В. І. Ленін.

За «догматичною закінченістю» християнства насправді криються глибокі суперечності. Зокрема, ідея загробної винагороди дала можливість одночасно і визнати, і заперечити існування соціальної несправедливості¹⁰.

Дехто з буржуазних авторів вдається до того, щоб шукати у «хрещенні Русі» ...причини несприйнятливості народними масами України націоналізму у новітній час. Вони пишуть, що заміна «старої національної віри» (тобто родо-племенних вірувань) візантійською завдала українському народові «величезної травми», і останній, мовляв, втратив тоді єдність своєї духовності: «провідні верстви» суспільства вимагали коритися чужій вірі і культурі. Це, на їх думку, виробило властивість потурати чужому, ослабило «почуття окремішності».

Тим часом, по-перше, коли запроваджувалося християнство, Київська Русь не була Україною, а східні слов'яни становили єдину давньоруську народність. По-друге, «єдність духовності» була втрачена внаслідок самого процесу класоутворення, коли формувалися «провідні верстви». З суто культової точки зору такої єдності взагалі не існувало — окремі родо-племенні культи поширювалися лише в певних місцях. Світові релігії, нарешті, ніде не приходили на порожнє місце, а скрізь витісняли первісні культи. Це був об'єктивно позитивний процес, бо вони сприяли утвердженню феодального ладу — історично більш прогресивного, ніж родо-племенний і рабовласницький. Спроби ж пояснити запровадження християнства у X ст. крах «самостійницьких» ідей у столітті двадцятому — зайве свідчення їх справжньої вартості.

Як відомо, папству вдалося нав'язати Україні і Білорусії Брестську (в союзі з урядом Речі Посполитої 1596 р.) та Ужгородську (в союзі з угорськими феодалами 1649 р.) унії. Вони являли собою об'єднання

⁵ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 298.

⁶⁻⁸ Токарев С. А. Религия народов мира. М., 1965, гл. 23.

⁹ Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору». — Повне зібр. творів, т. 6, с. 249.

¹⁰ Токарев С. А. Указ. соч., с. 549.

православної і католицької церков на умовах підпорядкування першої римському папі і визнання нею католицьких догматів. Уніатська (греко-католицька чи «українська католицька», як іменують себе її рештки, що існують за кордоном) церква з часом виступила уособленням клерикально-націоналістичного альянсу і нині є активною ланкою апарату антикомуністичних диверсій.

Прихильники православ'я у міжусобній боротьбі з уніатами обстоюють думку, нібито християнство було прийняте на Русі тому, що більше відповідало «духовному характеру народу»^{11–12}. Тим часом уніатські автори намагаються довести споконвічність на Русі католицизму і цим самим оголосити, що з укладенням Брестської унії була відновлена старовинна традиція. Католицьке духовенство досі видає подібні вигадки за аксіому: ідеї єдності з «апостольським» римським престолом як «особливості української церкви» повторюють як сам папа, так й інші представники Ватикану¹³.

Проте як не приваблива для уніатів «римська» теорія організації давньоруської церкви, їх історіографам доводиться під тиском фактів відмовлятися від неї. Зокрема, А. Великий, архімандрит ЧСВВ — власної, так би мовити, «історичної служби» уніатської церкви — визнав, що ця теорія «має багато, забагато закидів і труднощів, а головню факт, що в Україні немає поважних слідів якоїсь західної ієрархії».

В зв'язку з цим інші автори твердять, нібито ще до офіційного запровадження християнства, різними шляхами проникаючи на Русь, «стояло всуціль чисто на релігійних основах», і були широкі можливості вибрати «форму проповіді». Звідси робиться висновок, що, мовляв, у ті часи християни Русі «не були ще ніяк нерозривно зв'язані» з Візантією. Дійсно, на Русі у IX ст. поряд з візантійськими проповідниками бували і латинські місіонери¹⁴, однак це не означало «нерозривності» її зв'язку з латинським світом.

Об'єктивний розгляд історичних даних дає можливість відкинути популярну ще й сьогодні серед частини західних дослідників тезу про васалітет Київської Русі стосовно візантійського імператора¹⁵. Тим часом уніатські автори намагаються взагалі поставити під сумнів юрисдикцію константинопольського патріарха над руською церквою. Щоб довести відсутність канонічних зв'язків Києва з Царградом, М. Чубатий, наприклад, вдається до такого прийому: оскільки, мовляв, князь Володимир не став васалом Візантії, то і місця для грецького митрополита у Києві бути не могло¹⁶. Таким чином, штучно ставиться знак рівності між питаннями про «васалітет» Володимирової Русі і візантійським походженням руської церкви.

Русь дійсно могла прийняти «хрещення» від будь-якого з християнських центрів. Однак запровадження християнства в ній, як зазначається в радянській історіографії, відбулося не стільки завдяки діяльності місіонерів, скільки насамперед завдяки об'єктивному рівню соціально-економічних відносин. Як відомо, правителі Візантії і Західної імперії християнізацію нерозривно пов'язували з поширенням на «новоохрещені» народи не тільки церковної, а й світської влади. За таких умов прийняття католицизму означало б для Русі, що вона опинилася під сильним впливом Германської імперії, їй довелося б сплачувати Риму щорічну данину. Проте вдало використавши складну внутрішньопо-

^{11–12} Wlasowsky I. Outline History of the Ukrainian Orthodox Church. New York, 1956, Vol. 1, p. 93.

¹³ Вовк О. Л. Антикомуністична доктрина «християнізації Європи». — Філософська думка, 1984, № 2, с. 89; Мигович І. І. Уніатсько-націоналістичний альянс на службі імперіалізму. — Комуніст України, 1981, № 5, с. 85.

¹⁴ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV веках. М. — Л., 1959, с. 27.

¹⁵ Советская историография Киевской Руси. Л., 1978, с. 202.

¹⁶ Chubaty N. Kievan Christianity misinterpreted. — Український історик (Кент, США), 1972, N 1—2, с. 105—107.

літичну ситуацію у Візантії, давньоруські феодали добилися такої церковної підлеглості, яка не обмежувала суверенітет руського князя. Спроби ж візантійських дипломатів представити Русь підлеглою імперії «не принесли ні шкоди Руській державі, ні вигод Візантії». ¹⁷⁻¹⁸

Згідно з версією М. Чубатого, на Русь взагалі не було потреби допускати візантійського ієрарха, оскільки на її території нібито здавна існували два церковні осередки — у Тмутаракані і Перемишлі. До речі, його пошуки рецензенти з того ж табору оголосили «одним з найповажніших здобутків» буржуазно-націоналістичної історіографії, «історією української християнської нації», і посиланнями на нього рясніють сторінки уніатської преси.

Однак ні тмутараканська теза, ні згадки про перемишльське єпископство початку X ст. не підтверджуються свідченнями джерел ¹⁹. Київська ж митрополія виникла разом з офіційним запровадженням християнства чи навіть дещо пізніше — до 997 р. ²⁰.

З обох згаданих осередків на Русь нібито проникала слов'янська літургійна мова, причому з Перемишля — навіть «слов'янське християнство», що відрізнялося від візантійського. Це «слов'янське християнство», «слов'янський обряд» займали, мовляв, проміжне становище між обрядами латинським і візантійським ²¹. Звідси робиться висновок, нібито церковне життя Русі було «синтезою», «схрищенням» західного і східного християнств. Ці тлумачення не можна охарактеризувати інакше, як ще один аспект фальсифікації діяльності слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, оскільки проповідь слов'янською мовою пов'язується саме з їх іменами. Подібні спроби рішуче викриті радянськими істориками ²².

Як відомо, причина запрошення візантійських місіонерів до Великоморавії, яка підлягала у церковному відношенні Пассауському єпископству, полягала у прагненні тутешнього князя позбутися залежності від Франкської держави та її кліру ²³.

Кирило і Мефодій переклали слов'янською мовою основну візантійську церковну літературу. Римська церква ревно дотримувалася догмату, згідно з яким дозволялося богослужіння лише грецькою, латинською і єврейською мовами. Однак папа спочатку розраховував використати поширюваний ними слов'янський обряд у боротьбі як з візантійським патріархом, так і проти посилення німецького духовенства, тому освятив ці книжки. Проте його наступник вже через дванадцять років заборонив слов'янське богослужіння, а Мефодія змусили пройти через «іспит віри».

Католицька церква переконалася, що слов'янська літургія становить загрозу її принципу універсалізму, і почала тривалу і вперту боротьбу за викорінення останньої в країнах, що були об'єктом зазіхань папства. У 885 р. папа категорично заборонив богослужіння слов'янською мовою; учнів Мефодія вигнали з Моравії, і їх діяльність продовжувалася у Болгарії ²⁴. В папській буллі містилося застереження, що богослужіння у Празькому єпископаті має бути «ні в якому разі не за обрядом болгарського народу або руського чи слов'янською мовою,

¹⁷⁻¹⁸ История Византии. М., 1967, т. 2, с. 236.

¹⁹ Свідерський Ю. Ю. Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. К., 1983, с. 47—48.

²⁰ Шапов Я. Н. Становление древнерусской государственности и церковь.— Вопросы научного атеизма. М., 1976, вып. 20.

²¹ Ukraine. A Concise Encyclopaedia. Toronto, 1971, Vol. 2, p. 134—135.

²² Корецький Д. М. Слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій. Фальсифікація їхньої діяльності в католицьких та уніатських дослідженнях.— Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. К., 1984.

²³ Застерова Б. Б. Кирилло-Мефодиевская миссия и становление Великоморавского государства.— Византийский временник, 1977, т. 38.

²⁴ История на България. София, 1981, т. 2, с. 239, 246, 248—252, 254.

але згідно з папськими встановленнями і розпорядженнями». В XI ст. Мефодія оголосили еретиком. Папа Миколай II вказував, що твори, написані Мефодієм слов'янською мовою, були спрямовані «проти догматів католицької церкви»²⁵. Отже, слов'янський обряд суттєво відрізнявся від латинського. Неприйняття лінії на розділ церков — одна з характерних рис кирило-мефодіївської традиції — знаходило вияв, зокрема, і в засудженні папських зазіхань на зверхність у християнському світі²⁶.

Послідовників Мефодія звинувачували в аріанстві, яке було засуджене ще на вселенському соборі 381 р. і переслідувалося як східною, так і, особливо, західною церквами. Дійсно, наприкінці X ст. у Києві могли бути общини, що якоюсь мірою поділяли аріанські погляди. Зокрема, сліди аріанства, як і апокрифічних християнських творів, помітні у «символі вірі», вміщеному в «Повісті временних літ»²⁷. Проте це не дає ніяких підстав для оголошення руського християнства «схрищенням» східного і західного обрядів, з чим не можуть не погодитися навіть деякі католицькі і націоналістичні автори²⁸.

Висловлювалася думка, що руська церква, мовляв, мала папу як релігійного лідера без адміністративної зверхності²⁹. Приписати руській церкві римське верховенство пробують ще й у такий спосіб: визнають, що християнство було прийняте з Візантії, але константинопольська патріархія, мовляв, була тоді в унії з Римом. Отже, київський митрополит і все духовенство підлягали папі, як підлягала йому і патріархія³⁰. Створюється таким чином враження, нібито вже у часи виникнення руської церкви християнський світ ґрунтувався на тих самих засадах, на яких виникли унії XVI—XVII ст.

У даному випадку маємо справу із спекуляцією на тому факті, що хоча після поділу Римської імперії на східну і західну відповідний поділ церкви вже намітився, формально до 1054 р. існувала єдина «вселенська» церква, що об'єднувала кілька центрів християнства. Римські єпископи-папи, використовуючи легенду про заснування своєї кафедри «князем апостолів» Петром, добивалися у ній керівної ролі. Однак до збільшення прибутків і політичного впливу прагнули, в свою чергу, і константинопольські патріархи. Тому фактично християнської церкви з єдиним керівництвом не було ніколи³¹.

Між сходом і заходом існували відмінності у релігійних, догматичних і обрядових поглядах. Це пояснюється особливостями розвитку феодалізму. За визначенням Ф. Енгельса, в особі західної церкви, організованої на феодальних та ієрархічних началах, існувала «теологічна єдність» західноєвропейського світу, а папа був монархічним осередком цієї єдності³². В середині VIII ст. папи зуміли знайти нових покровителів в особі франкських королів і остаточно відійшли від Візантії.

Що ж до сходу, то Візантійська держава належала до тих «найхристиянніших держав», які, однак, були «державами волі двору»³³.

²⁵ Кузьмин А. Г. Принятие христианства на Русь.— Вопросы научного атеизма. М., 1980, вып. 25, с. 30; Рамм Б. Я. Указ. соч., с. 19, 21.

²⁶ Корецкий Д. М. Назв. праця, с. 109—110.

²⁷ Кузьмин А. Г. Указ. соч., с. 28—29; Повесть временных лет. М., 1950, ч. I, с. 60—74; ч. II, с. 330—335.

²⁸ Andrusiak N. Selected Problems of Christianity in Rus'—Ukraine.— Ukrainian Quarterly, 1983, N 1, p. 61—62.

²⁹ Chubaty N. Op. cit., p. 107.

³⁰ Russian Religious Policies towards Ukraine. A Historical Overview (Editorial).— The Ukrainian Quarterly, 1983, N 2, p. 118—119.

³¹ Сюзюмов М. Я. «Разделение церквей» в 1054 г.— Вопросы истории, 1956, № 8.

³² Див.: Енгельс Ф. Юридичний соціалізм.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 473.

³³ Див.: Маркс К. Передовиця в № 179 «Kölnische Zeitung».— Там же, т. I, с. 105.

У Візантії церква повністю підлягала імператорам, вважала такі відносини цілком законним явищем і тому не могла визнати підлеглість папам, яких імператорський уряд мав підстави вважати зрадниками³⁴. Принагідно зауважимо, що згідно з канонами II і IV вселенських соборів Константинополь мав «рівні переваги з давнім царственим Римом... і у церковних справах», а папа порівняно з єпископом константинопольським мав лише «перевагу честі»³⁵.

У 867 р. собор східних єпископів піддав папу анафемі і оголосив його втручання у справи східної церкви незаконним, а також засудив основний західний догмат «filioque»³⁶. Загалом відносини папства з візантійськими імператорами і патріархами визначалися насамперед політичними причинами і пом'якшувалися, коли тій або іншій стороні потрібні були союзники. Однак аналіз історичних фактів дає можливість стверджувати, що «хоча у 893 р. союз з Римом було урочисто відновлено, проте конфлікт між двома церквами продовжував існувати у прихованому вигляді не стільки, звичайно, через ...суперечності з другорядних питань догми та обряду, скільки внаслідок упертої відмови греків визнати першість Риму... Наприкінці X ст. ворожнеча досягла крайніх меж»³⁷.

Головним свідченням повної відсутності «унії» була гостра боротьба між Римом і Константинополем, що точилася за християнізацію сусідніх народів, зокрема Русі, і юрисдикцію над новоствореними церковними осередками. Якби унія дійсно існувала, для такої боротьби не було б ніяких підстав. Приводом до формального розриву між церквами у 1054 р. стала суперечка за підпорядкування навіть не «вселенської» церкви, а лише духовенства південної Італії. Цілком правильним і обгрунтованим є висновок радянських істориків про те, що «немає жодних підстав трактувати візантійську церкву як виконавицю волі Риму»³⁸. Відносини ж між папством і Руссю також ніколи «не виявляли не лише взаємних симпатій, але навіть скільки-небудь тривалого миролюбства»³⁹.

Очевидно, не розраховуючи на те, що версії західного походження київського християнства когось переконають, уніатські автори роблять ставку на «велику терпимість і повагу» Київської Русі до західного християнства. Один з них, наприклад, повчає, що ніби «нема чого думати» про те, що князь Володимир «так щиро дружив би» з латинським світом, якби вважав його «фальшиво віруючим», і намагається довести, буцімто зв'язки давньоруської дипломатії із Заходом ґрунтувалися «на глибокому релігійному однодумстві».

Насправді ж на Русі утвердилася форма християнства, що більше відповідала реальним відносинам, які тут склалися, і визнавала «намісником бога на землі» не клірика, а світського володаря. Тому руські князі не відчували з боку духовенства сильної конкуренції при проведенні своєї політичної лінії. Проте водночас вони були зацікавлені у розвитку економічних і політичних зв'язків з державами Центральної і Західної Європи. Володимир легше було підтримувати стосунки із Заходом тому, що хоч розлад у «вселенській» церкві й намітився, але до розриву справа ще не дійшла. Папа формально залишався лише одним з п'яти головних християнських ієрархів, до того ж був одним із світ-

³⁴ История Византии, т. 2, с. 169—170; Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. М., 1947, с. 71; Токарев С. А. Указ. соч., с. 560; Лозинский С. Г. История папства. М., 1961, с. 79.

³⁵ Дѣянія вселенскихъ соборовъ. Казань, 1887, т. I, с. 109; Казань. 1878, т. 4, с. 151.

³⁶ Крывелев И. А. История религии. М., 1975, т. I, с. 217—218; Всемирная история. М., 1967, т. III, с. 272; Magoulias H. Byzantine Christianity: Emperor, Church and the West. Chicago, 1970, p. 101—102.

³⁷ Диль Ш. История Византийской империи. М., 1948, с. 94.

³⁸ Варварцев М. М. Назв. праця, с. 39.

³⁹ Рамм Б. Я. Указ. соч., с. 4.

ських володарів Європи. Отже, той факт, що Київська Русь не перебувала у зовнішньополітичній підлеглості Візантії, зовсім не означає її «однодумства із Заходом». Руські князі у своїй політиці керувалися не вузько церковними, а державними інтересами⁴⁰.

Християнізація Русі — це історично тривалий і нелегкий процес. У зв'язку з тим, що християнство відповідало інтересам панівного класу, ще до проголошення державного релігією на Русі воно існувало як приватна релігія окремих представників знаті, що феодалізувалася. Після 988 р. християнство насаджувалося різними методами, серед яких «меч і вогонь» відігравали не останню роль. Проте елементи дохристиянських вірувань існували ще досить довго, і повна заміна релігійних уявлень так і не відбулася.

Представники буржуазно-націоналістичної течії західної історіографії по-різному інтерпретують процес запровадження християнства на Русі. Одні з них твердили, що воно «дуже скоро прищепилося і пустило коріння глибоко в усіх верствах українського суспільства». Це своєрідна модифікація положення білоемігрантської історіографії про те, що «росіяни увібрали християнство, як губка вбирає воду»⁴¹. Інші застерігають, що коли хтось і «просякся новими християнськими ідеями», то це була «інтелігенція», під якою вони розуміють «урядників, військових і купців». Їй протиставляється безликий «загал», що «зрозумів високу ідею християнства дуже пізно».

Останнім часом на Заході з'явилися книжки, в яких тривалість запровадження християнства на Русі витлумачується з русофобських позицій українського буржуазного націоналізму. Професор Сетон-Холського університету Н. Чіровський, наприклад, твердить, що у тих районах Давньоруської держави, де «примітивним поганським життям під сильним впливом волхвів» жили «російські слов'яни» і фінни, християнство запроваджувалося дуже повільно. Там переважало двовір'я — «суміш християнських і язичницьких релігійних, моральних і ритуальних елементів», оскільки християнство мало докласти значних зусиль для «модуляції» і стримування «психологічного комплексу слов'яно-фінського етнічного сплаву». Тому, мовляв, «росіяни» на відміну від «українців» були християнами більше за формою, ніж за суттю⁴². Так робляться спроби видати «двовір'я російського народу» за аргумент на користь націоналістичних варіантів концепції геополітики⁴³.

Це, однак, не завадило Н. Чіровському в іншому зв'язку твердити, що і в тій частині Київської Русі, яку він вважає «Україною», також «переважало принаймні двісті років двовір'я, суміш давніх язичницьких вірувань і ритуалів і нових християнських доктрин... Прості люди продовжували жити так, як жили раніше, за своїми ритуалами і забобонами...»⁴⁴. Виходить, що ніякої різниці між південною і північною Руссю в плані двовір'я не було. Однак фальсифікатор вбачає її в іншому: мовляв, у південній частині «Київської імперії» християнство було вже відоме багато десятиліть, а у «північних провінціях» воно ще не було відоме, і його раптове запровадження викликало опір «примітивного населення»⁴⁵.

⁴⁰ Пашуто В. Т. Место Древней Руси в истории Европы.— Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972.

⁴¹ Лисавцев Э. И. Особенности фальсификации истории и положения религии и церкви в СССР на современном этапе.— Религия в планах антикоммунизма. М., 1970.

⁴² Chirovsky N. A History of the Russian Empire. New York, 1973, Vol. 1, p. 127—128.

⁴³ Хміль І. С., Майборода О. М. Деякі питання антинаукових тлумачень сучасною буржуазною історіографією історії Київської Русі.— УІЖ, 1982, № 5.

⁴⁴ Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History. New York, 1981, Vol. 1, p. 221.

⁴⁵ Ibid., p. 220—221.

Той факт, що християнство у південній Русі було давно відоме, нічого не пояснює, адже зовнішній вплив, як відзначалося вище, не міг відігравати вирішальну роль. Дохристиянські вірування цілком відповідали родо-племінним відносинам, відображали зміни у суспільно-економічному житті аж до виникнення дружинного культу і державного пантеону⁴⁶. Літописець, розповідаючи про хрещення киян, в уста простого народу вклав фразу: «Аще бы се на добро это, небы сего князь и бояре прияли»⁴⁷. Інакше кажучи, раніше за всіх хрестилася знать, і народні маси судити про суть нового віровчення ще не могли. Вирішальну роль у прийнятті християнства як державної релігії та його поширенні відіграла феодалізація суспільства — процес, який відбувався нерівномірно і на кінець X ст. залишався незавершеним. «Окняжіння» східнослов'янської території почалося у багатьох центрах. Те, що ядром цього об'єднання стала Київська земля, пояснюється не місцевими якостями «душі народу», а цілком певними соціально-економічними причинами, зокрема природними умовами, сприятливими для землеробства, значною концентрацією тут населення, перехрестям етнокультурних впливів⁴⁸.

Племінна знать у процесі феодалізації потрапляла до загальної ієрархічної системи, проте зберігала можливість використовувати народні маси, які гостро реагували на зростання повинностей, у боротьбі проти київських дружин. Опір цьому процесу як з боку південних, так і північних племінних союзів, які націоналісти записують відповідно до «українців» та «росіян», мав однакові причини, мету і результати. Князі, зокрема, змушені були проводити реформи дапини; так було у 945 р. після повстання древлян⁴⁹ і у 1024 р. після повстання у Суздалі під проводом волхвів⁵⁰. Збіг процесів феодалізації і християнізації, союз панівного класу і церкви спричинили виникнення союзу пригноблених мас і волхвів, у зв'язку з чим повстання проти політики князя були спрямовані водночас проти церкви⁵¹. Тому будь-які перекинуття буржуазними націоналістами процесу запровадження на Русі християнства позбавлені найменших підстав.

Буржуазні автори — уніати і православні — одностайні щодо місця церкви у суспільстві Київської Русі. Вони вбачають у давньоруській церковній організації втілення гармонійних відносин між державною та церковною адміністраціями в інтересах, мовляв, загального блага.

У радянській історіографії доведено, що церква відіграла певною мірою позитивну роль у зміцненні молодого державності в епоху бурхливого поступального розвитку феодалізму, в розвитку культури, поширенні освіти і створенні значних літературних й художніх цінностей.

Однак водночас церковники обстоювали і активно проповідували ідеї про природність панування і підкорення у суспільстві, божественне походження влади, про працю як прокляття⁵². Як указував В. І. Ленін, «релігія є один з видів духовного гніту... Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну нагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить

⁴⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981, с. 24—25, 598—605.

⁴⁷ Повесть временных лет, ч. I, с. 80.

⁴⁸ Толочко П. П., Жмир В. Ф. Роль стародавнього Києва в соціальному і духовному розвитку Давньоруської держави.— Філософська думка, 1981, № 4, с. 97—100.

⁴⁹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, с. 56; Головки О. Б. Формування державної території Давньої Русі і древлянський союз племен.— Друга республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. 19—21 жовтня 1981 р. (Тези доповідей). К., 1982.

⁵⁰ Кучкин В. А. Формирование государственной территории северо-восточной Руси в X—XIV вв. М., 1984, с. 58—60.

⁵¹ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, с. 363.

⁵² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982, с. 402; Шапов Я. Н. Указ. соч., с. 159.

добродійності в земному житті, ...продаючи по підходящій ціні квитки на небесне благополуччя»⁵³.

На Заході багато пишуть про те, що князі «палко підтримували нову віру морально і матеріально», будували нові церкви, «лояльно» сплачували десятину, «іноді» регулювали церковні справи своїми статутами. Прості люди також доклали зусиль, аби церква стала «дуже багатою інституцією». Однак вона нібито залишалася «незалежною» від держави, була навіть «державою у державі». Сама державна організація була начебто несприятливою для цезарепапізму, адже церква — одна, а політичну владу ділили між собою великий і малий князі. Скоріше, значить, князі шукали підтримки церкви, в суто релігійні справи не втручалися⁵⁴. Прибічники унії, які в окремих випадках визнають за князем канонічні права, намагаються видати цю уявну незалежність церкви за головний доказ впливу католицьких порядків⁵⁵.

Насправді ж церква Київської Русі завжди являла собою елемент політичної організації ранньофеодального суспільства, була найтіснішим чином зв'язана з державою, але провідної ролі у цьому союзі не відігравала. В літописних сюжетах головне місце відводиться князю: «взя у патриарха» духовенство для «хрещення Русі», «помысли создати» церкву Богородиці і «попы корсуньскыя пристави служити в ней», свого дядька Добриню «посла в Новгород и тамо повеле всех крестити», навіть направляє до сусідів — болгар місіонера. Коли Володимир радить-ся з церковниками, то має справу з безіменними єпископами. Дані літописів про перших руських ієрархів взагалі суперечливі. Ярослав Мудрий садив на князювання своїх синів і ставив єпископів — «ины церкви ставляше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ от имѣнья своего урокъ, веля имъ учить люди»⁵⁶. Важливість церковних статутів обґрунтовувалася посиланнями на конкретного їх видавця — князя, а не на митрополита чи єпископа; іноді статuti навіть штучно приписувалися князю⁵⁷.

Залежність церкви від князівської влади зумовлювалася тим, що згідно з візантійськими правилами церковна структура мала відповідати структурі світської влади⁵⁸. Це явище характерне не лише для епархій. Коли після смерті Ярослава на Русі склався тріумфірат князів, то за їх угодою з Константинополем виникли, крім Київської, дві нові митрополії⁵⁹. Отже, державна організація насправді не сприяла церковній «автономії».

Істотною причиною залежності церкви від князівської влади служили й джерела існування першої, які буржуазно-націоналістичні автори також намагаються фальсифікувати. У X—XI ст. вона утримувалася головним чином за рахунок князівської десятини. Економічна залежність давньоруської церкви від світської влади, активна роль останньої у запровадженні державного християнського культу на ціле сторіччя визначили стосунки між ними. Земельна власність духовенства, що виникла і зростала в умовах зміцнення феодального ладу, дала можливість церковникам лише з другої половини XII ст. вступати в конфлікти з князями і міськими верхами. Однак церква залишалася своєрідним

⁵³ Ленін В. І. Соціалізм і релігія.—Повне збір. творів, т. 12, с. 132.

⁵⁴ Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History, p. 221, 222, 225; Chirovsky N. A History of Russian Empire, p. 116; Ukraine. A Concise Encyclopaedia, Vol. 2, p. 136, 227; Wlasowsky I. Op. cit., p. 14, 16, 47.

⁵⁵ Chubaty N. Op. cit., p. 105; Ukraine. A Concise Encyclopaedia. Toronto, 1963, Vol. 1, p. 591.

⁵⁶ Повесть временных лет, ч. I, с. 83, 86, 101, 103; ч. II, с. 344—345.

⁵⁷ Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI—XIV вв. М., 1972.—338 с.

⁵⁸ Церковь в истории России (IX в.—1917 г.). Критические очерки. М., 1967, с. 51.

⁵⁹ Шапов Я. Н. Становление древнерусской государственности и церковь.

органом Давньоруської держави, сприяла її розвитку, зміцненню і обожненню⁶⁰.

Позбавлене підстав і твердження, ніби князі не втручалися у «суто релігійні справи». Саме на настійну вимогу Ярослава потрапили до сонму святих Борис і Гліб, чий образи він використав як ідейний прапор у боротьбі за панівне становище в державі. Кожен удільний князь також прагнув мати місцевого святого, якого сприймали як покровителя його влади, як свідчення авторитету і обґрунтування його претензій на великокнязівський стіл⁶¹.

Наведені вище екскурси фальсифікаторів в історію Київської Русі служать чітко визначеним цілям. Вони намагаються, по-перше, довести безкласовість давньоруської церкви, показати її виразником народних і «національних» інтересів; по-друге, «знайти» у цій історії джерела Брестської унії та уніатської церкви — змішення католицької догматики і православної обрядовості; по-третє, гіперболізувати значення давньої церкви у суспільному житті; по-четверте, відшукати в народних традиціях «глибоко зачеплене релігійне коріння», нав'язати думку, що якби його вирвати, була б перервана, мовляв, «нитка тисячолітньої традиції», «вбита нація».

Так шляхом спотвореного тлумачення історичних подій створюється враження якоїсь єдності «загартованого вірою народу як нації» і «безсумнівно національної за характером діяльності церкви». Так дехто силкується «історично» обґрунтувати сучасний альянс хреста і тризуба, претензії самозваних спадкоємців давньоруської церкви — клерикальних антикомуністичних центрів — на існування і якусь роль у сучасному житті. За визнанням директора одного з антирадянських центрів О. Прицака, гальванізатори націоналістичних ідей очікують від «науковців» із свого табору «точного повторення формул... Наука має тільки вжиткову вартість для підкріплення власної віри»⁶².

Антинаукова концепція нерозривності народності і релігійності, яка лише зовні відображає переплетення релігійних і етнічних форм, виникла задовго до поширення буржуазно-націоналістичної ідеології. Саме у релігійній ідеології, в її тезах про «богообраність», «виключність розвитку», месіанізм народу тощо адепти українського буржуазного націоналізму знайшли лозунги і засоби для взаємовідчуження народів. Йдеться про реакційну інтерпретацію релігійних уявлень і поглядів, про перекручене тлумачення взаємозв'язку релігії і нації⁶³. Риси, характерні для процесу становлення ідеології націоналізму, її соціального носія — буржуазії, вони намагаються приписати всьому народу протягом усього періоду його історії, створити видимість, ніби релігія завжди була зв'язана з життям народу. Сучасні «українці за фахом» вдаються до історичних мандрів навіть у часи, далекі від епохи складання націй, шукаючи зручну для них аналогію тим зв'язкам, які нині існують між УКЦ та УПЦ і «світськими» антикомуністичними центрами.

Як підкреслював В. І. Ленін, «...гніт релігії над людством є лише продукт і відбиття економічного гніту всередині суспільства», і найглибший корінь релігії — «соціальна пригнобленість трудящих мас»⁶⁴. Потреба в релігії та її корені зникають, коли в суспільстві ліквідована експлуатація людини людиною, економічне та соціальне гноблення трудя-

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Гордієнко М. С. Православні святі: хто вони? К., 1983.— 292 с.

⁶² Сучасність (Мюнхен), 1984, № 1—2, с. 86.

⁶³ Садурский Б. А. Концепции зарубежных религиоведов и действительность.— Правда истории против фальсификаторов; Симоненко Р. Г. Религия в идеологии и практике украинского буржуазного национализма.— Вопросы научного атеизма. М., 1975, вып. 18; Минкявичус Я. В. Критика философских основ клерикального антикоммунизма.— Там же; Ринаренко Ю. И. Украинский буржуазный национализм и религия.— Атеизм и религия в современной борьбе идей. К., 1975.

⁶⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 135; т. 17, с. 392—393.

щих мас. Такі докорінні зрушення відбуваються в ході будівництва соціалізму. Експлуататорські класи роблять усе можливе, вдаючись навіть до фальсифікації історії, щоб протидіяти цьому об'єктивному процесу. Буржуазно-націоналістичні і клерикально-націоналістичні тлумачення історії запровадження християнства на Русі — один з проявів таких намагань, наскільки ж тенденційних, настільки й неспроможних.

И. С. Хмель, К. Е. Гломозда

КРИТИКА БУРЖУАЗНО-НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ ТОЛКОВАНИЙ
ВВЕДЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА В КИЕВСКОЙ РУСИ

Р е з ю м е

В статье показана методологическая и фактологическая несостоятельность и политическая тенденциозность положений, выдвигаемых современными буржуазно-националистическими и клерикально-националистическими авторами по вопросам восточно-славянских верований, проникновения христианства на Русь и его введения как государственной религии, внешних связей древнерусской церкви и ее места в политической организации общества.

До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

ДОПОМОГА ВІЙСЬКОВИХ РАД І ПОЛІТОРГАНІВ ФРОНТІВ
ТА АРМІЙ У РОЗВИТКУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
В 1941—1944 рр.

М. І. МЕТЛЕНКОВ (Житомир)

Велика Вітчизняна війна СРСР проти гітлерівської Німеччини стала суворим випробуванням політичної зрілості й свідомості радянського народу. «Натхненником і організатором перемоги радянського народу,— відзначалося в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— є ленінська Комуністична партія. Своєю багатогранною діяльністю вона забезпечила міцну єдність політичного, державного і військового керівництва, армії і народу, фронту і тилу. На її заклик уся країна піднялась на смертний бій з фашизмом»¹.

Серед численних проблем у справі організації Комуністичною партією і Радянським урядом захисту соціалістичної Батьківщини величезного значення набула боротьба проти гітлерівців на окупованій ними території Союзу РСР. ЦК ВКП(б), керуючись марксистсько-ленінським ученням про партизанський рух, вжив конкретних заходів щодо створення партизанських формувань, керівництва їх діями в тилу ворога з метою подання ефективної допомоги діючій армії у розгромі військ німецько-фашистських загарбників. При цьому Центральний Комітет партії виходив із настанов В. І. Леніна про те, що «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії...»².

Безпосередніми організаторами боротьби народних месників були республіканські, обласні та районні комітети партії. Разом з тим в перший період Великої Вітчизняної війни об'єктивні умови вимагали й участі військових рад і політорганів Червоної Армії у створенні партизанських формувань, керівництві ними з метою успішного проведення спільних бойових операцій по розгрому ворога.

Необхідність участі керівних органів діючої армії у становленні й розвитку партизанського руху була зумовлена, зокрема, такими основними факторами: по-перше, військові ради, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про военний стан», виконуючи всі функції державної влади в районах, де він був оголошений, несли відповідальність і за організацію партизанської боротьби; по-друге, у початковий період війни в результаті швидкого просування гітлерівських військ в глиб нашої країни деякі підпільні партійні й радянські органи опинилися у виключно складних умовах, окремі керівники були заарештовані і не змогли розгорнути партизанської боротьби в тилу ворога; по-третє, військові ради і політоргани мали підготовлені кадри, які вміло організовували загони народних месників, вносили в них дух дисципліни, організованості, допомагали їм вивчати зброю, підіривну справу та ма-

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Ленін В. І. Тактична платформа до Об'єднавчого з'їзду РСДРП. Проект резолюції до Об'єднавчого з'їзду РСДРП.—Повне зібр. творів, т. 12, с. 212—213.

кування, проводити розвідку й вести бойові дії проти ворога; по-четверте, військові ради і політоргани діючої армії мали великі можливості для забезпечення партизанських формувань зброєю, боеприпасами, мінно-підривною технікою, медикаментами та іншими матеріально-технічними засобами; по-п'яте, військові ради фронтів та армій, спрямовуючи свою діяльність на розгром ворога й розробляючи стратегічні та оперативно-тактичні операції, враховували бойові можливості партизанських формувань, кваліфіковано і з високою ефективністю керували їх діями в інтересах Червоної Армії.

Програмними положеннями діяльності військових рад і політорганів фронтів та армій по розгортанню всенародної боротьби в тилу ворога були директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня того ж року³ й інші керівні документи партії та уряду.

На основі чітких вказівок ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про розгортання партизанського руху народний комісар оборони СРСР і начальник Головного політичного управління РСЧА видали 20 липня 1941 р. директиву, якою пропонувалося військовим радам фронтів та армій, начальникам політорганів і військовим комісаріатам «підтримувати тісний зв'язок з місцевими партійними й радянськими організаціями, мобілізуючи всі сили на зміцнення тилу і на допомогу фронту, на роботу серед населення окупованих областей та на розгортання партизанського руху в тилу ворога»⁴.

Першим документом Головного управління політичної пропаганди РСЧА, який визначив завдання військово-політичним органам, була директива від 16 липня 1941 р., адресована військовим радам і начальникам управлінь політичної пропаганди⁵. У ній начальник Головного управління політичної пропаганди РСЧА вимагав від політорганів фронтів, армій і дивізій брати активну участь у доборі людей, створенні диверсійних груп і партизанських загонів. Відзначалося також, що необхідно подавати всемірну допомогу обкомам і ЦК Компартій союзних республік в озброєнні цих груп та загонів. Начальникам управлінь політичної пропаганди фронтів ставилося в обов'язок особисто інструктувати партійно-політичний апарат, який направлявся у ворожий тил, і вказувати конкретні завдання.

Відповідно до настанов ЦК ВКП(б), вимог наказів НКО СРСР і директив Головного політуправління РСЧА військові ради Південно-Західного та Південного фронтів видали свої накази й директиви, в яких ставилися конкретні завдання перед політорганами армій стосовно до місцевих умов і бойових дій, виконуваних фронтами й арміями. Так, Військовою радою та Політуправлінням Південно-Західного фронту в липні 1941 р. було затверджено й направлено у війська директиву по розгортанню партизанського руху на окупованій території Української РСР⁶. Цією директивою Військова рада і Політуправління фронту рекомендували військовим радам армій, політорганам об'єднань, з'єднань і частин спільно з місцевими партійними комітетами, органами НКВС розгорнути активну масово-політичну роботу серед населення по створенню партизанських загонів та груп.

Військові ради Південно-Західного напрям, Південно-Західного і Південного фронтів звернулися з відозвами до місцевого населення,

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 17—19, 23—25.

⁴ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 425, оп. 10350, спр. 34, арк. 402.

⁵ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятыи В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980, с. 176.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 12, арк. 25.

в яких закликали згуртуватися навколо Комуністичної партії й піднятися на боротьбу проти фашизму⁷.

Для керівництва роботою по розгортанню партизанського руху на Україні головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку (ПЗН) 23 липня 1941 р. затвердив склад спеціальної групи політпрацівників при Головному ПЗН й інструкцію «Про партизанський рух»⁸.

В листопаді 1941 р. Військова рада Південно-Західного фронту прийняла постанову про створення оперативної групи по керівництву всенародним рухом та організації партійного підпілля⁹, до якої ввійшли досвідчені партійні працівники і кадрові офіцери. Перед оперативною групою були поставлені завдання: організовувати партизанські загони й частини народного ополчення у смузі фронту; керувати партизанським рухом у тилу противника; допомагати місцевим партійним і комсомольським організаціям у переведенні їх на підпільне становище.

Розгорнутою програмою діяльності військових рад і політорганів фронтів й армій стала директива Головного політичного управління РСЧА від 19 серпня 1941 р. «Про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом», згідно з якою в тому ж місяці при політуправліннях фронтів були створені відділи, а при політвідділах армій — відділення «По партійно-політичній роботі серед населення і військ Червоної Армії, що діяли на території, зайнятій противником». У дивізії керівництво партизанським рухом було покладено на заступника начальника політвідділу.

У вересні 1941 р. для централізованого керівництва розгортання боротьби радянських людей в тилу ворога створено відділ по роботі серед населення окупованих областей і партійно-політичному керівництву партизанським рухом при Головному політуправлінні РСЧА¹⁰.

Таким чином, на початок жовтня 1941 р. у Червоній Армії були сформовані спеціальні органи (оперативні групи при військових радах Південно-Західного напрямку, Південно-Західного та Південного фронтів, відділи при Головному політичному управлінні РСЧА і політуправліннях фронтів, відділення при політвідділах армій), які під керівництвом ЦК КП(б)У й у тісному контакті з місцевими партійними комітетами займалися організацією й розвитком партизанського руху на Україні. Одним з основних напрямів цього розвитку було формування партизанських загонів й груп безпосередньо на тимчасово окупованій німецько-фашистськими військами радянській території з числа військовослужбовців і місцевого населення.

Зв'язок командування діючої армії з підпільними партійними комітетами здійснювали секретарі ЦК КП(б)У і обкомів партії, які, як правило, були членами військових рад фронтів та армій. Вони давали конкретні вказівки місцевим партійним комітетам по залученню населення в ряди партизанів. Колишній секретар Чернігівського обкому партії О. Ф. Федоров у своїх спогадах відзначав, що секретар ЦК КП(б)У, член Військової ради Південно-Західного фронту М. О. Бурмистенко спеціально наголошував на суворому додержанні організаторами партизанських формувань принципів добровільного й індивідуального відбору в загони та групи¹¹.

Військові ради та політоргани направляли в тил ворога командирів, політпрацівників для проведення там масово-політичної роботи з метою залучення населення до партизанської боротьби. Перед відправкою на окуповану територію з ними проводилися спеціальні за-

⁷ Красная звезда, 1941, 31 июля; Правда, 1941, 5 авг.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 251, оп. 646, спр. 588, арк. 4—8.

⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 1, с. 326.

¹⁰ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немытый В. Н. Указ. соч., с. 117.

¹¹ Див.: Федоров О. Ф. Підпільний обком діє.— К., 1964, с. 10.

няття, на яких давалися конкретні рекомендації у справі створення загонів і груп народних месників. Зокрема, наголошувалося на тому, що ядром партизанських формувань мають бути комуністи, комсомольці, колишні партизани й учасники громадянської війни, які добре знають місцевість, люди сміливі, винахідливі, ініціативні, готові битися до останньої краплі крові за честь і незалежність нашої Батьківщини.

Особлива відповідальність за роботу серед населення і партизанів у тилу ворога покладалася на відділи й відділення політорганів фронтів та армій по партійно-політичній роботі серед населення і військ Червоної Армії, які діяли на території, зайнятій противником. Працівники військово-політичних органів, прибуваючи у ворожий тил, роз'яснювали населенню людиноненавистницькі задуми іноземних загарбників, підкреслювали справедливий характер Великої Вітчизняної війни радянського народу проти гітлерівського фашизму. Вони закликали населення до розширення партизанської боротьби, розповідали про мужність і героїзм наших воїнів на фронтах війни, доводили до свідомості всього населення суть радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, закликали стати на захист своєї Батьківщини від фашистських окупантів.

Про ефективність роботи цих відділень свідчать дані політдонесень політвідділів армій у політуправління фронтів та Головне політичне управління РСЧА. Так, політвідділ 6-ї армії в листопаді 1941 р. доповідав Політуправлінню Південно-Західного фронту про те, що у вересні того ж року створено три групи організаторів партизанського руху. Вони були направлені на окуповану територію для зв'язку з місцевими партійними комітетами, партизанськими загонами і для створення нових партизанських формувань.

Перша група організаторів діяла в Одеській області, де було створено 9 партизанських загонів (у Березівському, Білявському, Котовському, Овідіопольському і Троїцькому районах). Друга група — на території Сумської області, де спільно з партійними комітетами сформовано 35 загонів (1450 чол.). Третя група — на Дніпропетровщині, де було організовано 32 партизанські формування (1730 чол.)¹². Така ж робота проводилася й іншими політвідділами армій Південно-Західного і Південного фронтів.

Підвищуючи відповідальність відділів і відділень політорганів за роботу серед місцевого населення та по створенню партизанських формувань, командуючі фронтами вимагали від своїх політуправлінь і політвідділів армій постійно подавати зведення про стан партизанського руху, в яких було рекомендовано відображувати роботу серед місцевого населення й партизанів. В них ішлося, зокрема, про те, з ким встановлено зв'язок і скільки створено нових загонів та груп; яку подано допомогу їм в озброєнні, одязі й продовольстві; який існує взаємозв'язок з частинами діючої армії та про багато інших питань.

Військові ради і політоргани фронтів та армій враховували, що партизанський рух з кожним днем набирає дедалі більшого розмаху, і в його ряди вливається все нове й нове поповнення. Велику роль у дальшому розвитку всенародної боротьби у ворожому тилу відіграла історична перемога радянського народу та його Збройних Сил під Москвою. Партійні комітети, військові ради й політоргани фронтів та армій розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення окупованих районів, всебічно висвітлюючи джерела цієї перемоги, закликаючи його активніше підніматися на боротьбу проти фашистських загарбників.

Неоціненне значення для активізації партизанського руху мала нарада представників підпільних партійних органів, командирів і комісарів великих партизанських формувань, проведена ЦК ВКП(б) в кінці

¹² ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 14, т. 1, арк. 15—16.

серпня — на початку вересня 1942 р. В її роботі взяли участь члени Політбюро ЦК, представники наркома оборони і Центрального штабу партизанського руху¹³.

Нарада підбила підсумки й узагальнила досвід героїчної боротьби радянських людей в окупованих ворогом районах, що тривала понад рік, й розробила конкретні заходи для дальшого вдосконалення керівництва всенародним рухом, визначила основні напрями діяльності партизанських формувань згідно з оперативно-стратегічними задумами Ставки Верховного Головнокомандування. Всі ці питання дістали відображення в наказі наркома оборони СРСР від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху»¹⁴, який став програмним документом для діяльності партизанських загонів, підпільних партійних комітетів, військово-політичних органів РСЧА й усіх організаторів народної боротьби в тилу ворога.

Підсумки наради в Москві, вимоги наказу НКО СРСР обговорювалися на засіданнях військових рад фронтів і армій, вивчалися з усіма категоріями відповідальних працівників політуправлінь фронтів та політвідділів армій.

Для роз'яснення вимог наказу серед місцевого населення і партизанів окупованих районів були направлені політпрацівники. Їх завданням було — подати практичну допомогу місцевим підпільним партійним комітетам у роботі по створенню нових партизанських загонів і груп, активізації всієї боротьби в тилу фашистів. Діяльність, яку проводили військові ради та політоргани спільно з партійними комітетами, сприяла масовому вступу радянських людей у партизанський рух, який на кінець першого періоду війни набув широкого розмаху і значно активізувався, що дало можливість партійним комітетам, військово-політичним органам успішніше здійснювати роботу по створенню нових формувань народних месників безпосередньо на окупованій ворогом території.

Важливим напрямом у діяльності військово-політичних органів по організації боротьби радянських людей проти гітлерівців були створення партизанських формувань у тилу наших військ, підготовка і перекидання їх через лінію фронту на територію, захоплену фашистами.

У перший період Великої Вітчизняної війни організації партизанських загонів і груп приділялася особлива увага, оскільки політичне становище в окупованих районах було винятково складним. Прискорене просування німецько-фашистських військ у глиб нашої країни, тимчасові невдачі Червоної Армії, особливості становлення Радянської влади в західних областях України ускладнювали роботу по формуванню загонів та груп народних месників, їх відправці в тил ворога.

Для допомоги політвідділам і відділам політорганів у цій роботі військові ради та політуправління фронтів видали ряд наказів і директив¹⁵. В них особлива відповідальність покладалася на організаторів партизанського руху за суворо індивідуальний підхід до комплектування загонів та груп. Це було пов'язано з тим, що формування, створювані у прифронтовій смузі, направлялися на територію, захоплену ворогом, яка, як правило, була мало знайомою, а іноді й взагалі не знайомою для партизанів. А це, природно, викликало додаткові ускладнення в розгортанні партизанської боротьби в тилу гітлерівців.

На початку липня 1941 р. Політуправління Південно-Західного фронту для роботи серед місцевого населення прифронтових районів

¹³ Сборник документов Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.— М., 1968, с. 46.

¹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы в 3-х т.— К., 1980, т. 1, с. 431—433.

¹⁵ ЦАМО СРСР, ф. 228, оп. 2526, спр. 6, арк. 64; ф. 220, оп. 242, спр. 1, арк. 57—59; ф. 335, оп. 4587, спр. 6, арк. 313.

і формування партизанських загонів та груп створило 6 агітаційно-пропагандистських груп (50 чол.). До 1 серпня 1941 р. ці агітколективи виступили з лекціями, бесідами й доповідями із спеціальної тематики в 16 районах. Працівники Південного фронту до 5 серпня 1941 р. провели аналогічну роботу в 12 районах¹⁶.

З липня по листопад 1941 р. військові ради та політоргани спільно з місцевими партійними комітетами сформували й переправили в тил ворога 122 партизанські загони (в цілому — 5809 чол.) і 69 диверсійних груп (743 чол.)¹⁷.

У прифронтовій смузі Південно-Західного фронту з серпня по 25 грудня 1941 р. було створено 196 загонів із загальною чисельністю понад 4600 чол., а з січня по серпень 1942 р. — 244 загони, які налічували 10 766 чол.¹⁸

Як свідчать політдонесення, найбільш успішно розв'язували завдання по організації партизанських загонів і груп військові ради та політоргани 6-ї, 9-ї, 12-ї, 18-ї, 21-ї, 28-ї, 37-ї, 38-ї, 57-ї, 60-ї, 64-ї та інших армій Південно-Західного, Південного, Воронезького і Сталінградського фронтів.

Одним з напрямів діяльності військових рад й політорганів фронтів і армій по створенню партизанських загонів та груп було також залучення до них військовослужбовців, які опинилися в тилу ворожих військ.

Директива начальника Головного управління політичної пропаганди РСЧА від 16 липня 1941 р. вимагала від військових рад та політорганів роз'яснювати всьому особовому складові, що в умовах маневреної війни можливий відрив деяких частин від головних сил. У директиві підкреслювалося, що частина, яка опинилася в подібному становищі, повинна розглядати себе як таку, що виконує бойове завдання в тилу ворога й зобов'язана руйнувати комунікації, бази постачання, залізничні, порушувати зв'язок, сіяти паніку у ворожому стані тощо.

Для встановлення зв'язку з частинами, які потрапили в оточення, для об'єднання розрізнених підрозділів у більші одиниці військові ради й політоргани направляли своїх представників у ворожий тил, які мали подавати дійову допомогу командирам і політпрацівникам частин і підрозділів у їх переході на партизанські методи боротьби на окупованій території. Так, у вересні 1941 р. політвідділ 13-ї армії послав групу політпрацівників для зв'язку з військовослужбовцями Червоної Армії та підготовки їх до ведення партизанської боротьби. З числа червоноармійців було створено: партизанський загін у складі 143 чол. під командуванням молодшого лейтенанта Беляєва; в Червоному районі Сумської області — кількістю 450 чол. (очолив — старший лейтенант Іванов); перший партизанський загін ім. Ворошилова — з 750 чол. (командир — старший лейтенант Покровський, комісар — політрук Зайцев); другий партизанський загін ім. Ворошилова — з 560 чол. (командир загону Гудзенко, комісар — старший політрук Казанков)¹⁹. 17 жовтня 1941 р. у Хінельських лісах було створено загін, який до весни 1942 р. перетворився у велике з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. В ньому було понад 50% військовослужбовців. На Південно-Західному напрямі билися проти ворога більш як 10 тис. військовослужбовців, об'єднаних у 145 партизанських загонах та групах²⁰.

Загони, сформовані з колишніх військовослужбовців, відзначалися високою організованістю й дисципліною, добре володіли зброєю і знали

¹⁶ Там же, ф. 229, оп. 213, спр. 12, арк. 270; ф. 203, оп. 2847, спр. 11, арк. 198.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, с. 301.

¹⁸ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 3, арк. 145—148.

¹⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1, с. 414—418.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 49, арк. 18.

техніку підривної справи, були озброєні значно краще, ніж інші загони, вміли користуватися трофейною зброєю. Завдяки своїй високій боездатності вони найбільш успішно виконували завдання, які ставили перед ними військові ради фронтів і армій, командири частин та з'єднань.

При організації роботи по становленню й розвитку партизанського руху військові ради і політоргани фронтів та армій особливу увагу звертали на офіцерський склад, що, як правило, займав командні й штабні посади в загонах і групах. Армійські офіцери допомагали налагоджувати в загонах штабну й оперативну роботу, навчали народних месників, як користуватися трофейною зброєю, вдосконалювали стару і конструювали нову мінно-підривну техніку. Переважна більшість офіцерського складу, маючи добру загальновійськову підготовку, успішно здійснювала перехід до партизанської боротьби й завдавала відчутних ударів по ворогу на окупованій ним радянській території. Відзначаючи роль армійських офіцерів в організації боротьби радянських людей в тилу гітлерівців, М. І. Калінін підкреслював: «Зрозуміло, кращими організаторами місцевого населення для боротьби з німецькими загарбниками є командири оперуючих частин Червоної Армії при всебічній підтримці місцевих партійних і радянських керівників»²¹.

Виконуючи вказівки партії і уряду, військові ради й політоргани діючої армії безпосередньо займалися організацією формувань народних месників у тилу ворога та прифронтовій смузі з наступною переправкою їх на окуповану територію.

Військові ради і політоргани визначали мету й завдання партизанів, керували бойовими діями їх формувань, указували конкретні способи діяльності патріотів по зриву політичних, економічних та воєнних заходів окупантів. Політоргани діючої армії засобами агітації і пропаганди підносили моральний дух партизанів, військовослужбовців, населення окупованих областей, вселяли в них упевненість в перемозі над фашизмом. Таким чином, у складний період Великої Вітчизняної війни військові ради й політоргани Південно-Західного напрямку, Південно-Західного та Південного фронтів внесли вагомий вклад у становлення і розвиток партизанського руху на Україні.

²¹ Калінін М. І. Великая Отечественная война советского народа против немецких захватчиков: Статьи и речи (1941—1946).— М., 1975, с. 63.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР ТВОРЧОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК СРСР У ГАЛУЗІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ (1941—1945 рр.)

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ)

Одним з найважливіших джерел Перемоги у Великій Вітчизняній війні була інтернаціональна єдність і братерська співдружність усіх народів СРСР. Значний вклад у зміцнення цього братерства внесла радянська інтелігенція.

Проблема партійного керівництва зміцненням творчого співробітництва інтелігенції братніх республік Союзу РСР у роки війни знайшла певне відображення в працях М. О. Буцька, З. Ш. Кашкенбаєва, Х. Б. Кінзебулатова, М. В. Ковалю, М. К. Козибаєва, М. Р. Круглянского, І. І. Ладивіра, Б. В. Левшина, В. М. Савельєва, В. П. Саввіна, Х. І. Сіраєва та ін.

Одним з важливих завдань Комуністичної партії у досліджуваний період було зміцнення морально-політичної єдності радянського народу. Велику роль у цій справі відіграла інтелігенція. КПРС багато уваги

приділяла діяльності наукових організацій, вищих навчальних закладів, культурних установ, евакуйованих у перші роки війни із західних районів країни у східні.

Як відомо, численні наукові установи були евакуйовані з Москви, Ленінграда і Києва. 35 наукових установ АН СРСР переїхали у східні райони РРФСР та в республіки Середньої Азії й Казахстану¹. Наприклад, в Алма-Ату переїхав Інститут історії Академії наук СРСР, в якому працювали академіки Б. Д. Греков, М. С. Державін, Є. В. Тарле та ін. Інститутам історії і філософії АН СРСР надав приміщення Казахський філіал Академії наук СРСР. На базі фізичної лабораторії Казахського держуніверситету і Казахського педагогічного інституту в листопаді 1941 р. розмістився Фізико-технічний інститут АН УРСР².

Велику допомогу евакуйованим установам подавали місцеві партійні й державні органи. Партійні організації багато уваги приділяли дальшому зміцненню наукових зв'язків учених центральних районів країни і наукових сил братніх республік, на території яких ті перебували в евакуації. Так, Центральний Комітет Компартії Казахстану і РНК республіки спільно з комісією по мобілізації ресурсів Уралу розробили план комплексного вивчення природних ресурсів і народного господарства Казахської РСР. До складу комісії входили відомі науковці, керівники галузевих відділів ЦК Компартії республіки і господарники. Зокрема, вона виявила геологічні запаси найбільшого в СРСР Джезказганського родовища мідних руд, що дало можливість значно підвищити виробництво міді та інших кольорових металів, необхідних оборонній промисловості³.

Казахський філіал АН СРСР, до складу якого входило багато учених з республік Союзу РСР, взяв на себе зобов'язання розробити ряд практичних пропозицій по збільшенню планів випуску металу для оборонної промисловості. Цю ініціативу вчених схвалив Алма-Атинський міськком партії. Партійна організація Узбецького філіалу АН СРСР у січні 1942 р. прийняла ряд рішень, спрямованих на зміцнення співдружності вчених братніх республік у справі створення в Узбекистані чорної металургії і розробки нових родовищ корисних копалин⁴.

Велику допомогу АН СРСР подала братнім республікам в освоєнні природних ресурсів, у розв'язанні ряду наукових тем. Заслугує на увагу в цьому зв'язку досвід партійної організації Відділення біологічних наук Академії наук СРСР, яке перебувало на території Киргизії. До його складу входило 5 інститутів, в яких налічувалося 235 наукових співробітників, серед них 2 академіки і 4 члени-кореспонденти АН СРСР. Особливу увагу партійна організація приділяла поданню допомоги промисловим підприємствам і сільському господарству республіки. На партійному бюро розглядалися питання впровадження в практику наукових відкриттів. Так, на засіданні партбюро, що відбулося 15 березня 1943 р., йшлося про подання допомоги текстильним підприємствам, втілення в практику винаходів учених, про розширення стосунків з РНК Киргизької РСР. Виконуючи рішення партійного бюро, колектив Інституту мікробіології провів значну роботу по розробці препаратів, необхідних для виробництва ацетону, лимонної та молочної кислоти⁵.

На партійних зборах Біовідділення, що відбулися 25 березня того ж року, говорилося про подання допомоги сільському господарству Киргизії.

¹ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 448.

² ПА ИП при ЦК Компартії Казахстану, ф. 708, оп. 5, спр. 58, арк. 276, 453.

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 450.

⁴ Партархів Алма-Атинського обкому Компартії Казахстану, ф. 412, оп. 29, спр. 12, арк. 67; Партархів Ташкентського обкому Компартії Узбекистану, ф. 103, оп. 19, спр. 980, арк. 1, 2, 3.

⁵ ПА ИП при ЦК Компартії Киргизії, ф. 539, оп. 1, спр. 1179, арк. 15, 19.

зії з боку колективів інститутів генетики, мікробіології та біохімії. На них ішлося також про розвиток соціалістичного змагання за найшвидше й успішне виконання сільськогосподарських робіт, втілення в практику методів, перевірених у лабораторіях і польових дослідженнях⁶. З ініціативи партійної організації Біовідділення в 1943 р. було створено Бюро пропаганди досягнень науки, яке встановило тісні зв'язки з фрунзенським міським агітпунктом та відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії Киргизії⁷.

Значну допомогу киргизьким ученим Біовідділення подавало і в підготовці кадрів спеціалістів. Важливу роль у розв'язанні кадрових проблем відіграв Комітет наук при РНК Киргизької РСР, який був створений 25 квітня 1942 р. До його складу ввійшли відомі радянські вчені О. Дудінов, Л. Жданов, М. Келдиш та спеціалісти Киргизії⁸. Завдяки активній діяльності Комітету і колективу Біовідділення в республіці в кінці 1942 р. працювало близько 70 науково-дослідних установ, у яких налічувалося 314 наукових співробітників, у тому числі 61 доктор і 102 кандидати наук⁹.

5 січня 1943 р. Рада Народних Комісарів Союзу РСР прийняла рішення про організацію Киргизького філіалу АН СРСР. 15 червня того ж року РНК Киргизької РСР прийняла постанову «Про організацію Киргизького філіалу Академії наук СРСР» на базі наукових закладів республіки і Біовідділення АН СРСР¹⁰.

Значних результатів у роки війни досягла у творчому співробітництві з вченими братніх республік і партійна організація Академії наук Української РСР. Її ряди у той період помітно зросли. Досить сказати, що тільки в 1943 р. кандидатами в члени партії були прийняті академіки М. М. Гришко, Д. К. Третьяков, член-кореспондент Ф. П. Белянкін, професор Р. Є. Кавецький та ін. Всього з 12 серпня 1941 р. по грудень 1944 р. у партійну організацію АН УРСР було прийнято членами і кандидатами в члени ВКП(б) 101 ученого¹¹.

Особливу увагу партійна організація Академії наук Української РСР звертала на комплексність тем, поширення взаємозв'язків науковців. Багато зробив у цьому напрямі академік М. В. Луговцов. Він разом з ученими АН СРСР виконав велику роботу щодо постачання місцевою сировиною Кузнецького металургійного комбінату, продукція якого безпосередньо йшла на фронт. Ці дослідження лягли в основу планування Держпланом СРСР розвитку гірничорудної промисловості східних районів і постачання сировиною Кузнецького металургійного комбінату¹².

Значний вклад у роботу промислових підприємств Уралу внесли вчені Інституту енергетики АН УРСР. Багато уваги вони приділяли методиці нормування споживання електроенергії в металообробній промисловості, створенню типового газогенератора на місцевому паливі для транспортних машин. Вчені інституту спільно з місцевими вченими провели велику роботу по вивченню паливного балансу Челябінської області¹³. Бюро Копейського міськкому партії у постанові від 4 жовтня 1943 р. відзначило важливість роботи, виконаної інститутом¹⁴.

⁶ Там же, арк. 19, 20.

⁷ Там же, оп. 4, спр. 221, арк. 2.

⁸ Там же, спр. 368, арк. 271, 276.

⁹ Маанаєв Э. Подготовка кадров интеллигенции в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). В кн.: Вопросы истории Коммунистической партии Киргизии.— Фрунзе, 1971, вып. 7, с. 226.

¹⁰ Киргизия в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.: Сб. документов.— Фрунзе, 1965, с. 340—341.

¹¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 3177 (підраховано автором).

¹² Там же, оп. 1, спр. 9, арк. 91.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 46, арк. 79—80.

¹⁴ Ладивірі І. І. Вклад ученых АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною.— К., 1970, с. 99.

Запорукою плідної праці радянських учених, в тому числі й Академії наук УРСР, була постійна турбота партійних і державних органів, які створили всі необхідні умови для них. Свідченням цього була діяльність Інституту електрозварювання АН УРСР, який перебував у роки війни на Уралі, в Свердловській області. Велику допомогу в роботі цього інституту подав Свердловський обком партії. Вирішальну роль у наукових досягненнях патонівців відіграв експериментальний цех. Щоб краще уявити значення цього цеху, наведемо кілька рядків з листа директора інституту Є. О. Патона до Свердловського обкому партії від 15 квітня 1943 р.: «...намічено широке застосування автозварки під паром флюсу у виробництві танкових бронекорпусів та авіабомб. На найближчі 4 місяці заводи повинні пустити близько 60 автозварювальних устаткувань. Інститут міг би виготовити необхідну заводам апаратуру за умови розширення експериментального цеху та постачання його матеріалами»¹⁵.

У відповідь з ініціативи секретаря обкому по танковій промисловості було вжито заходів щодо організації допомоги Інституту електрозварювання АН УРСР. Бюро обкому партії зобов'язало директорів Уралмашзаводу та ін. заводів у найкоротші строки виготовити для інституту необхідну зварювальну апаратуру. Крім того, для його колективу було виділено 28 спеціалістів і 12 верстатів для експериментального цеху. Всього ж заводи Уралу подали допомогу інституту протягом трьох місяців у кількості понад 3 тис. людино/годин¹⁶.

Істотних досягнень у справі зміцнення творчої співдружності у роки війни досягли працівники вищої школи республік СРСР. Велику увагу як місцевим, так і евакуйованим вузам приділяв Свердловський обком партії. На території області на серпень 1943 р. перебувало 8 вузів і понад 50 НДІ, в яких працювали майже 7 тис. наукових працівників. Обком партії створив необхідні умови для вчених з братніх республік, які працювали по організації Будинку техніки, який, крім наукової роботи, готував спеціалістів для оборонних підприємств. За роки війни він підготував 60 таких спеціалістів. Будинок техніки у досліджуваний період випустив 135 технічних листівок, 230 різних проектів, через систему семінарів нових методів роботи навчив понад 200 інженерів і технічних працівників¹⁷.

Обком партії виступив з ініціативою організації енергомашинобудівного факультету на чолі з членом-кореспондентом АН СРСР І. М. Вознесенським¹⁸.

У Башкирському медичному інституті працювали спеціалісти з багатьох вузів Радянського Союзу. Зокрема, до вузу було запрошено з Київського інституту вдосконалення лікарів доктора медичних наук, відомого спеціаліста у галузі рентгенотерапії О. О. Городецького, вчених АН УРСР Я. В. Ролла, М. Д. Маргуліса, Є. С. Бурксера, ряд спеціалістів з вузів Москви і Ленінграда¹⁹.

Партійна організація Башкирського педагогічного інституту також виступила з ініціативою про залучення відомих учених з республік СРСР до підготовки національних кадрів педагогів. Так, були запрошені спеціалісти з Української РСР, зокрема, відомий радянський мовознавець, академік Л. А. Булаховський, професори М. М. Боголюбов, М. Н. Петровський та ряд інших. Для підготовки місцевих наукових кадрів при

¹⁵ Партархів Свердловського обкому КПРС, ф. 4, оп. 37, спр. 184, арк. 84.

¹⁶ Там же, арк. 84, 87, 98.

¹⁷ Там же, ф. 306, оп. 2, спр. 37, арк. 15, 16, 28.

¹⁸ Там же, ф. 4, оп. 37, спр. 184, арк. 155, 157.

¹⁹ Коваль М. В. У горнилі війни.— К., 1972, с. 135; Сираев З. И. Высшие учебные заведения и научные учреждения Башкирии в годы Великой Отечественной войны. Учен. зап. Башкир. ун-та.— Уфа, 1967, вып. 26, с. 114, 115; Партархів Башкирского обкома КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 392, арк. 2, 228.

Яскраву картину допомоги вчених братніх республік башкирським вузам у справі підготовки кадрів дають такі дані (на січень 1944 р.) *

Назва вузу	Всього студ-в	рос.	башкир	татар	укр.	білорусів	інших	Всього ви-кладачів	рос.	баш.	татар	укр.	білорусів	інших
Башкирський педінститут	809	424	50	177	47	—	111	71	47	5	7	2	—	10
Медінститут	1226	625	53	150	51	6	341	108	59	4	13	2	—	30
Сільськогосподарський інститут	268	172	4	39	27	5	21	38	25	4	4	3	1	1
Авіаінститут	955	633	16	52	37	15	202	56	31	1	2	3	—	19
Стерлітамакський вчительський інститут	166	121	8	15	9	2	11	11	5	1	1	2	1	1
Бірський педінститут	208	142	20	30	2	2	12	20	12	—	4	2	1	1
Нафтовий інститут	406	269	5	51	21	3	57	42	28	1	1	1	1	10
Всього:	4038	2386	156	514	194	33	755	276	207	16	32	15	4	72

* Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 392, арк. 65.

інституті були відкриті курси аспірантури. Всього за роки війни захистили дисертації 12 працівників вузу²⁰.

Значна роль у налагодженні підготовки національних кадрів в евакуйованих вузах належала і первинним партійним організаціям. Так, парторганізація Башкирського медичного інституту, до складу якого входив колектив Московського медичного інституту, на партійних зборах, що відбулися 5 грудня 1941 р., накреслила основні завдання по підготовці кадрів для фронту. Про це також наголошував у своїй доповіді на цих зборах відомий діяч медицини М. О. Семашко. На партзборах було прийнято рішення прискорити підготовку госпітальних лікарів силами двох вузів шляхом організації спеціальних курсів²¹⁻²². Велику допомогу у вирішенні цього питання подали вчені й Академії наук УРСР, зокрема М. Д. Стражеско, О. В. Палладін, В. Х. Василенко та ін.²³.

На партійних зборах, що відбулися 29 жовтня 1942 р., були підбиті підсумки роботи колективів медиків Башкирії, України, Москви у галузі підготовки кадрів. На них, зокрема, відзначалося, що спільними зусиллями було підготовлено з початку війни і на жовтень 1942 р. 626 лікарів, тобто стільки, скільки підготував Башкирський медінститут за весь довоєнний період. Причому, 80% спеціалістів на час проведення зборів були на фронті. Всього за досліджуваний період Башкирський медичний інститут за допомогою евакуйованих вчених підготував 905 лікарів. Завдяки допомозі вчених з братніх республік там же захистили дисертації 9 чоловік на ступінь доктора і 14 — на ступінь кандидата наук²⁴.

Значну роботу по підготовці кадрів проводила також партійна організація Середньоазіатського індустріального інституту, в якому в роки війни працювали 70 викладачів і навчалися 700 студентів з Київського індустріального (політехнічного) інституту. 28 жовтня 1941 р. на партійних зборах вузу наголошувалося на посиленні підготовки кадрів для народного господарства республіки з урахуванням потреб фрон-

²⁰ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 337, арк. 80—82; Коваль М. В. Назв. праця, с. 135; Сираев З. И. Указ. соч., с. 109.

²¹⁻²² Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 365, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

²³ Коваль М. В. Назв. праця, с. 3, 135; Сираев З. И. Указ. соч., с. 115.

²⁴ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 356, оп. 4, спр. 3, арк. 5.

ту²⁵. Завдяки допомозі українських учених у Середньоазіатському індустріальному інституті з'явилися нові факультети. За час перебування в Ташкенті учені Київського індустріального інституту підготували 300 молодих інженерів²⁶.

В єдиному пориві з усім радянським народом працювали у роки війни діячі літератури й мистецтва народів СРСР. Своє основне завдання вони вбачали в тому, щоб високохудожніми творами допомогти Комуністичній партії мобілізувати всі сили на розгром фашизму. Однією з важливих форм партійного керівництва творчими спілками, було залучення їх представників до виступів по радіо. Так, за допомогою Башкирського обкому ВКП(б) тільки в 1943 р. було організовано 108 літературних передач, в яких взяли участь діячі літератури СРСР²⁷. Башкирський радіокомітет систематично перекладав на башкирську мову твори московських письменників А. Платонова, Н. Ільїної, а також П. Тичини, Н. Рибак, М. Рильського, Ю. Яновського²⁸.

Значна робота в цьому плані здійснювалася і в братньому Таджикистані, де перебувало чимало письменників та поетів СРСР. За допомогою партійних органів республіки для виступів на радіо були залучені відомі майстри слова братніх республік, які перебували в евакуації. Спільно з таджицькими діячами літератури вони організували передачі на тему «Герої Вітчизняної війни». Таджицькою мовою було проведено 85 передач, у тому числі прочитані нариси І. Еренбурга, В. Катаєва, Є. Петрова, Л. Соболева та ін. Систематично проводилися літературні монтажні під рубриками «Фронт», «Син Таджикистану» та ін. З допомогою відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії республіки в 1942 р. було організовано 20 виступів поетів Таджикистану й Узбекистану. Всього за той рік силами діячів літератур народів СРСР у Таджикистані було організовано 519 передач на різних мовах нашої країни, 267 передач — таджицькою мовою, в яких взяли активну участь письменники і поети з республік Радянського Союзу. До травня 1943 р. їх силами було організовано близько 100 виступів по радіо на теми дружби народів у роки війни²⁹.

У січні — травні 1943 р. з ініціативи Центрального Комітету КП(б)Уз відділ художнього мовлення республіканського радіокомітету організував ряд тематичних передач, зокрема «Україна у вогні». У них взяли участь Х. Алімджан, В. Державін, П. Савін, М. Терещенко, М. Шейхзаде та ін. 2 лютого 1943 р. Спілка радянських письменників Узбекистану повідомляла ЦК Компартії республіки про те, що для роботи на радіо виділено 20 евакуйованих і місцевих письменників та поетів³⁰. Їх твори звучали і на хвилях Всесоюзного радіо.

Вміло здійснювалося партійне керівництво процесом творчого співробітництва майстрів літератури з братніх республік, які перебували в евакуації на території республік Середньої Азії і Казахстану. Так, на гостинній землі казахського народу знаходився Н. Забіла, С. Маршак, С. Михалков, К. Паустовський, Ю. Смолич, П. Цвірка та багато інших. Всього там було 90 майстрів слова народів СРСР.

Посиленню творчих зв'язків у галузі культури сприяла постанова ЦК КП(б) Казахстану від 17 березня 1943 р. «Про хід виконання постанови РНК Казахської РСР і ЦК КП(б) Казахстану від 9 лютого

²⁵ Партархів Ташкентського обкому Компартії Узбекистану, ф. 83, оп. 21, спр. 283, арк. 111.

²⁶ Из истории дружбы украинского и узбекского народов 1941—1945: Сб. документов и материалов. — Киев, 1968, с. 60.

²⁷ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 376, арк. 35.

²⁸ Там же, оп. 22, спр. 332, арк. 25.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії Таджикистану, ф. 3, оп. 109, спр. 176, арк. 8, 9; оп. 68, спр. 4, арк. 9.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 19, спр. 944, арк. 83, 84.

1939 р. щодо розвитку літератури в Казахстані»³¹. Як у цій постанові, так і в інших рішеннях ЦК Компартії республіки наголошувалося на широкому використанні літературного досвіду письменників республік СРСР шляхом співавторства їх з казахськими авторами.

Для зміцнення творчої співдружності діячів літератури, які перебували в Казахській РСР, у квітні 1943 р. було проведено 3-й пленум СРПҚ.

Виступаючи на ньому, секретар ЦК М. Абдикаликов високо оцінив досягнення діячів літератури на ниві співробітництва. Особливо він відзначив творчість О. Довженка, «який, не знаючи мови, зумів створити живий, героїчний образ казаха»³².

Яскравим прикладом творчого єднання літератур народів СРСР були творчі здобутки письменників, які перебували на землі братнього башкирського народу (М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, М. Стельмах та ін.). За вказівкою обкому партії для евакуйованих письменників і вчених було виділено 250 куб. м дров, близько 100 пар взуття тощо. Все це сприяло їх плідній праці в ім'я перемоги над ворогом³³.

Значного поширення набула така форма партійного керівництва творчими спілками з братніх республік, як організація вечорів, зустрічей представників народів СРСР, ювілеїв, присвячених знаменним датам. Так, у вересні 1941 р. на засіданні бюро Башкирського обкому партії було розглянуто питання про проведення в столиці Радянської Башкирії — Уфі ювілею видатного українського письменника І. Франка. Редакція республіканської газети «Красная Башкирия» зобов'язалася вмістити статті про життя і творчість І. Франка та переклади його віршів³⁴.

У квітні 1943 р. в Уфі з ініціативи Башкирського обкому ВКП(б) в Інституті мови й літератури АН УРСР відбувся літературний вечір відомого башкирського поета С. Кудаша, який багато зробив у справі зміцнення українсько-башкирських літературних зв'язків. З доповіддю про його творчість виступив П. Тичина, який підкреслив: «Ми пишаємося С. Кудашем, любимо і цінуємо його творчість»³⁵.

Гідний вклад у справу ідейно-політичного виховання має у роки війни внесли працівники театрального мистецтва. Партійні організації очолили військово-патріотичну діяльність майстрів сцени. Так, парторганізація Білоруського державного драматичного театру, який перебував в евакуації в Томську, очолила збір коштів у фонд оборони. На зібрані гроші (понад 300 тис. крб.) було побудовано літак. Партійна організація театру виступила з ініціативою створення фронтових концертних бригад. Одна з них у червні 1943 р. виїхала на фронт у складі 5 провідних акторів.

Партійні організації театрів багато уваги приділяли дальшому зміцненню творчого співробітництва з майстрами театрального мистецтва республік СРСР. Це питання 6 травня 1943 р. розглядалося на партійних зборах Ленінградського державного театру комедії, який перебував у роки війни в Таджикистані. Збори позитивно оцінили досвід окремих артистів по поданню творчої допомоги театральній громадськості республіки, зокрема, допомогу художнього керівника театру М. Акимова колективу Російського драматичного театру Сталінабада ім. В. В. Маяковського в постановці спектаклю по п'єсі О. Корнійчука «Фронт» і Таджицькому оперному театру в постановці спектаклю «Пісня гніву».

³¹ Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Алма-Ата, 1964, с. 323.

³² ЦДА Казахської РСР, ф. 1778, оп. 1, спр. 198, арк. 276, 277; Вітчизна, 1984, № 10, с. 152.

³³ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 122, оп. 23, спр. 48, арк. 150, 242.

³⁴ Там же, оп. 21, спр. 113, арк. 75.

³⁵ Красная Башкирия, 1943, 21 апр.

В свою чергу, значну допомогу одержали від таджицьких колег і лєнінградські артисти. Були створені необхідні умови для плідної творчої праці майстрів сцени Ленінграда. Так, значна допомога була подана останнім у вирішенні ряду організаційних питань (виділення приміщень, коштів) щодо постановки лєнінградськими і таджицькими артистами спектаклю за п'єсою В. Шекспіра «Сон в літню ніч»³⁶. Успішно працювали в цьому напрямі театральні колективи Воронежського театру музичної комедії, Українського театру ім. Щорса, Дніпропетровського лялькового театру, які також перебували в евакуації на землі таджицького народу³⁷.

Високу оцінку дістала діяльність Київського академічного драматичного театру ім. І. Франка в Узбекистані. Начальник Управління в справах мистецтв при РНК Узбецької РСР у листі до Центрального Комітету Компартії республіки писав, що колектив театру, «крім ознайомлення народів Узбекистану з високими зразками мистецтва братнього українського народу, подав неоціненну допомогу театрам Узбекистану»³⁸.

Плідною була співдружність між колективами Київського державного академічного театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка та Іркутської обласної філармонії. З участю артистів театру філармонія провела в 1943 р. понад 1000 концертів, артисти театру дали в Іркутську й області 853 шефські концерти³⁹.

Вагомий вклад у справу зміцнення інтернаціональної єдності інтелігенції братніх республік внесли і майстри образотворчого мистецтва. Запорукою їх успішної діяльності була постійна турбота партійних і державних органів про створення необхідних умов для плідної праці. Характерним прикладом є діяльність партійних і державних органів Казахстану, на території якого в роки війни перебувала значна кількість майстрів образотворчого мистецтва з республік СРСР, в тому числі й УРСР. Парторганізації Казахської РСР вжили ряд заходів, спрямованих на поліпшення побутових умов представникам культури республік Радянського Союзу. Зокрема, було переселено з віддалених районів художників В. Аверіна, Б. Белопольського, М. Денисова, Й. Сироти та ін. РНК республіки і міськомком партії Алма-Ати допомогли отримати квартири Б. Бланку, М. Лисенку, Л. Муравіну, М. Лизогуб та ін.⁴⁰

Великий вклад у зміцнення співробітництва інтелігенції внесли художники. Завдання, що стояли перед ними в роки війни, неодноразово розглядалися на партійних зборах об'єднаної партійної організації Спілки письменників і Спілки художників Узбекистану. При цьому основна увага зверталася на підвищення авангардної ролі художників-комуністів, які повинні були піднімати в своїх творах патріотичні теми⁴¹. Життя казахського народу відобразили в своїх творах Г. Брилов (твори про героїв-панфіловців), І. Бойченко (портрет Амангельдіна Іманова) та інші⁴².

Завдяки допомозі місцевих партійних організацій у 1943 р. в Узбекистані було організовано 9 персональних виставок художників з братніх республік⁴³. Так, партійні організації Узбецької РСР надавали постійну допомогу художникам з братніх республік, які працювали

³⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії Таджикистану, ф. 3, оп. 109, спр. 204, арк. 32.

³⁷ Там же, оп. 6, спр. 867, арк. 22; История музыки народов СССР.— М., 1972, т. 3 (1941—1945), с. 476.

³⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 19, спр. 944, арк. 171; оп. 85, спр. 206, арк. 29.

³⁹ Вітчизна, 1974, № 10, с. 211.

⁴⁰ ЦДА Казахської РСР, ф. 1736, оп. 1, спр. 156, арк. 12, 17, 21.

⁴¹ Партархів Ташкентського обкому Компартії Узбекистану, ф. 83, оп. 27, спр. 377, арк. 88.

⁴² ЦДА Казахської РСР, ф. 1736, оп. 1, спр. 145, арк. 4; спр. 162, арк. 1, 2.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 66, спр. 226, арк. 51.

над творами під час будівництва Північного ташкентського каналу. На 16 березня 1942 р. з його допомогою було створено 84 портрети кращих будівельників, оформлено 19 стінних газет, зроблено 50 етюдів⁴⁴. За роки війни художники Узбекистану спільно з евакуйованими організували 39 виставок, створили 5 тис. художньо-політичних плакатів⁴⁵.

Плідно працювали в роки війни і радянські кінематографісти. У листопаді 1941 р. на території Таджикистану перебували Московська кіностудія дитячих фільмів, а також частини Одеської та Ялтинської кіностудій. На засіданні парткому Московської студії 10 червня 1942 р. обговорювалися питання спільної постановки фільмів силами кінематографістів СРСР. Особлива увага зверталася на підготовку кадрів кінематографістів для братнього Таджикистану. Для цього вирішено було виділити відомих діячів кіномистецтва Є. Помещикова і С. Юткевича. В серпні 1942 р. бюро парткому об'єднаних кіностудій запропонувало сценарному відділу активніше співробітничати з місцевими письменниками, використовуючи при цьому різнобічні форми для забезпечення підготовки національних кадрів. В результаті були заключені договори з представниками творчої інтелігенції Таджикистану А. Лахуті, М. Рахімі, М. Саїдовим по написанню сценарію для фільмів. А. Лахуті написав лібретто для спектаклю «Кова — визволитель», по якому Є. Помещиков зробив сценарій фільму. Письменник М. Рахімі спільно з Є. Помещиковим написали сценарій фільму «Син Таджикистану»⁴⁶. Цей фільм, поставлений режисером В. Проніним, розповідає про дружбу синів двох народів⁴⁷.

Яскравим виявом творчої співдружності в роки війни є і діяльність Ашхабадської та Київської кіностудій художніх фільмів, якими керувала об'єднана партійна організація, ряди якої помітно зросли за роки війни⁴⁸. У січні 1943 р. кандидатом у члени партії було прийнято відомого кінорежисера М. Донського. Характеризуючи його діяльність, комуністи відзначали: «Всі твори М. Донського насичені такою ідейною спрямованістю, що здається, ніби вони зроблені комуністом»⁴⁹.

Яскравим свідченням співробітництва творчої інтелігенції було створення фільму «Райдуга» за повістю В. Василевської, який поставив М. Донський. Всі роботи велися на базі Ашхабадської кіностудії. Її працівники допомогли киянам в організації експедиції для зйомок у Семипалатинську область, в оснащенні її спеціальною апаратурою, виділили кваліфікованих спеціалістів, а також статистів з місцевого населення для участі в зйомках. В 1943 р. Київській кіностудії було подано допомогу на суму 450 тис. крб.⁵⁰

Керуючись ленінським вченням з національного питання, партія в складних умовах воєнного часу не ослабляла уваги до пошуків найбільш ефективних форм керівництва діяльністю різних загонів багатонаціональної радянської інтелігенції. В процесі роботи з нею розширювалися старі і виникали нові форми і методи керівництва, що сприяло зміцненню морально-політичної єдності радянського суспільства, дружби народів СРСР, як одного з головних джерел Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

* * *

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 1, оп. 1, спр. 1603, арк. 18.

⁴⁵ История Узбекской ССР.— Ташкент, 1974, с. 429, 430.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії Таджикистану, ф. 3, оп. 109, спр. 204, арк. 9, 11, 12, 13.

⁴⁷ История советского кино 1917—1967 в 4-х томах.— М., 1975, т. 3 (1941—1952), с. 242.

⁴⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії Туркменії, ф. 166, оп. 1, спр. 24, арк. 50.

⁴⁹ Там же, ф. 437, оп. 1, спр. 20, арк. 3.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2002, арк. 2; ЦДА Туркменської РСР, ф. Р-342, оп. 5, спр. 42, арк. 45.

РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ Й ПРОПАГАНДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СПІВРОБІТНИЦТВІ З КРАЇНАМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ (70—80-і роки)

В. В. ПАВЛЕНКО (Київ)

Поглиблення співробітництва, розвиток соціалістичної економічної інтеграції, зміцнення єдності й згуртованості країн соціалізму поставили перед ними завдання дальшого вдосконалення спільних дій і в галузі ідеології, інформації та пропаганди. Скоординованої діяльності пропагандистських органів братніх держав вимагають також загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, поворот реакційних правлячих кіл імперіалістичних країн до політики «холодної», психологічної війни, до різкої конфронтації з соціалістичними державами, що ставить світ на грань ядерної катастрофи.

Вдосконалення ідеологічної роботи і пропаганди постійно перебуває в полі зору марксистсько-ленінських партій країн соціалізму. Вони відповідно спрямовують діяльність пропагандистських органів своїх держав, основні форми та методи якої координуються й погоджуються при виробленні головних напрямів їх ідеологічного співробітництва.

Могутнім знаряддям в ідейному арсеналі соціалізму є засоби масової інформації та пропаганди — преса, радіо і телебачення. Вони як складові надбудови відстоюють той базис, ту соціально-економічну систему, в умовах яких існують. У країнах соціалізму засоби масової інформації й пропаганди, виражаючи інтереси широких трудящих мас та їх авангарду — марксистсько-ленінських партій, ефективно сприяють побудові й удосконаленню нового суспільства. Здійснюючи постійний ідеологічний вплив на свідомість мас, вони беруть активну участь в усіх сферах суспільного життя.

Про важливу роль преси, радіо й телебачення говорилося на XXVI з'їзді КПРС, а також з'їздах комуністичних та робітничих партій інших соціалістичних країн, що відбулися в останні роки. «...Всі ми зацікавлені в тому, щоб наші засоби масової інформації і пропаганди завжди були справжньою трибуною партійної і загальнонародної громадської думки»¹, — наголошувалося, зокрема, у матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Основні принципи діяльності преси, радіо й телебачення — широка гласність, доступність, а також оперативність, послідовність та систематичність. При цьому вони неухильно додержуються в своїй роботі ленінських принципів партійності, ідейності, наукової обґрунтованості й об'єктивності.

Засоби масової інформації та пропаганди перебувають у тісному взаємозв'язку між собою. Це зумовлено їх єдиними суспільно-політичними функціями. Являючи собою складові компоненти цілісної системи засобів масової інформації й пропаганди, преса, радіо й телебачення разом з тим мають свої окремі функції. Виконуючи їх, вони ефективно впливають на маси.

Засоби масової інформації й пропаганди — важливий інструмент у роз'ясненні та пропаганді внутрішньої й зовнішньої політики країн соціалізму. Вони активно популяризують комуністичну ідеологію, соціалістичний спосіб життя, висвітлюють хід виконання грандіозних планів удосконалення розвинутого соціалізму. Поряд з цим преса, радіо і телебачення братніх держав ведуть безкомпромісну наступальну боротьбу проти буржуазної й ревізіоністської ідеології, викривають підступи імперіалістичної пропаганди, її витончені провокації та диверсії, в складних умовах загострення міжнародної напруженості роз'яснюють і популяризують зовнішньополітичний курс країн соціалістичної спів-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 90.

дружності, спрямований на припинення гонки озброєнь, зміцнення миру й міжнародного співробітництва, підтримку національно-визвольного руху.

Діяльність засобів масової інформації та пропаганди є складовою частиною багатопланового співробітництва у галузі ідеології між державами соціалізму, їх комуністичними і робітничими партіями. Вони — бойовий та дійовий помічник останніх у марксистсько-ленінському вихованні трудящих, пропаганді ідей інтернаціоналізму, відстоюванні завоювань країн соціалістичної співдружності. Ідейна єдність засобів масової інформації й пропаганди братніх держав — важливий фактор їх спільної ефективної організаторської та пропагандистської діяльності.

Процес всебічного зближення країн соціалізму, інтегрування їх економіки, культурної консолідації позначився і на співробітництві засобів масової інформації й пропаганди цих держав. З 70-х років почався його новий етап, який характеризується переходом до систематичного, довгострокового планування діяльності останніх та кооперування в галузі їх матеріально-технічної оснащеності, зміцненням безпосередніх зв'язків місцевих органів преси і комітетів радіо й телебачення, зокрема, по лінії поріднених міст та областей.

Важливим кроком у зміцненні матеріально-технічної оснащеності засобів масової інформації й пропаганди держав соціалістичної співдружності стало створення в 1971 р. міжнародної системи космічного зв'язку «Інтерспутник», що забезпечила постійний радіо-телевізійний, телефонний та телеграфний зв'язок між братніми країнами². Це стало основою і для виникнення міжнародної телевізійної організації держав соціалізму — «Інтербаченія».

У зміцненні взаємозв'язків засобів масової інформації й пропаганди країн соціалістичної співдружності важливий вклад вносять преса, радіо і телебачення СРСР, в тому числі й Радянської України. Остання, зокрема, має могутній арсенал ідейно-політичного впливу на трудящих. У республіці видається близько 1800 газет, 200 журналів та видань журнального типу, разовий тираж яких перевищує 32 млн. примірників. По Держтелерадіо УРСР щоденно транслюється 44,5-годинна радіо- і 35-годинна телепрограма. На Україні працюють близько 15 тис. журналістів³.

Перебуваючи на передньому краї ідеологічної боротьби, працівники преси, радіо й телебачення УРСР виступають єдиним фронтом з представниками засобів масової інформації та пропаганди всієї нашої країни, а також держав соціалістичної співдружності у справі проведення політики комуністичних партій, одним з основних напрямів якої є розвиток та поглиблення дружби між братніми народами. Участь радянських журналістів у співробітництві з працівниками преси, радіо й телебачення інших країн соціалізму сприяє виникненню і вдосконаленню нових форм взаємовідносин між ними, зростанню ідеологічної, політичної зрілості та професійної майстерності останніх.

Зовнішньополітичні зв'язки працівників засобів масової інформації й пропаганди Радянської України здійснюються Спілкою журналістів УРСР і Держтелерадіо УРСР. Прийняття Спілкою журналістів СРСР та Державним комітетом по телебаченню й радіомовленню СРСР, які координують ці контакти, і відповідними організаціями інших країн соціалістичної співдружності щорічних планів, а з середини 70-х років ще й перспективних п'ятирічних договорів про співробітництво сприяло посиленню міжнародних зв'язків журналістів Радянського Союзу, в тому числі представників преси, радіо та телебачення УРСР.

Основними формами співробітництва працівників засобів масової інформації й пропаганди братніх держав є, зокрема, обмін делегаціями,

² Сотрудничество общественных организаций стран социализма.— К., 1983, с. 207.

³ Правда Украины, 1979, 6 мая; Рад. Україна, 1983, 5 трав.; 1984, 5 трав.

матеріалами, тематичними полосами, теле- і радіопередачами, випуск об'єднаних номерів газет, підготовка спільних теле- і радіопрограм, радіожурналів, проведення конкурсів та вікторин у газетах, по радіо і телебаченню, присвячених історії соціалістичних країн та інтернаціональним контактам трудящих.

В рамках союзних зв'язків журналісти Української РСР беруть участь у різних формах багатостороннього співробітництва їх колег із братніх держав соціалізму. Це — традиційні міжнародні симпозиуми з проблем діяльності засобів масової інформації та пропаганди, наради керівників інформаційних агентств, наукові конференції й семінари з історії та теорії журналістики тощо⁴.

На цих міжнародних форумах працівники преси, радіо і телебачення обмінюються передовим досвідом роботи, обговорюють назрілі творчі проблеми, разом шукають оптимальні шляхи їх розв'язання. Набута багата практика проведення таких заходів свідчить про спільність інтересів журналістів держав соціалістичної співдружності, про марність зусиль ідеологічних підступів імперіалізму, спрямованих на підрив їх єдності.

Представники засобів масової інформації та пропаганди УРСР не тільки брали участь в роботі ряду міжнародних форумів журналістів, а й були їх організаторами. Вони виступили ініціаторами, наприклад, такої зустрічі у квітні 1980 р. в Києві під девізом «Великий Перемозі — 35 років». На ній відбулася важлива розмова про зростання ролі преси, радіо і телебачення у боротьбі за мир та розрядку в умовах загострення міжнародної обстановки. Всі учасники зустрічі — представники Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, НДР, Куби, Монголії, Польщі, Румунії, Чехословаччини й СРСР, кореспонденти органів преси комуністичних та робітничих партій ряду капіталістичних країн, члени делегації Міжнародної організації журналістів — одностайно підкреслили, що безсмертний подвиг Радянської Армії врятував світову цивілізацію від фашистського ярма, що світле свято Перемоги є не тільки нагадуванням про минуле, а й попередженням тим, хто готовий штовхнути народи у вир ще жакливішої катастрофи. На зустрічі було прийнято звернення до журналістів світу із закликом рішуче викривати агресивні плани імперіалістів, кожним словом, усією творчістю служити справі зміцнення дружби та співробітництва між народами, кращому взаєморозумінню між ними⁵.

Наступні зустрічі працівників засобів масової інформації й пропаганди держав соціалізму, що відбулися в столиці Радянської України (травень 1982 р. і квітень 1983 р.), присвячувалися питанням організації міжнародної лотереї, доходи від якої пішли у фонд допомоги журналістським організаціям країн, що розвиваються, та олімпійському рухові⁶.

Нові можливості для дальшого зміцнення міжнародного співробітництва представників преси, радіо й телебачення відкрили їх зв'язки по лінії поріднених і прикордонних областей. Здійснення безпосередніх контактів між ними дало можливість уточнити й доповнити плани дальшого співробітництва.

Міцні плідні зв'язки розвиваються, зокрема, між журналістами прикордонних областей Української РСР та братніх соціалістичних країн. Так, регулярними стали творчі зустрічі керівників Львівського облтелерадіокомітету і Жешувського радіо й телебачення (ПНР), на яких плануються їх об'єднані програми, проводиться обмін ними. Склалася також практика спільних експедицій за матеріалами редакцій газет, що

⁴ Сотрудничество общественных организаций стран социализма, с. 211—212.

⁵ Рад. Україна, 1980, 4, 5 квіт.

⁶ Поточний архів Спілки журналістів УРСР: Звіти про її діяльність в 1982—1983 рр.

проводяться згідно з планом співробітництва прикордонних областей УРСР та БРСР з ПНР. Так, у 1976 р. одна з них пройшла під назвою «Рейд дружби і братерства». Її учасниками були журналісти «Радянської Волині», «Зари», «Штандару люду» й «Кур'єру Любельські». Під час експедиції було зібрано цікаві матеріали про радянсько-польське братерство у роки другої світової війни, досягнення трудящих прикордонних областей та воеводств у галузі економіки і культури, їх успішне співробітництво в різних напрямках. Вони дістали відображення на тематичних сторінках газет, у спільних репортажах журналістів СРСР та ПНР⁷.

Важливою формою співробітництва працівників радянських засобів масової інформації й пропаганди із своїми зарубіжними колегами був обмін делегаціями між ними. Взаємні візити, зустрічі та подорожі по братніх країнах сприяли зміцненню дружби між журналістами цих держав. З кожним роком ставали різноманітнішими і досконалішими форми контактів, змістовнішими дискусії, в ході яких обговорювалися творчі питання. По лінії Спілки журналістів УРСР тільки в 1979—1980 рр. за кордон у складі делегацій, туристських груп, у міжнародні будинки відпочинку «Варна» й «Балатон» виїздили близько 350 чол. За той же період Радянську Україну відвідали зарубіжні делегації представників преси, радіо та телебачення з дев'яти соціалістичних держав — усього до 100 чол.⁸ У 1975—1980 рр. Держтелерадіо УРСР прийняло 146 груп журналістів з братніх країн (939 чол.)⁹.

Мета таких творчих поїздок і відряджень різноманітна. Це — знайомство з діяльністю спілок журналістів, обмін досвідом роботи, погодження планів дальшого співробітництва, збирання матеріалів та обмін передачами, підготовка радіорепортажів, інтерв'ю та сюжетів, зйомок телефільмів про досягнення трудящих у різних галузях економіки, науки й культури, висвітлення візитів офіційних урядових делегацій, днів і місячників дружби та культури соціалістичних країн, трансляція репортажів про міжнародні спортивні змагання тощо.

Значне місце в співробітництві засобів масової інформації й пропаганди займає обмін матеріалами і програмами, який допомагає ближче познайомитися з життям, працею, культурою трудящих поріднених областей і міст-побратимів. Традиційним став, зокрема, обмін тематичними полосами, сторінками між такими газетами, як «Зоря Полтавщини», «Борба» (Велико Тирново, НРБ) та «Глос Поможа» (Кошалінське й Слупське воеводства, ПНР); «Ленінська правда» (Суми) і «Отечествен зов» (Враца, НРБ); «Социалистический Донбасс», «Фольксштimme» (Магдебург, НДР) та «Друмул соціалізмулуй» (Хунедоарський повіт, СРР); «Закарпатська правда» (Ужгород), «Кроніка Сатмарєана», «Сатмарі Гірлап» (Сатумарський повіт, СРР) і «Келет Мадярорсаг» (Саболч-Сатмарська обл., УНР); «Прикарпатська правда» (Івано-Франківськ) та «Пентру соціалізм» (область Марамуреш, СРР); «Деснянська правда» (Чернігів) і «Походень» (Східно-Чеська обл., ЧССР); «Крымская правда» (Сімферополь) та «Петефі непе» (Бач-Кішкунська обл., УНР); «Вінницька правда» й «Слово люду» (Келецьке воеводство, ПНР); «Радянська Волинь» (Луцьк) і «Штандар люду» (Хелмське, Люблінське й Замостське воеводства, ПНР) тощо.

Матеріали зарубіжних кореспондентів з країн соціалізму друкуються під постійними рубриками: «В нас у гостях», «У наших друзів», «У містах-побратимах», «Маршрутами братерської дружби», «Про дружбу братерську», «Орбіта братерства», «Ми — інтернаціоналісти»,

⁷ Калениченко П. М., Колесник В. П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве. 1956—1979.— Львов, 1980, с. 183.

⁸ Поточний архів Спілки журналістів УРСР: Довідка про міжнародні зв'язки в 1979—1980 рр.

⁹ Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Відділ міжнародного обміну програмами. Довідки про прийом зарубіжних делегацій і груп у 1975—1980 рр.

«Соціалістичний інтернаціоналізм у дії» та ін. Такий обмін кореспонденціями, що проводиться періодично, насамперед під час відзначення знаменних дат і важливих політичних подій, є ефективним засобом пропаганди дружби народів.

Про інтенсивність обміну теле- й радіопередачами свідчать такі приклади. Тільки в 1981 р. Закарпатський телерадіокомітет обмінявся 26 телеінформаціями, 4 теле- та 6 радіопрограмами з Кошицьким і Пряшівським радіо й телебаченням (ЧССР) та 2 програмами з Ниредьхазьким радіомовленням (УНР). У тому ж році 5 обмінних програм прозвучало на Одеській і Варненській телестудіях та 8 — на радіо й телебаченні Львова та Печа (УНР). Черкаське та Бидгощське радіо (ПНР) проводять регулярний обмін 20 — 30-хвилинними програмами під рубриками: «В дружбі — наша сила», «Мости братерства», «На музичній хвилі»¹⁰.

Розвивалася також ще одна форма співробітництва працівників засобів масової інформації й пропаганди — випуск спільних номерів газет, підготовка репортажів, теле- та радіопередач, приурочених найчастіше до національних свят соціалістичних країн. Результатом таких творчих контактів, зокрема, журналістів газет «Радянська Волинь», «Штандар люду», «Орловская правда», «Заря» став номер «Радянської Волині», який вийшов 2 грудня 1972 р. під рубрикою «Інтернаціоналізм — наш прапор». На сторінках цього органу тоді було надруковано 28 матеріалів і 14 фотоілюстрацій, що розповідали про інтернаціональну єдність українського, російського, білоруського та польського народів¹¹.

Спільний номер за 7 травня 1977 р. газет «Закарпатська правда» й «Виходословенські новини» (Східно-Словацька обл., ЧССР) присвячувався 32-й річниці перемоги над фашистською Німеччиною. З великим інтересом зустріли читачі Пирятина та Єлени об'єднаний номер своїх газет «Шляхом Ілліча» й «Єленська трибуна», підготовлений українською і болгарською мовами до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. В цьому номері, який вийшов під шапкою «Ленін у наших серцях, Ленін у наших справах», висвітлювалися досягнення трудящих поріднених міст у соціалістичному змаганні, розвитку освіти й культури, масово-політичні заходи на честь ювілею вождя світового пролетаріату, непорушна дружба двох братніх країн. Гонорар за опубліковані матеріали журналісти перерахували у фонд миру¹².

Прикладом спільної роботи працівників засобів масової інформації та пропаганди у 80-і роки є участь українського телебачення в створенні радянсько-монгольського фільму про Дарницький шовковий комбінат і радянсько-болгарського — про поромну переправу Іллічівськ — Варна; сприяння телебаченню НДР у зйомках фільмів про співробітництво в галузі річкового судноплавства, про результати досліджень українських учених-геронтологів, кібернетиків, генетиків та біологів; угорському й польському телебаченню — про промислові центри і сільськогосподарське виробництво УРСР, про поріднені трудові колективи, які є членами товариств дружби, тощо¹³.

Зарубіжним колегам подається практична допомога в ознайомленні з різноманітними досягненнями радянських засобів масової інформації й пропаганди. Так, плідним був приїзд до Києва в 1981 р. керівних працівників телебачення СРВ і КНДР. Вони ознайомилися з організаційною структурою республіканського телецентру, його технічними служ-

¹⁰ Там же: Звіти обласних радіотелекомітетів про міжнародні зв'язки в 1981 р.

¹¹ Качур С. П. Радянська преса як засіб інтернаціонального виховання трудящих. — К., 1978, с. 100.

¹² Зоря Полтавщини, 1980, 20 квіт.

¹³ Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Документація відділу міжнародного обміну програмами за 1980—1983 рр.

бами та координацією роботи обласних телецентрів з Держтелерадіо УРСР¹⁴.

Журналістів з братніх держав, як правило, запрошують у редакції, до мікрофонів і телекамер, щоб вони розповіли про мету свого приїзду, поділилися враженнями про перебування в дружній країні. Їх розповіді готуються у формах інтерв'ю, виступів, репортажів та статей. Радіо й телебачення практикують передачу в ефір підготовлених ними матеріалів.

Результатом таких поїздок зарубіжних колег стали статті, замітки, нариси, репортажі, теле- і радіопередачі, зокрема, про Радянську Україну, її найважливіші промислові об'єкти, науково-дослідні інститути, про органи охорони здоров'я, систему народної освіти, трудову й творчу молодь республіки та ін. Увага журналістів була постійно прикута до спільних інтернаціональних будов держав соціалістичної співдружності, насамперед нафтопроводу «Дружба», газопроводів «Союз» й «Уренгой — Ужгород», що проходять і по території УРСР.

Широкому ознайомленню з культурним життям Української РСР допомагав регулярний відбір представниками журналістики братніх країн записів народної та хорової музики, творів радянських композиторів з фонотек радіо й телебачення, їх репортажі про зустрічі з відомими письменниками, режисерами, композиторами та акторами, про гастрольні поїздки театральних колективів і ансамблів тощо. Такі творчі контакти є важливим фактором, який сприяє взаємозбагаченню художніх культур країн соціалізму.

Значним імпульсом для активізації діяльності журналістів братніх держав були святкування ювілейних історичних дат. Вони стали важливою темою виступів преси, радіо й телебачення, а також обмінних передач. Так, на честь 30 і 35-річчя перемоги над фашистською Німеччиною кореспонденти соціалістичних країн на основі документів радянських архівів, зустрічей з ветеранами Великої Вітчизняної війни підготували серію статей, нарисів, репортажів та програм про героїв — воїнів Збройних Сил СРСР, які визволяли від гітлерівського ярма країни Центральної й Південно-Східної Європи. Багато уваги засоби масової інформації та пропаганди приділяють підготовці до святкування 40-річчя великої Перемоги. Вони розвінчують фальсифікації буржуазних ідеологів з проблем другої світової війни, зокрема з питання про визвольну місію Радянської Армії, висвітлюють миролюбну політику СРСР й інших країн соціалізму, які активно борються за розрядку, проти сил реакції та війни. Преса, радіо й телебачення братніх держав роз'яснюють мирні ініціативи КПРС, комуністичних та робітничих партій і урядів інших країн соціалістичної співдружності, показують боротьбу трудящих цих держав й усього прогресивного людства проти розміщення нових ядерних ракет в Європі та мілітаризації космосу, викривають агресивну, мілітаристську політику правлячих кіл США.

Співробітники Держтелерадіо УРСР подавали також допомогу зарубіжним колегам у створенні телефільмів і радіопередач про їх видатних співвітчизників, які зв'язали свою долю з Радянською Україною. Серед них — фільми про перебування в Одесі засновника БКП Дмитра Благоева, відомого болгарського письменника Івана Вазова, болгарського революціонера Сотіра Черкезова; в Одесі та Харкові — про угорського композитора, піаніста й музикознавця-фольклориста Белі Бартока; про подвиги антифашистів-інтернаціоналістів — чеха Яна Налепки і болгарина Асена Драганова, які брали участь у боротьбі партизанів України проти гітлерівських загарбників¹⁵.

¹⁴ Там же: Документація відділу міжнародного обміну програмами за 1981 р.

¹⁵ Рад. Україна, 1983, 9 січ.; Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Відділ міжнародного обміну програмами. Документація за 1980—1981 рр.

Маршрути творчих відряджень радіо- та тележурналістів НДР, НРБ і УНР, які збирали матеріали про трудові звершення радянського народу на честь XXVI з'їзду КПРС, пролягали й по УРСР¹⁶. Взагалі преса соціалістичних держав широко висвітлювала всенародну підготовку до форуму комуністів СРСР.

Великий інтерес зарубіжна громадськість виявила також до знаменних подій у житті нашої країни — 60-річчя створення Союзу РСР та 1500-річчя Києва. В 1981—1982 рр. кореспонденти телебачення НРБ, УНР, НДР і ЧССР зняли, зокрема, телефільми про місто-герой Київ. Для радіо Німецької Демократичної Республіки й Чехословаччини було підготовлено спеціальні передачі, присвячені його ювілею. Свято столиці Радянської України широко ілюстрували газети міст-побратимів Києва — «Факлія» (м. Клуж, СРР), «Лейпцігер фольксцайтунг» (НДР), «Газета Краковська» та «Ехо Кракова» (ПНР), «Нове слово» і «Вечернік» (Братіслава, ЧССР).

В зв'язку з 60-річчям СРСР республіканський телерадіокомітет вислав телебаченню й радіо братніх країн свої ювілейні програми. Над фільмами про Радянську Україну, яка досягла значних успіхів у братній сім'ї народів Союзу РСР, працювали знімальні групи телебачення НДР та ЧССР¹⁷.

Поряд із зв'язками, що стали вже традиційними, набули розвитку й нові форми контактів, підказані самим життям. Йдеться, зокрема, про проведення днів дружби, місячників культури і днів поріднених міст. Під час цих свят журналісти, які входять до складу делегацій братніх країн, проводять широкий обмін матеріалами й програмами. Це дає можливість читачам, глядачам та слухачам усіх соціалістичних держав ближче познайомитися з життям і побутом братніх народів, їх минулим та сьогоденням. Преса, телебачення й радіо коментують перебування делегацій міст-побратимів у даній країні, транслюють концерти народної, класичної та естрадної музики, виступи колективів художньої самодіяльності, ведуть репортажі про відкриття різноманітних виставок, обмінюються матеріалами і передачами. Так, під час проведення з 10 по 17 червня 1979 р. Днів Кракова в столиці Радянської України «Вечірній Київ» опублікував 35 матеріалів та 17 фотознімків, присвячених цьому святу польських народів. Напередодні його відкриття у даній газеті за допомогою польських журналістів — побратимів з «Ехо Кракова» — було підготовлено полосу про місто над Віслою, його зв'язки з Києвом. Цю полосу відкривали рубрика «Єднання побратимів» і фотознімки двох міст.

На сторінках «Вечірнього Києва» було вміщено також 30 матеріалів та 25 фотознімків, присвячених Дням Лейпціга в столиці УРСР і 30-річчю НДР. З допомогою співробітників газети «Лейпцігер фольксцайтунг» опубліковано велику добірку про це місто-побратим Києва¹⁸.

В лютому 1979 р. напередодні Днів Радянської України у Хорватії югославські журналісти провели зйомки в Києві, Одесі, Ялті, Запоріжжі — містах-побратимах Загреба, Спліта, Рієки й Обровац¹⁹. У березні того ж року до відкриття цього свята дружби Держтелерадіо УРСР надіслало в СФРЮ 12 телефільмів та 16 радіопередач про Радянську Україну. На прохання радіо Сараєва були зроблені магнітофонні записи народної, класичної й естрадної української музики. До відкриття Днів СРСР в листопаді 1979 р. у В'єтнамі туди було відправлено 3 телефільми і 12 радіопередач про Радянську Україну. Загалом для те-

¹⁶ Рад. Україна, 1980, 19 листоп.; Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Відділ міжнародного обміну програмами. Документація за 1980 р.

¹⁷ Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Звіти відділу міжнародного обміну програмами Держтелерадіо УРСР і обласних телерадіокомітетів за 1981—1982 рр.

¹⁸ Вечірній Київ, 1979, 10—17 черв., 14—20 жовт.

¹⁹ Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Документація відділу міжнародного обміну програмами за 1979 р.

лерадіоорганізацій країн соціалізму Держтелерадіо УРСР у 1979 р. підготувало передачі загальним звучанням понад 66 годин²⁰.

В 1980 р. журналісти детально висвітлювали Дні Хорватії на Ук-раїні, Русенського округу (НРБ) та Бач-Кішкунської області (УНР) — у Криму, Пернікського округу (НРБ) — у Ворошиловградській області, Східно-Чеської області — на Чернігівщині, Києва — в Кракові, Вар-ни — в Одесі тощо²¹. У 1981 р. українські й угорські тележурналісти зняли фільм про братерські зв'язки трудящих Сімферополя і Кечкемеда, які відзначили 20-річний ювілей дружби та співробітництва своїх міст²².

Доброю традицією для засобів масової інформації й пропаганди УРСР стали публікації, передачі та концертні програми, присвячені національним святкам побратимів. Завдяки тісним контактам Держтеле-радіо республіки з генеральними консульствами братніх держав у Києві й Одесі широко використовувалися подаровані ними магнітофонні за-писи, фільми, кіно- і фотодокументи.

Цікавими знахідками увінчався пошук нових форм та методів пода-чі матеріалів про тісні взаємозв'язки між порідненими трудовими ко-лективами соціалістичних країн. Про них, зокрема, розповідають по-стійні цикли передач обласних телерадіокомітетів УРСР: «Мости дружби й братерства» (Запоріжжя, Ворошиловград), «Ми — інтернаціоналісти» (Донецьк, Запоріжжя, Ворошиловград), «Орбіта дружби» (Ворошилов-град), «Дружба народів — наш прапор», «Волинь очима наших сусідів» (Луцьк), «На радіохвилях дружби» (Чернігів), «У наших польських друзів» (Хмельницький), «Дорогами братерської дружби» (Житомир), «Наш друг — Болгарія», «Наша Батьківщина — очима зарубіжних го-стей» (Ровно), «Дружба — пшиязнь» (Вінниця), «Мир, дружба, спів-робітництво» (Сімферополь), «Меридіани дружби» (Київ), «У дружбі наша сила» (Черкаси), «Магістралями дружби», «Міста-побратими» (Ужгород) та ін.²³

Починаючи з 1965 р., Волинський телерадіокомітет і Люблінське радіо спільно готують щомісячний радіожурнал «Братерство», який зна-йомить слухачів з життям трудівників Волині, Замостського й Хелм-ського воєводств ПНР. З допомогою яскравих прикладів ілюструють співробітництво трудящих Сумщини і Врачанського округу (НРБ), а та-кож Криму, Русенського округу (НРБ) та Бач-Кішкунської області (УНР) щомісячні радіожурнали «Меридіани дружби» і «Дружба».

Активніше почали використовувати можливості радіо і телебачен-ня для пропаганди інтернаціональних зв'язків колективів Чорномор-ського пароплавання. Соцзмагання докерів портів Одеса — Хайфон, Іл-лічівськ — Варна та Гавана, інтернаціональна взаємодопомога моряків у боротьбі проти стихії, спортивні змагання екіпажів радянських й іно-земних суден дістають відображення в радіожурналі «Рідна гавань», у циклах програм «Чорноморський маяк», «На далеких причалах» Одеського і Кримського радіо, передач «Кают-компанія «Глобус» Оде-ського й Херсонського телебачення та ін.

Позитивний досвід нагромаджено і в інтернаціональному вихован-ні молоді країн соціалізму. Так, постійними є телепередачі «Інтерклуб», у яких беруть участь іноземні студенти, що навчаються в Києві, До-нецьку, Ворошиловграді, Сімферополі, Одесі, Кіровограді та інших мі-стах. Ці передачі допомагають телеглядачам поглибити знання про ус-піхи у соціалістичному будівництві братніх народів, про їх яскраву та

²⁰ Там же: Довідка про роботу відділу міжнародного обміну програмами в 1979 р.

²¹ Там же: Довідки обласних телерадіокомітетів про міжнародні зв'яз-ки в 1980 р.

²² Там же: Документація відділу міжнародного обміну програмами за 1981 р.

²³ Там же: Відділ міжнародного обміну програмами. Звіти обласних телерадіо-комітетів про міжнародні зв'язки за 1979—1981 рр.

самобутню культуру, познайомитися з життям, навчанням і працею студентів у будівельних загонах під час трудових семестрів. Дружнім зв'язкам юнацтва присвячуються також передачі циклу «Марш дружби» Одеського телебачення, молодіжних радіостанцій «Горизонт» (Одеса), «Корчагінець» (Ровно), «Молода гвардія», радіожурнал «Старшокласник» (Київ) тощо.

Пропаганда інтернаціональної єдності країн соціалістичної співдружності займає важливе місце в діяльності засобів масової інформації й пропаганди УРСР. Наприклад, тільки на сторінках газети «Радянська Україна» у 1976—1980 рр. цій темі було присвячено понад 800 статей, репортажів, інформацій, повідомлень та інших матеріалів. У 1979 р. Держтелерадіо УРСР й обласні центри республіки передали близько 700 різних програм з даної тематики загальним звучанням до 150 годин²⁴.

Зростання інтересу до історії братніх народів, розвитку їх економіки й культури, дружніх зв'язків і співробітництва з ними сприяють конкурси та вікторини, що оголошуються газетами, радіо й телебаченням. Вони охоплюють велику аудиторію читачів, слухачів та телеглядачів. Таким, наприклад, був присвячений 1300-річчю утворення Болгарської держави республіканський конкурс «Від Болгарії стародавньої до Болгарії соціалістичної», проведений у січні 1981 р. газетою «Молодь України» спільно з Генеральним консульством НРБ у Києві. Переможців цього змагання було нагороджено безплатними путівками в братню країну, дипломами і цінними подарунками²⁵. Широкий відгук дістав також конкурс Волинського й Люблінського радіо «Дорогами нашого братерства» на честь 35-річчя відродження Польщі та 35-річчя визволення Радянської України від фашистських загарбників, у якому взяли участь понад 200 чол.²⁶ Великий інтерес у глядачів, зокрема Закарпаття, викликають телевікторини про історію, економіку і культуру прикордонних з УРСР областей ЧССР й УНР.

Відзначаючи стійку тенденцію до постійного розширення та поглиблення співробітництва преси, радіо і телебачення соціалістичних країн, слід разом з тим сказати, що в цій справі вичерпані далеко не всі можливості. Так, не завжди достатньою мірою вводяться у життя його нові, цікаві форми. Іноді слабшають контакти місцевих засобів інформації й пропаганди по лінії поріднених областей. А тим часом для виявлення численних нових ініціатив та їх втілення в конкретне співробітництво є широкий простір. На газетних сторінках і в ефірі іноді з'являються запізнілі, дуже загальні, поверхові й одноманітні за формою та жанром матеріали, незадовільні з точки зору мови і стилю публікації й передачі про співробітництво країн соціалізму. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, редакційним колективам необхідно позбуватися таких недоліків. Ідейно-політична робота засобів масової інформації та пропаганди, підкреслюється у матеріалах з'їзду, «...повинна вестися жваво і цікаво, без штампованих фраз і стандартного набору готових формул»²⁷. Керуючись його рішеннями й конкретизуючи їх, червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС накреслив шляхи подолання недоліків у цій справі. «Кожна публікація, кожен виступ, — підкреслив у своїй доповіді на Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, — повинні захоплювати, переконувати людей глибиною проникнення в життя і принциповістю, гостротою думки і яскравістю стилю»²⁸. Радянські журналісти докла-

²⁴ Там же: Звіт відділу міжнародного обміну програмами за 1979 р.

²⁵ Молодь України, 1981, 7 черв., 11 лип.

²⁶ Поточний архів Держтелерадіо УРСР: Відділ міжнародного обміну програмами. Звіт Волинського телерадіокомітету про міжнародні зв'язки в 1979 р.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 90.

²⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К. 1983, с. 43.

дають усіх зусиль, щоб завжди виявляти високу політичну активність та відповідальність, керуючись у своїй роботі ленінськими принципами й традиціями партійної журналістики²⁹. Вони вносять гідний вклад у мобілізацію трудящих на розв'язання важливих внутрішніх і зовнішньополітичних завдань — формування нового суспільства, розширення дружби та дальшого зближення країн соціалізму, зміцнення їх позицій на міжнародній арені.

Підвищенню ролі журналістів у цих процесах, активізації їх участі в міжнародному співробітництві сприяють глибокі, різнобічні й систематичні контакти засобів масової інформації та пропаганди держав соціалістичної співдружності. Такі зв'язки здійснюються на основі міждержавного і міжпартійного співробітництва, широкого спілкування трудящих та їх громадських організацій.

Як показала практика, співробітництво засобів масової інформації й пропаганди братніх країн соціалізму, що має міцну основу і традиції, у досліджувані роки набуло дедалі багатшого змісту та ширшого діапазону. Постійні контакти журналістів соціалістичних держав є важливим елементом у розвитку суспільно-політичного життя цих країн, у поглибленні дружби, співробітництва й взаємодопомоги їх народів. Вони становлять також вагомий частину загальної боротьби прогресивних сил проти війни, за мир у усьому світі.

²⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 90.

ПРО УЧАСТЬ НДР У БОРОТБІ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ В ООН ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ І БЕЗПЕКИ В ЄВРОПІ

А. І. РОМАНЕНКО (Київ)

В сучасних умовах, коли з вини реакційних сил імперіалізму міжнародне становище значно загострилося, СРСР, інші братні країни соціалізму ще наполегливіше докладають величезних зусиль до того, щоб запобігти ядерній катастрофі, зберегти та зміцнити мир на землі, приборкати гонку озброєнь, повернути людство на шлях розрядки, яка принесла відчутні позитивні результати у 70-х роках.

З цією метою Радянський Союз, інші держави соціалістичної співдружності прагнуть, як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко, повною мірою використати всі наявні підойми, «...включаючи, звичайно, й таку, як Організація Об'єднаних Націй, що й створена була для збереження і зміцнення миру»¹.

Висвітлення боротьби братніх країн в ООН за мир та безпеку на планеті є важливим завданням радянських суспільствознавців. Повною мірою це стосується, зокрема, й Німецької Демократичної Республіки, яка з часу свого заснування проводить послідовну миролюбну зовнішню політику. Хоча вона і має порівняно невеликий (десятирічний) стаж перебування у цій представницькій міжнародній організації, однак завдяки своїй активній, конструктивній позиції з ключових проблем сучасності користується високим авторитетом серед інших держав — членів ООН².

У радянській історіографії діяльність НДР в Організації Об'єднаних Націй досліджено недостатньо. Виняток у цьому плані становлять

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 19.

² Див., наприклад: Neues Deutschland, 1983, 13 Sept.; 22, 23 Dez.; Правда, 1984, 5 окт.

окремі загальні праці з історії братньої країни й зовнішньополітичної діяльності усієї соціалістичної співдружності та ряд журнальних статей, де наводяться фрагментарні дані про участь першої на німецькій землі робітничо-селянської держави у роботі цієї найбільш представницької міжнародної організації³. Оскільки діяльність тієї чи іншої країни в ООН надзвичайно багатопланова, у даному повідомленні зроблено спробу висвітлити початковий період участі НДР в Організації Об'єднаних Націй, а саме у XXVIII—XXX сесіях її Генеральної Асамблеї (1973—1975 рр.), конструктивну позицію Німецької Демократичної Республіки з проблем зміцнення миру і безпеки, насамперед в Європі.

Прийняття 18 вересня 1973 р. НДР (водночас з ФРН) у члени ООН⁴ було схвально зустрінуте прогресивною громадськістю світу. Воно стало знаменною віхою не лише для братньої країни, а й в усій післявоєнній історії Європи. У цьому акті дістали відображення важливі позитивні зрушення, що відбулися в міжнародних відносинах на рубежі 60—70-х років. Внаслідок зміни співвідношення сил у світі на користь миру та соціального прогресу, насамперед завдяки дальшому зростанню економічного потенціалу й оборонної могутності СРСР, інших країн соціалістичної співдружності (а в результаті досягненню приблизної військово-стратегічної рівноваги між державами — членами НАТО і Варшавського договору), невтомній активній боротьбі останніх проти імперіалістичної політики «холодної війни», провідною тенденцією міжнародного життя на той час ставала розрядка напруженості. Вироблена на початку 70-х років система договорів й угод між капіталістичними та соціалістичними країнами свідчила, що відносини між Сходом та Заходом поступово переходили на рейки мирного співіснування. Об'єктивно це означало крок до визнання реалістично мислячими західними лідерами існуючого становища. Імперіалізм вже не спроможний був «...ні перекреслити історичні завоювання соціалізму, ні спинити просування вперед прогресивних сил, рух за визволення і незалежність народів»⁵.

Особливо благотворно процес розрядки міжнародної напруженості позначився на розвитку подій у Європі. Радянський Союз, інші братні соціалістичні країни, координуючи свою зовнішню політику, подаючи одна одній всебічну допомогу й долаючи впертий опір реакційних імперіалістичних сил, успішно боролися за втілення в життя важливих конструктивних ініціатив, що дало можливість значно оздоровити політичний клімат на континенті, зокрема ліквідувати міжнародно-правову блокаду НДР, добитися її прийняття у члени ООН*.

Значну роль у досягненні цих важливих змін відіграла і Німецька Демократична Республіка, яка в тісному й непорушному союзі з СРСР, іншими братніми соціалістичними країнами проводила послідовну та активну миролюбну політику⁶, досягла великих успіхів у будівництві

³ Див.: История Германской Демократической Республики: 1949—1979.— М., 1979, с. 433; Кулінич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму.— К., 1976, с. 253—254; Дипломатия стран социализма.— М., 1980, с. 378—400; Социализм и мир.— М., 1983, с. 228—231; та ін.

⁴ Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи ООН. 28-я сессия: Пленарные заседания. В 3-х т.— Нью-Йорк, 1974, т. 1, с. 15.

⁵ Конференция коммунистических и рабочих партий Европы. Берлин, 29—30 июня 1976 года.— М., 1976, с. 17.

* Проблема боротьби СРСР та інших країн соціалістичної співдружності за ліквідацію міжнародно-правової блокади НДР, у тому числі за прийняття її в ООН, дістала висвітлення як у працях істориків Німецької Демократичної Республіки, так і в радянській історіографії. Див., наприклад: История Германской Демократической Республики, с. 374—380; Социализм и мир, с. 228—230; Außenpolitik der DDR: Sozialistische deutsche Friedenspolitik.— Berlin, 1982, S. 90—101; та ін.

⁶ Див. про це докладніше: Внешняя политика и международные отношения Германской Демократической Республики.— М., 1974; Außenpolitik der DDR: So-

зрілого соціалізму, увійшла до десятки найбільш промислово розвинутих країн світу, ще вище піднесла свій міжнародний авторитет. Ставши повноправним членом Організації Об'єднаних Націй і ряду її спеціалізованих установ, НДР змогла збільшити свій вклад у справу зміцнення миру й безпеки на планеті, зокрема на європейському континенті.

На час вступу Німецької Демократичної Республіки в ООН завдяки наполегливим зусиллям СРСР, інших братніх держав соціалізму Організація Об'єднаних Націй змогла прийняти ряд важливих рішень і документів, які відображали поступове утвердження на світовій арені нових тенденцій, спрямованих на оздоровлення міжнародного клімату. Всі вони були активно підтримані НДР. Зокрема, Німецька Демократична Республіка вітала прийняті ООН у 1970 р. з ініціативи Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності такі важливі документи, як Декларація з нагоди 25-ї річниці Організації Об'єднаних Націй, Декларація про зміцнення міжнародної безпеки, Декларація принципів міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно з Статутом ООН⁷. Ці важливі документи сприятливо відбилися на оздоровленні міжнародного клімату, насамперед в Європі. Ставши рівноправним членом Організації Об'єднаних Націй, НДР змогла приєднатися до конвенцій та рішень, прийнятих в її рамках, успішно здійснювати діловий внесок у роботу цього міжнародного товариства.

Будучи невід'ємною складовою частиною держав соціалістичної співдружності, Німецька Демократична Республіка із самого початку своєї діяльності в ООН виявила себе як активний борець за досягнення головних цілей останньої — підтримання миру і безпеки в світі, забезпечення рівноправного співробітництва та взаєморозуміння між народами, а також піднесення ролі й значення Організації Об'єднаних Націй у розв'язанні невідкладних завдань, що стоять перед людством. Виступаючи наступного дня після прийняття німецької соціалістичної держави в члени міжнародного товариства на XXVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН, міністр закордонних справ НДР О. Вінцер заявив, що його країна усвідомлює найглибшу відповідальність і священні обов'язки у зв'язку з прийняттям її в Організацію Об'єднаних Націй, що вона буде й надалі проводити активну політику миру та взаєморозуміння між народами, мирного співіснування і рівноправного співробітництва держав. Він також підкреслив, що НДР у тісній єдності з СРСР, іншими країнами соціалістичної співдружності братиме конструктивну участь у здійсненні завдань ООН⁸.

Ця заява витримана в дусі зовнішньополітичного курсу німецької соціалістичної держави, що протягом усієї історії залишається повністю співзвучним завданням та цілям Статуту міжнародного товариства. Адже в останньому дістали відображення такі важливі демократичні принципи, як суверенна рівність усіх членів ООН, підтримання миру і розвиток дружніх відносин між народами на основі рівноправності й самовизначення націй, заборона застосування сили та загрози силою у міжнародних відносинах тощо. Як зазначав товариш А. А. Громико, Статут Організації Об'єднаних Націй, одним з авторів якого був Союз РСР, «...став хартією мирного співіснування, в якій на мову

zialistische deutsche Friedenspolitik.— Berlin, 1982; Лане Х.-Д. Основные принципы и действия ГДР и СССР в борьбе за мир и европейскую безопасность. 1968—1971: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1973; та ін.

⁷ Резолюції: 2627 (XXV); 2734 (XXV); 2625 (XXV). Про схвалення та підтримку цих резолюцій НДР див.: Deutsche Außenpolitik. Sonderheft: UNO-Bilanz 1970/71.— Berlin, 1971. S. 163—164; Dokumente zur Außenpolitik der DDR.— Berlin, 1971. Bd. 19, Hbd. 2, S. 994—997.

⁸ Dokumente zur Außenpolitik der DDR.— Berlin, 1976, Bd. 21, Hbd. 2, S. 926—927.

міжнародного закону перекладено ідеї «мирного співжиття» держав, висунуті В. І. Леніним ще на зорі існування Радянської країни⁹.

Послідовна принципова зовнішня політика НДР, основні напрями якої зафіксовані в її конституції (1974 р.), спрямовується Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЕПН), має класовий характер і активно служить справі миру, зміцненню позицій світового соціалізму та демократії, утвердженню на планеті взаєморозуміння і співробітництва між народами. Політика СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, у тому числі й НДР, що виступають на міжнародній арені з позицій марксизму-ленізму, повністю підтверджує ленінське положення про те, що мир між народами — є справжнім ідеалом соціалізму¹⁰.

На Німецькій Демократичній Республіці, що знаходиться у центрі Європи, безпосередньо на лінії протистояння обох суспільних систем і військових контингентів Організації Варшавського Договору (ОВД) та НАТО, лежить велика відповідальність. НДР постійно залишається вірною своєму зобов'язанню робити все для того, щоб ніколи більше з німецької землі не виникла загроза війни. Активна миролюбна політика Німецької Демократичної Республіки, яка разом з СРСР й іншими братніми країнами соціалізму, об'єднаними в рамках ОВД і РЕВ, послідовно виступає за перетворення Європи у континент взаємовигідного співробітництва народів, стабільності та миру, перебуває в цілковитій відповідності із Статутом ООН.

Діаметрально протилежними є регіональна система оборони держав соціалістичної співдружності — Організація Варшавського Договору, невід'ємну і міцну складову частину якого становить НДР, та агресивний блок імперіалістичних країн — НАТО. Учасники ОВД всіма своїми діями підкреслюють прихильність справі миру і безпеки народів¹¹. Другий же, до якого б ідеологічного маскування не вдавався, не має нічого спільного з тим, що передбачено Статутом ООН. СРСР, інші братні країни, у тому числі й Німецька Демократична Республіка, які входять до Організації Варшавського Договору, є ініціаторами широкої програми досягнення справжньої безпеки на європейському континенті, що, зокрема, включає і пропозицію про взаємний розпуск обох військових угруповань на певному етапі. Це сприяло б нормалізації становища в Європі, а також поліпшенню міжнародного клімату. На жаль, США та їх союзники по НАТО не тільки не відгукнулися на цю й ряд інших аналогічних пропозицій з боку ОВД, а, навпаки, на рубежі 70—80-х років різко посилили свій мілітаристський, агресивний курс, маючи на меті зламати воєнно-стратегічну рівновагу між соціалізмом і капіталізмом на свою користь, що призвело до загострення становища в Європі та у всьому світі.

Марксистсько-ленінський аналіз процесу розвитку людства переконує, що прогрес у відносинах між Сходом і Заходом можливий лише на шляхах, які ведуть до утвердження на практиці принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, що переконливо було доведено практикою міжнародних відносин у першій половині 70-х років. Тому країни соціалістичної співдружності робили й роблять на міжнародній арені, в тому числі в Організації Об'єднаних Націй, усе можливе для того, щоб народи світу, зокрема європейського континенту, жили в умовах миру та взаємовигідного всебічного співробітництва.

Цілком закономірно, що процес нормалізації становища в Європі,

⁹ Громыко А. А. Во имя торжества ленинской внешней политики: Избранные речи и статьи. — М., 1978, с. 95—96.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Питання про мир. — Повне збір. творів, т. 26, с. 285.

¹¹ Див. докладніше: Організація Варшавського Договору: Документи й матеріали. 1955—1980. — М., 1980; Головенков Г. Могучий фактор безпеки в Європі. — *Міжнарод. життя*, 1980, № 5.

закладення на початку 70-х років фундаментальних міжнародно-правових основ для майбутнього мирного розвитку континенту позитивно вплинули на діяльність ООН, де особливості міжнародних відносин виявляються найбільш яскраво, з усіма їх суперечностями.

Конструктивна позиція СРСР, інших держав соціалістичної співдружності, у тому числі й НДР, з питань зміцнення миру і безпеки народів, що обговорювалися в Організації Об'єднаних Націй на XXVIII—XXX сесіях її Генеральної Асамблеї, сприяла посиленню наполегливої боротьби всіх миролюбних країн за піднесення міжнародної ролі ООН.

Перші роки участі Німецької Демократичної Республіки в роботі Організації Об'єднаних Націй збіглися з такою видатною історичною подією, як Загальноєвропейська нарада з питань безпеки та співробітництва, що стала можливою завдяки ініціативі держав соціалізму. Вона значною мірою стимулювала роботу ООН.

Особливо наочно це виявилось при обговоренні ходу виконання Декларації про зміцнення міжнародної безпеки, прийнятої XXV сесією Генеральної Асамблеї. Воно свідчило про дальше прагнення Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності реалізувати в практиці міжнародних відносин, зокрема на європейському континенті, такі принципи, як мирне розв'язання суперечок і конфліктів, утримання від втручання у внутрішні справи інших держав, визнання територіальної цілісності й суверенітету останніх тощо. Це сприяло прискоренню процесу нормалізації відносин між НДР та ФРН, реалізації на практиці угоди по Західному Берліну і вирішенню інших важливих питань європейської безпеки, з яких у той час велися переговори між соціалістичними й капіталістичними країнами.

Надзвичайно актуальною у цьому плані стала і боротьба держав соціалізму за здійснення намічених вищезгаданою Декларацією заходів. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «розвиток міжнародного співробітництва, в тому числі регіонального, ...згідно з положеннями Статуту та на основі принципу рівноправності й суворого поважання суверенітету і незалежності держав може сприяти зміцненню міжнародної безпеки»¹².

Конструктивну позицію німецької соціалістичної країни з цих проблем виклав її постійний представник в ООН, заступник міністра закордонних справ республіки П. Флорін. Виступаючи 29 листопада 1973 р. на засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї, присвяченому обговоренню ходу виконання названої Декларації, він наголосив, що НДР вітає тенденцію розрядки міжнародної напруженості, яка має велике значення для налагодження відносин між державами на принципах мирного співіснування. Позитивно оцінивши досягнуті на європейському континенті угоди, представник Німецької Демократичної Республіки підкреслив, що вони за своєю суттю витримані у дусі Декларації про зміцнення міжнародної безпеки. Водночас П. Флорін застеріг, що відмова або порушення цих принципів «...грає на руку найреакційнішим імперіалістичним силам, які все ще перебувають в окопах «холодної війни і мріють про її повернення»¹³.

Хід Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі підтверджував, що розрядка поступово пробиває собі шлях, що у неї з'являється дедалі більше прихильників. Однак очевидним було й те, що ще залишалися і небезпечні противники її в особі реакційних кіл імперіалізму, зокрема військово-промислового комплексу США, реваншистів та мілітаристів ФРН тощо. Тому активна боротьба за успішне й швидке завершення роботи цього загальноєвропейського форуму

¹² Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на двадцать пятой сессии. 15 сент.—17 дек. 1970 г. ООН.—Нью-Йорк, 1971, с. 29.

¹³ Dokumente zur Außenpolitik der DDR, Bd. 21, Hbd. 2, S. 971—976.

стала одним з невідкладних завдань країн соціалістичної співдружності. НДР, керуючись спільно виробленими братніми державами принципами діяльності, у тісному союзі з ними виступала за необхідність визнання капіталістичними країнами основоположних принципів безпеки та співробітництва на континенті, була ініціатором важливих пропозицій щодо всебічного міжнародного співробітництва¹⁴.

Держави соціалістичної співдружності активно використовували Організацію Об'єднаних Націй, виступаючи в ній з пропозиціями про розширення тенденції розрядки як у Європі, так і в усьому світі. На XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН їх представники дали рішучу відсіч спробам деяких політиків з капіталістичного світу «обгрунтувати» неможливість успішного завершення Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі. Так, міністр закордонних справ Німецької Демократичної Республіки О. Фішер у своєму виступі сказав: «Найшвидше і успішне завершення цієї наради знаходилося б у прямій відповідності із заповідями борців проти фашизму. Це було б у відповідності з реальностями сучасності—забезпечити по можливості кращий вклад усіма європейськими державами в те, щоб, говорячи словами Статуту Організації Об'єднаних Націй, «позбавити грядущі покоління лиха війни, яка двічі у нашому житті принесла людству невимовне горе»¹⁵.

1 серпня 1975 р., на 30-му році після визволення народів Європи від гітлерівського фашизму та існування ООН, представники 33-х європейських держав, а також США й Канади підписали в Хельсінкі Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Голова Державної Ради НДР, Генеральний секретар ЦК СЄПН товариш Е. Хонеккер, який поставив свій підпис під цим визначним документом сучасності від імені Німецької Демократичної Республіки, зокрема, зазначив: «Виходячи з існуючих реальностей, Нарада підтвердила й зафіксувала територіальні та політичні підсумки другої світової війни і післявоєнного розвитку в Європі. Вона визнала й закріпила суверенітет та територіальну цілісність усіх європейських держав, насамперед непорушність кордонів. Хельсінкський Заключний акт ознаменував собою очевидний поворот від «холодної війни» до розрядки. Заключний акт став мов би кодексом застосування принципів мирного співіснування. При цьому принципи відносин між державами розглядаються у цілому як його серцевина»¹⁶.

Хельсінкські домовленості дали новий імпульс розрядці. Діючи у дусі Заключного акту, країни соціалістичної співдружності рішуче виступали, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, проти спроб реакційних кіл Заходу порушувати, фальсифікувати цей документ, використовувати його як інструмент втручання у внутрішні справи держав соціалізму.

XXX сесія Генеральної Асамблеї ООН проходила під благотворним впливом підсумків Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Особливо яскраво це виявилось під час обговорення на ній ходу виконання Декларації про зміцнення міжнародної безпеки¹⁷. Резолюція, прийнята цією сесією, закликала, зокрема, всі країни поширювати процес розрядки на будь-які райони світу, рекомендувала вжити термінових заходів для припинення гонки озброєнь та сприяння роззброєнню¹⁸. Серед більшості держав—членів Організації Об'єднаних Націй, які схвалили цей документ, були Радянський Союз, НДР й інші братні країни.

¹⁴ Див.: Ibid., S. 715—718; Куліннич І. М. Назв. праця, с. 255.

¹⁵ Dokumente zur Außenpolitik der DDR.—Berlin, 1978, Bd. 22, Hbd. 2, S. 949.

¹⁶ Honecker E. Aus meinem Leben.—Berlin, 1981, S. 379.

¹⁷ Див., наприклад: Dokumente zur Außenpolitik der DDR.—Berlin, 1979, Bd. 23, Hbd. 2, S. 1021—1027.

¹⁸ Резолюція 3389 (XXX).

Німецька Демократична Республіка постійно була на боці миролюбних та антиімперіалістичних сил і під час обговорення інших важливих питань. Так, вона високо оцінила запропоновану СРСР для схвалення XXVII сесією Генеральної Асамблеї резолюцію про незастосування сили в міжнародних відносинах та заборону навіки ядерної зброї¹⁹. Як підкреслювалося у виступах П. Флоріна на засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН (30 жовтня 1973 р.) й О. Фішера на XXIX і XXX сесіях, прийняття цього документа мало надзвичайно важливе значення, оскільки свідчило про широку підтримку народами боротьби за відвернення загрози війни та відмову від застосування сили в міждержавних відносинах²⁰.

У 1974 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла важливу резолюцію, що стосувалася чіткого визначення поняття «агресія»²¹. Тим самим було завершено розв'язання актуального завдання, висунутого Радянським Союзом ще за кілька років до того. В обговоренні й підготовці цього документа активну участь взяли і представники НДР²². І хоч внаслідок протидії великих капіталістичних та деяких інших держав ухвалена резолюція містила певні недоліки й мала компромісний характер, все ж її прийняття свідчило про те, що міжнародно-правова практика збагатилася ще одним важливим документом, спрямованим усім своїм змістом на запобігання актів «агресії», застосування своєчасних санкцій до агресора. Згадана резолюція була розцінена представниками країн соціалістичної співдружності та більшості інших держав, зокрема позаблокових, як конструктивний вклад ООН у зміцнення процесу розрядки.

Велике значення для мирного розвитку Європи має проблема взаємовідносин між НДР і ФРН. Це дістало своє відображення також в Організації Об'єднаних Націй. Виступаючи на XXVIII—XXX сесіях її Генеральної Асамблеї з питань зміцнення миру й безпеки, представники Німецької Демократичної Республіки підкреслювали тверду рішимість своєї країни до дальшої нормалізації відносин між обома суверенними державами на принципах, закладених двосторонніми та багатосторонніми угодами. Завдяки зусиллям СРСР, інших країн соціалістичної співдружності, насамперед самої НДР, процес цієї нормалізації, який ґрунтувався на Договорі про основи відносин між обома німецькими державами (від 21 грудня 1972 р.) і чотиристоронній угоді по Західному Берліну (від 3 вересня 1971 р.)²³, відбувався у цілому по висхідній лінії²⁴.

Однак праві сили, що ґрупувалися навколо ХДС/ХСС, а також певні елементи в урядових колах ФРН не залишали спроб підірвати договори, укладені НДР з Федеративною Республікою Німеччини й сенатом Західного Берліна. У липні 1973 р. їм вдалося добитися прийняття рішення конституційного суду ФРН про так зване «німецьке громадянство». Ці ж сили, нав'язавши у бундестазі обговорення «східних договорів»*, добилися ухвалення ним резолюцій, в яких односторонньо, у дусі, що суперечив змісту вищеназваних документів, було зроблено спроби применшити їх значення, наголосити на існуванні особливих «внутрінімецьких відносин» тощо. Все це використовувалося реакцій-

¹⁹ Резолюція 2936 (XXVIII). Див. також: Deutsche Außenpolitik. Sonderheft: UNO-Bilanz 1972/1973, S. 34—55.

²⁰ Див.: Dokumente zur Außenpolitik der DDR, Bd. 21, Hbd. 2, S. 962; Bd. 22, Hbd. 2, S. 953; Bd. 23, Hbd. 2, S. 1017.

²¹ Резолюція 3314 (XXIX).

²² Dokumente zur Außenpolitik der DDR, Bd. 22, Hbd. 2, S. 968—971.

²³ Див.: Für Entspannung und dauerhaften Frieden in Europa: Dok.—Berlin, 1979, S. 98—118, 19—29.

²⁴ Див. про це докладніше: Außenpolitik der DDR; Drei Jahrzehnte..., S. 273—274.

* Двосторонні договори, укладені СРСР, ПНР, НДР та ЧССР з ФРН на початку 70-х років.

ними колами з метою ідеологічних диверсій проти НДР, втручання в її внутрішні справи. СЄПН та уряд Німецької Демократичної Республіки вживали рішучих заходів, щоб покласти край цим спробам.

Ареною ідеологічної боротьби з питань взаємовідносин НДР і ФРН стала її Генеральна Асамблея ООН. У виступах на ній представники Федеративної Республіки робили спроби тримати відкритим так зване «німецьке питання». Зокрема, в промові на ХХІХ сесії міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер заявив про те, що нібито існує «єдина німецька нація», що існуюче становище — «не останнє слово історії»²⁵. Такі нереалістичні безпідставні спроби розглядати відносини між НДР та ФРН спростовуються безповоротними змінами у післявоєнній історії Європи й обох держав на німецькій землі. Позиція Німецької Демократичної Республіки з питань взаємовідносин з ФРН відзначається чіткістю і послідовністю. У спільній Заяві Політбюро ЦК СЄПН та Ради Міністрів НДР з нагоди прийняття Німецької Демократичної Республіки в Організацію Об'єднаних Націй від 25 вересня 1973 р. підкреслювалося: «Членство НДР в ООН по-новому відображає міжнародні позиції НДР як незалежної й суверенної соціалістичної держави, яка категорично визнана у всьому світі. Прийняття НДР і ФРН як двох незалежних одна від одної суверенних держав в ООН відбиває існуючі політичні, територіальні та міжнародно-правові реальності, які склалися в результаті другої світової війни й післявоєнного періоду в Європі»²⁶. Виступи представників Німецької Демократичної Республіки на сесіях Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй витримані в такому ж дусі. Так, у промові О. Фішера на ХХІХ сесії, зокрема, зазначалося, що нині на німецькій землі існують соціалістична держава, НДР, в якій сформувалася соціалістична нація, і капіталістична — ФРН, у якій існує капіталістична нація; що «між соціалістичною та капіталістичною державами можуть мати місце лише відносини мирного співіснування, принципи якого повинні бути загально визна- ними»²⁷.

Така реалістична й принципова позиція Німецької Демократичної Республіки, що знайшла схвалення прогресивної громадськості, зумовлена об'єктивним ходом історії, безповоротними змінами в усьому світі. Не рахуватися з цим, висувати безпідставні реваншистські вимоги, як це роблять нині деякі політичні діячі ФРН, підтримуючи ідею «доозброєння», висунуту США, — значить прямо вступати у суперечність з домовленостями, досягнутими в Хельсінкі, з системою європейських договорів. «Лише на базі співіснування можуть будуватися і служити мирові відносини між НДР та ФРН, — підкреслив нещодавно товариш Е. Хонеккер. — Мова йде про дві суверенні, не залежні одна від одної, рівноправні держави, які самі вирішують свої внутрішні й зовнішні справи. У цьому питанні ми не допускаємо ніяких поступок, не допускаємо їх і надалі»²⁸.

Одне з центральних місць у діяльності Організації Об'єднаних Націй займають проблеми роззброєння. Обговорення надзвичайно широкого кола цих досить складних питань в ООН та її спеціальних органах дає можливість не тільки приймати відповідні рекомендаційні документи, а й допомагає привернути увагу всіх держав, усієї громадськості до згубних наслідків гонки озброєнь, переконати у необхідності вжиття термінових заходів з метою її припинення. Дискусії з проблем роззброєння сприяють з'ясуванню їх важливих аспектів, що має особливо велике значення для Європи, де нагромаджено найбільші арсенали різних видів зброї.

²⁵ Цит. за: Bruns W. Die UNO-Politik der DDR. — Stuttgart, 1978, S. 92.

²⁶ Dokumente zur Außenpolitik der DDR, Bd. 21, Hbd. 2, S. 926—927.

²⁷ Ibid., Bd. 22, Hbd. 2, S. 949.

²⁸ Хонеккер Э. Новая глава в истории нашего народа. — Правда, 1984, 5 окт.

В усіх починаннях Організації Об'єднаних Націй, спрямованих на зміцнення миру і роззброєння, на боротьбу з гонкою озброєнь, найактивнішу роль відіграє Радянський Союз, який разом з братніми країнами прагне позбавити людство загрози війни. З перших же днів своєї діяльності в ООН, діючи згідно з її Статутом, Німецька Демократична Республіка активно включилася у боротьбу держав соціалістичної співдружності за невідкладне розв'язання проблеми роззброєння. При цьому вона виходила з їх загальної позиції, яка полягає в тому, що досягнення прогресу у політиці розрядки несумісне з розв'язаною імперіалістичними силами гонкою озброєнь. Навіть на середину 70-х років — найвищий період розрядки, коли, зокрема, вже були підписані важливі угоди між СРСР та США в галузі стратегічних і ядерних озброєнь²⁹, витрати Сполучених Штатів на підготовку війни продовжували зростати. Так, якщо протягом 1948—1966 рр. з цією метою ними було використано понад 800 млрд. доларів, то лише за наступне десятиріччя — таку ж суму³⁰. Більш як на 15 млн. німецьких марок зріс у 1975 р. проти 1970 р. воєнний бюджет ФРН³¹. Те ж саме можна сказати й про витрати інших держав, що входять до НАТО. В цих же країнах і насамперед у США форсувалися розробки й нових видів та систем зброї, що разом з нагромадженням величезним ядерним потенціалом таїть у собі реальну небезпеку для людства.

Проводячи послідовну миролюбну політику, Радянський Союз й інші країни соціалістичної співдружності, чисельність яких в Організації Об'єднаних Націй зросла за рахунок НДР, ще наполегливіше виступили за вжиття всесвітньою організацією ефективних заходів до приборкання гонки озброєнь, виконання резолюції, в якій 70-і роки проголошувалися десятиріччям роззброєння³², за доповнення політичної розрядки воєнною.

Велике значення як у той час, так і пізніше мала підтримка Німецькою Демократичною Республікою в ООН ініціативи СРСР про скликання Всесвітньої конференції по роззброєнню*. У виступах представників НДР під час обговорення цього питання на XXVIII—XXX сесіях Генеральної Асамблеї відзначалося, що міжнародне становище й, зокрема, реальності на європейському континенті сприяють якнайшвидшому проведенню такої конференції, на якій можна було б обговорити найживотрепетніші проблеми роззброєння та розробити конкретні заходи в цій сфері³³. Чітка і конструктивна позиція Німецької Демократичної Республіки, як й інших братніх країн, на противагу обструкціоністській позиції США та деяких держав НАТО дістала схвалення багатьох країн, усієї прогресивної громадськості світу.

Так само активно виступала НДР і за прийняття та здійснення ряду інших пропозицій, висунутих Радянським Союзом в ООН у 1973—1975 рр., зокрема, про скорочення на 10% воєнних бюджетів постійних представників Ради Безпеки й використання частини коштів, що вивільняються, на економічну підтримку країн, які розвиваються, про укладення Договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї, про заборону розробки й виробництва нових видів зброї масового знищення та нових систем такої зброї тощо³⁴.

²⁹ Див.: Проблемы военной разрядки.— М., 1981, с. 156.

³⁰ Организация Объединенных Наций: Сб документов.— М., 1981, с. 17.

³¹ Bredhauer K. D. Dokumentation zur Wiederaufrüstung der BRD.— Köln, 1979, S. 74.

³² Див.: докладніше: Müller M. Handbuch Abrüstung.— Berlin, 1982, S. 44.

* Ця ініціатива схвалена XXVI сесією Генеральної Асамблеї ООН. Згодом, на її XXVIII сесії, було створено спеціальний комітет, завданням якого є врахування думок і пропозицій урядів та підготовка такої конференції.

³³ Див.: Dokumente zur Außenpolitik der DDR, Bd. 21, Hbd 2, S. 975; Bd. 22, Hbd. 2, S. 990—991; Bd. 23, Hbd. 2, S. 1067, 1091 та ін.

³⁴ Див. докладніше: Spröte W. Aktives Wirken für die hohe Ziele der UNO.— Berlin, 1975, S. 31—34; Außenpolitik der DDR, Bd. 23, Hbd. 2, S. 1032—1037.

Отже, завдяки членству в Організації Об'єднаних Націй Німецька Демократична Республіка дістала можливість на рівноправних основах брати участь в обговоренні гострих проблем сучасності, відстоювати свої позиції з найактуальніших питань, що мають першорядне значення для забезпечення миру і безпеки народів, у тому числі на європейському континенті. Ставши також членом ряду спеціалізованих органів ООН³⁵, НДР доклала багато зусиль до того, щоб вирішувати ними питання пов'язувалися з головним завданням діяльності всієї організації — підтриманням миру й забезпеченням рівноправного співробітництва між державами.

Німецька Демократична Республіка всією своєю 35-річною історією переконливо підтверджує обгрунтоване К. Марксом та творчо розвинуте В. І. Леніним положення про діалектичну єдність соціалізму й миру. Поряд із зусиллями СРСР, інших країн соціалістичної співдружності діяльність НДР в Організації Об'єднаних Націй у 1973—1975 рр. позитивно впливала як на становлення тенденції розрядки в Європі, так і на підвищення ефективності ООН у справі розвитку взаємовідносин між державами на принципах мирного співіснування. Ця конструктивна діяльність Німецької Демократичної Республіки в рамках Організації Об'єднаних Націй ще більше посилилася у наступний період. «Будучи країною миру,— зазначається у відозві ЦК СЕПН, Державної Ради, Ради Міністрів та Національної ради Національного фронту НДР з нагоди 35-річчя утворення республіки,— соціалістична Німеччина з самого першого дня виступає за роззброєння, розрядку і мирне співіснування, проти нової війни й ядерного геноциду. Завдяки цьому в особі Німецької Демократичної Республіки наша планета здобула ще один надійний фактор миру»³⁶.

У братньому союзі з СРСР та іншими країнами соціалістичної співдружності НДР, спираючись на позитивний досвід 70-х років, докладає величезних зусиль до того, щоб розв'язати ключову проблему сучасності — відвернути загрозу ядерної війни, дати рішучу відсіч імперіалістичній політиці гонки озброєнь і конфронтації, сприяти досягненню міцного миру як на європейському континенті, так й у всьому світі.

³⁵ Spröte W. Op. cit., S. 17—18.

³⁶ Neues Deutschland, 1984, 21/22. Jan.

ВІЙСЬКОВА ПІДТРИМКА США ЗАГАРБНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ІЗРАЇЛЮ

Ю. М. ГУРОВ (Київ)

Вже протягом кількох десятиків років Близький Схід залишається однією з найбільш «гарячих точок» планети, ареною жорстокої боротьби арабських народів проти сил світового імперіалізму і сіонізму. Основним джерелом напруженості в регіоні є агресивна неоколоніалістська політика Вашингтона та його союзника — держави Ізраїль. Тель-Авів, як і Вашингтон, зводить акти агресії, терору і геноциду в ранг державної політики. Сіоністська верхівка, що спирається на США, стала ініціатором розв'язання п'яти війн і численних збройних конфліктів на Близькому Сході, що коштували десятки тисяч життів. Агресивність і політичний гангстеризм Тель-Авіва значною мірою базуються на політичній і військово-економічній підтримці його дій Вашингтоном.

Ще наприкінці 50-х — на початку 60-х років Сполучені Штати почали проводити курс на посилення ролі Ізраїлю в близькосхідному кон-

флікті і на забезпечення військово-політичного «балансу» в цьому регіоні, гарантом якого, за планами тодішньої американської адміністрації, мав стати саме Тель-Авів. З цього приводу відомий радянський учений академік Є. М. Примаков зазначав: «На початку 60-х років Сполучені Штати почали вести переговори з Ізраїлем і про самостійні поставки зброї. ...Офіційно оголошувалося, що США за допомогою своїх поставок намагаються зберегти «баланс» на Близькому Сході, довести справу до того, щоб жодна з сторін у конфлікті не могла здобути воєнну перевагу. Насправді, йшлося про створення воєнної переваги Ізраїлю — держави, яка проводила експансіоністський курс. Під «балансом» Сполученими Штатами розумілася можливість для Ізраїлю протистояти у військовому відношенні зусиллям усіх арабських держав»¹.

Якщо з 1956 р. основним постачальником зброї Ізраїлю була Франція, а поставки США здійснювалися головним чином через Західну Німеччину і Бельгію, то вже в 1963 р. президент Сполучених Штатів Кеннеді дозволив продаж Тель-Авіву зенітних ракет «Хок», а в 1965 р. Джонсон санкціонував поставку сіоністам винищувачів «А-4 Скайхок»². Отже, шляхом прямих і непрямих операцій США кардинально змінили співвідношення сил на Близькому Сході на користь Тель-Авіва, який водночас активізував пошук на світовому ринку найдосконаліших зразків військової техніки. Зокрема, сіоністська верхівка робила спроби закупити в Сполучених Штатах винищувачі-бомбардувальники «Ф-4 Фантом»³. І хоча спочатку американська адміністрація створювала видімість негативного ставлення до подібної ініціативи Тель-Авіва, пізніше вона все ж продала Ізраїлю й цей вид зброї.

Однією з найхарактерніших особливостей «шестиденної війни» 1967 р. була зростаюча військова залежність Ізраїлю від США. Свідченням цього став, зокрема, той факт, що восени 1968 р. президент Джонсон підписав законопроект про продаж Тель-Авіву першій партії винищувачів «Ф-4», які надійшли на озброєння ізраїльських ВПС у вересні 1969 р. Тоді ж прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр, зустрівшись у Вашингтоні з президентом Ніксоном, порушила питання про поставку ще 24 літаків цього типу. Надалі сіоністська верхівка збільшила свою «заявку» до 50 літаків «Ф-4» і 100 — «А-4». Однак протягом певного часу президент Ніксон не задовольняв цього прохання свого союзника, щоб мати можливість постійно чинити тиск на Тель-Авів⁴.

«Шестиденна війна» істотно вплинула на розстановку сил на Близькому Сході і сприяла переосмисленню Ізраїлем його відносин з США. Саме відтоді Тель-Авів почав відігравати більш агресивну роль не тільки щодо сусідніх арабських країн, а й у міжнародному масштабі. Це стало можливим значною мірою внаслідок інтенсивної мілітаризації його економіки, характерними ознаками якої є падіння обмінного курсу ізраїльського шекеля щодо долара, зростання вартості життя, важкий тягар податків, негативний торговельний баланс, значна зовнішня заборгованість і постійний дефіцит державного бюджету. Крім того, для Ізраїлю характерні високі темпи інфляції. Зростання його економічних показників з 1948 по 1965 р. стало можливим лише завдяки імпорту капіталу на загальну суму 6 млрд. доларів. Для подання такої допомоги виділяли кошти в основному різні впливові сіоністські організації, уряд США, а також Західна Німеччина як репарації за злочини

¹ Примаков Е. М. Анатомия ближневосточного конфликта. М., 1978, с. 247—248.

² MERIP Reports, May 1982, N 105.

³ Stebbins Richard P. The United States in World Affairs. Published by Council on Foreign Relations. New York, 1968, p. 135.

⁴ Arms Transfers to the Third World: The Military Buildup in Less Industrialized Countries. Westview Special Studies in International Relations. Colorado, 1978, p. 123—124.

нацистів у другій світовій війні⁵. Завдяки щедрим іноземним інвестиціям промисловий сектор економіки Ізраїлю було орієнтовано насамперед на задоволення його військових потреб з урахуванням тієї ролі в регіоні, яка відводилася йому Сполученими Штатами. Курс на мілітаризацію економіки, створення і зміцнення військово-промислового комплексу і розвиток стратегічного співробітництва з США у цій галузі було покладено сіоністським керівництвом в основу своєї політики. Підсумки «шестиденної війни» показали спільність інтересів Сполучених Штатів та Ізраїлю на Близькому Сході, а також їх намагання «завдати нищівного удару по престижу і могутності радикальних націоналістів і Рад, які підтримують їх»⁶.

Проводячи такий курс, восени 1968 р. США продали Тель-Авіву 50 винищувачів-бомбардувальників «Ф-4». Внаслідок цього Ізраїль став першою країною — не членом НАТО, якій вони поставили таку велику партію військової техніки. Ця операція, характерна для певного етапу в політиці Вашингтона на Близькому Сході, мала показати світовій громадськості, що саме Тель-Авіву відводилася провідна військово-політична роль у даному районі. У. Квант, який був членом Ради національної безпеки при Кіссінджері й Бжезінському, характеризував політику США на Близькому Сході в той період як політику «перегляду (США.— Ю. Г.) політичної динаміки в регіоні, де американо-ізраїльські відносини повинні розглядатися як основа в боротьбі проти радянського впливу в арабському світі»⁷.

Загострення арабо-ізраїльського конфлікту після «шестиденної війни» привело до того, що з 1966—1967 до 1971—1972 рр. військові витрати Ізраїлю зросли в 5 разів. За той же період імпорту озброєння збільшився з 116 млн. до 800 млн. доларів⁸. Протягом 1971—1973 рр. обсяг поставок США зброї Ізраїлю досяг 1,2 млрд. доларів, тобто в 10 разів перевищив їх обсяг у 1968—1970 рр.⁹ Він особливо помітно зріс при адміністрації Ніксона. Крім того, тоді було змінено структуру співробітництва двох країн у військовій галузі.

В період, що безпосередньо передував приходу у Білий дім адміністрації Ніксона, всі військово-промислові операції між Вашингтоном і Тель-Авівом оплачувалися готівкою. Новий уряд США надав Ізраїлю значні кредити, без яких він був би неспроможний вийти на якісно новий рівень у закупівлі зброї. В серпні 1971 р. конгрес Сполучених Штатів прийняв рішення про надання Ізраїлю можливості використання в розрахунках за найбільш досконалі види бойової техніки способу «cash flow», що передбачає високий рівень кредитування військових витрат на наступні роки без щорічного перегляду кількості, видів і вартості закупленої зброї. 22 грудня 1970 р. Білий дім підписав з Тель-Авівом угоду, яка дала можливість обом партнерам обмінюватися інформацією, «важливою для розробки цілого ряду військових систем, включаючи танки, розвідувальне устаткування, електронне устаткування, системні класу «повітря—повітря», «земля—повітря», а також технологією»¹⁰. В листопаді 1971 р. США та Ізраїль підписали таємну угоду, відповідно до якої останньому надавалися технічна інформація і допомога, необхідні для самостійного виробництва компонентів сучасних видів озброєння¹¹. Ця угода стала, по суті, основою для інтенсивного створення ізраїльської військової промисловості. Вона привела також

⁵ MERIP Reports, February 1983, N 112.

⁶ Aruri N., Moughrabi F., Stork J. Reagan and the Middle East. Belmont, 1983, p. 18.

⁷ Quandt W. Decade of Decision. Berkeley, 1977, p. 106.

⁸ MERIP Reports, February 1983, N 112.

⁹ Aruri N., Moughrabi F., Stork J. Op. cit., p. 19.

¹⁰ MERIP Reports, September 1983, N 117.

¹¹ Congressional Record. Proceedings and debates of the 92nd Congress, First session, Vol. 117, Part 31, November 11, 1971.

до того, що через кілька років Ізраїль став великим експортером зброї. Якщо наприкінці 60-х років він продавав іншим країнам різних видів зброї на 10 млн. доларів, то в 1977 р. — вже на 250 млн., у 1978 р. — на 425 млн., а в 1981 р. — на 1300 млн. доларів ¹².

Адміністрація Картера в перший же рік свого перебування в Білому домі намагалася внести деякі зміни в «особливі відносини» між США та Ізраїлем, зокрема у військовій галузі. Так, Тель-Авів не одержав благословення Вашингтона на продаж Еквадору партії винищувачів ізраїльського виробництва «Кфір» (на яких було встановлено американські двигуни) і спільний з США випуск окремих видів зброї. Однак це практично не вплинуло на характер і масштаби американо-ізраїльського співробітництва в галузі озброєнь. Слід зазначити, що вже в червні 1978 р. Тель-Авіву вдалося добитися дозволу Вашингтона на продаж літаків «Кфір» Тайваню. Одночасно США закупили в Ізраїлі деякі види зброї для своїх частин, розміщених в Європі, і 6-го флоту, щоб певною мірою зменшити витрати партнера в зв'язку з придбанням ним, у свою чергу, в Сполучених Штатах інших типів озброєння ¹³.

З 1971 до 1976 р. обсяг зброї, проданої США Ізраїлю, збільшився втричі, досягнувши 4,5 млрд. доларів ¹⁴. До речі, як правило, після чергової відмови Вашингтона спільно виробляти певний вид бойової техніки Ізраїль одразу одержував своєрідну компенсацію. Наприклад, у 1977 р. Тель-Авіву не дозволили спільне з компанією «Макдоннелл Дуглас» виробництво літака «Ф-15». Однак у 1979 р. в Ізраїлі було випущено різних компонентів для нього на суму 20 млн. доларів ¹⁵. Нині окремі частини винищувача «Ф-15» виробляються лише в цій країні. Більше того, велика ізраїльська приватна компанія «Сайклоун ейвієшн продактс» випускала частини для цього літака, навіть незважаючи на те, що одна з партій «Ф-15» мала бути продана Саудівській Аравії ¹⁶.

Ще однією ілюстрацією «гнучкості» політики адміністрації Картера служить її рішення надати компенсацію Тель-Авіву за відмову Вашингтона від спільного виробництва танка «Моркава», проект якого було розроблено Ізраїлем у 1977 р. США виділили своєму союзнику кредити в сумі 107 млн. доларів у рамках програми продажу зброї за кордон, щоб забезпечити фінансування будівництва третього складального конвеєра, розрахованого на виробництво цього танка ¹⁷⁻¹⁸. Однак пізніше сіоністська верхівка вимагала ще 50 млн. доларів для випуску 100 танків на рік замість 80, запланованих спочатку. Згодом ізраїльські керівники використовували цей факт при обговоренні з Білим домом питання про фінансування виробництва нового ізраїльського винищувача «Лаві».

Мілітаристський характер близькосхідної політики США став ще більш очевидним з приходом до влади адміністрації Рейгана. Шалений антикомунізм цього уряду, поєднаний з його орієнтацією на нарощування гонки озброєнь на Близькому Сході, в районі Середземномор'я і Персидської затоки, намагання досягти «стратегічного консенсусу» в цьому районі справили значний вплив на дальший розвиток американо-ізраїльського військового співробітництва і посилення ролі військово-промислового комплексу Ізраїлю. Важливим фактором є також те, що в своїй близькосхідній політиці Рейган враховує, насамперед, інтереси компаній, розташованих у південних і західних штатах США. Вони відносяться до різних галузей промисловості: електронної, нафтової, важкого машинобудування, пошуку, видобутку і переробки

¹² MERIP Reports, February 1983, N 112.

¹³ Middle East Review, Fall 1982, Winter 1982/3.

¹⁴ Aruri N., Moughrabi F., Stork J. Op. cit., p. 21.

¹⁵ MERIP Reports, February 1983, N 112.

¹⁶ The Jerusalem Post, 1982, 12 April.

¹⁷⁻¹⁸ International Policy Report, May 1979, Vol. 5, N 1.

корисних копалин тощо, але тісно зв'язані з воєнною промисловістю і певною мірою сприяють нарощуванню випуску зброї самими Сполученими Штатами і продажу її за кордон, зокрема в Ізраїль.

Ескалація Тель-Авівом військових витрат привела до того, що військова промисловість стала найважливішим сектором в економіці країни. В 70-х роках на гонку озброєнь витрачалося 37% державного бюджету, що в 4 рази перевищило темпи зростання військових витрат країн НАТО¹⁹. Багато соціальних груп в Ізраїлі офіційно або неофіційно зв'язані з виконанням замовлень міністерства оборони. Зокрема, воно фінансує 45% науково-дослідних робіт свого технологічного відділу²⁰. Показово, що цей відділ займається проведенням таких робіт за замовленнями ВМС і ВПС США. 30% науково-інженерного персоналу компанії «Техніон», розташованої в Хайфі, становлять армійські офіцери. 80% її розробок мають так званий «прикладний» характер²¹.

Про масштаби військового науково-промислового комплексу Ізраїлю свідчить також те, що 300 тис. чол., або 25% (за іншими оцінками — близько 20%) робітничого класу країни, зайняті у військовій та суміжних з нею галузях промисловості²². За свідченням директора інвестиційного управління Ізраїлю Р. Бенвеністі, інженери-випускники місцевих вузів одержують зарплату, що дорівнює 40% зарплати випускників американських вищих навчальних закладів. Поєднання більш низького рівня зарплати з урядовими субсидіями на військові потреби означає, на думку президента ізраїльської компанії «АЕЛ Індастріз Інкорпорейтід» Л. Рібмана, що розмір коштів, які витрачаються в Ізраїлі на проведення науково-дослідних робіт, становить лише 30% коштів, виділених на ці цілі в США²³.

Західні компанії швидко скористалися такою сприятливою ситуацією. «Макдоннелл Дуглас», «Дженерал дайнемікс», «Дженерал електрик», «Пратт енд Уітні» і «Герретт ейр рісерч» підписали ліцензійні угоди з Ізраїлем про виробництво авіаційних двигунів та інших компонентів літаків. Зокрема, нині «Макдоннелл Дуглас» і «Боїнг» мають з Тель-Авівом угоди на суму 60 млн. доларів. За ліцензією компанії «Грамман» там створюється катер на підводних крилах типу «МК-2», а за ліцензією «Літтон індастріз» випускаються цифрові ЕОМ²⁴. У бельгійської «Фабрик насьональ ерсталь» і голландської «НВМ Круйтхорн» Ізраїль купив ліцензії на виробництво автомата «Узі» та автоматичних гвинтівок «Галіль», які були вдосконалені відповідно до його вимог. Патенти на них були продані західноєвропейським компаніям, які потім, у свою чергу, надали Тель-Авіву ліцензії на виробництво цих видів зброї. Фінська фірма «Тампелла» передала ліцензії на виробництво електронного устаткування ізраїльським компаніям «Солтам» і «Тадіран». При фінансовій підтримці фірми «Рокфеллер бразерс енд асоушіте» у 1962 р. було створено промислову групу «Елрон», що займалася виробництвом обчислювальної техніки²⁵. Великий промисловий конгломерат «Клель», дочірні компанії якого виконують замовлення армії, було також створено за допомогою іноземного приватного капіталу. Співробітництво Вашингтона і Тель-Авіва у військовій галузі набуло таких масштабів, що багато американських корпорацій, які традиційно задовольняють насамперед потреби збройних сил Ізраїлю, створили там свої дочірні компанії.

¹⁹ MERIP Reports, February 1983, N 112.

²⁰ The Jerusalem Post, 1982, 10 May.

²¹ MERIP Reports, February 1983, N 112.

²² The Wall Street Journal, 1981, 17 September; P lan Stephan. Is Israel Economically Viable? Midstream, 1982.

²³ Business Week, 1981, 20 April.

²⁴ Weapons for the World. New York, 1977.

²⁵ South, 1982, April.

Після нальоту ізраїльських винищувачів на іракський атомний центр і анексії в грудні 1981 р. Голанських висот сіоністська верхівка дедалі частіше стала заявляти про можливість досягнення повної військової самозабезпеченості до 1990 р. Остання значною мірою залежить від слідування її в руслі американської зовнішньої політики, зокрема близькосхідної військової стратегії Вашингтона. Ізраїль тісно зв'язаний з США планами продажу зброї за кордон внаслідок постійних поступок з боку останніх у галузі передачі технології, реекспорту і з недавнього часу укладення угод про спільне виробництво різних видів продукції, переважно військової, а також відкриття американських ринків для ізраїльської продукції.

Мілітаризації ізраїльської економіки сприяло певною мірою її фінансування в рамках програми продажу американської зброї за кордон. З 1948 по 1982 р. Вашингтон подав Тель-Авіву допомогу на суму понад 24 млрд. доларів*. Протягом ряду років США подавали Ізраїлю військово-промислову допомогу в розмірі приблизно 7 млн. доларів у день, тобто по 3500—4000 доларів на рік на кожну ізраїльську сім'ю з п'яти чоловік. У 1982 р. Сполучені Штати забезпечили фінансування понад 37% від загальної суми військового бюджету Ізраїлю²⁶.

Допомога Сполучених Штатів Ізраїлю (в млн. доларів) **

Джерела	Фінансові роки			
	1948—1975	1976—1977	1978—1981	1948—1981
Військово-економічна допомога уряду	6562,3	4525	10531,9	21619,2
Приватні організації	3363	1013	1987	6363
Приватні особи	2301	578	1935	4814
Ізраїльські облігації	2611	546	1619,2	4776,2
Позики (торгові)	2060	240	480	2780
Інвестиції	1410	139	157	1706
Загалом	18307,3	7041	16710,1	42058,4

** Lilienthal Alfred M. The Zionist Connection II: What Price Peace. New York, 1982, p. 792.

Під час переговорів про укладення угоди про роз'єднання військ на Синаї Ізраїль звернувся до США з проханням продати йому складну електронно-обчислювальну техніку та авіаційне устаткування на суму 3,5 млрд. доларів. Представники ізраїльської військової та авіаційної промисловості обговорювали з уповноваженими провідних американських корпорацій можливість спільного виробництва військової техніки. Однак міністр оборони США Дж. Шлесінджер наклав вето на прохання про спільне виробництво 40 винищувачів «Ф-16», хоча було підписано угоду між двома країнами про спільну технічну експлуатацію літаків цього типу.

30 листопада 1982 р. міністр оборони США К. Уайнбергер і міністр оборони Ізраїлю А. Шарон підписали меморандум взаєморозуміння, відповідно до якого Сполучені Штати погодилися на дальші поступки своєму союзнику, зокрема щодо виплати його боргів і розвитку військової промисловості. Так, американська адміністрація дала згоду на закупку в Тель-Авіва військової техніки на суму близько 200 млн. доларів²⁷⁻²⁸. Початок експорту зброї ізраїльського виробництва став якісно новим моментом у зовнішній політиці Тель-Авіва.

Останнім часом масштаби військово-промислової допомоги Сполучених Штатів Ізраїлю досягли такого розмаху, що на початку 1982 р.

* Мається на увазі лише урядова допомога в рамках продажу зброї за кордон.

²⁶ American-Arab Affairs, Fall 1983, N 6.

²⁷⁻²⁸ MERIP Reports, May 1982, N 105.

Головне бюджетно-контрольне управління США почало ґрунтовно вивчати це питання, хоча й не надавало йому широкого розголосу і не зверталося за допомогою до конгресу. Через рік воно підготувало спеціальну доповідь, текст якої відповідно до встановленого порядку було надіслано заінтересованим урядовим установам, насамперед державному департаменту, Агентству по міжнародному розвитку, Центральному розвідувальному управлінню, для ознайомлення. Його одержало також посольство Ізраїлю, оскільки в цьому документі містилися деякі дані, взяті з секретних ізраїльських джерел.

Ця доповідь, що становить великий інтерес з точки зору інформації про американську допомогу Ізраїлю, була опублікована наприкінці червня 1983 р. із значними скороченнями, зробленими в держдепартаменті²⁹. Через кілька тижнів Американо-арабський антидискримінаційний комітет* надрукував сім сторінок її первісного проекту. На думку американських дослідників Дж. Сторка і М. Уенгер, «порівняння цих двох текстів говорить про те, що практично всі скорочення були зроблені не з міркувань безпеки, а з метою уникнення будь-якої інформації або офіційної думки, на які згодом можна посилатися при обговоренні питання про скорочення допомоги Ізраїлю або про достоїнства американо-ізраїльського альянсу»³⁰.

Доповідь свідчить про те, що розміри допомоги США Ізраїлю в поєднанні з режимом найбільшого сприяння не дають можливості Головному бюджетно-контрольному управлінню здійснювати ревізію її програм. В ній, зокрема, зазначається, що «з моменту створення економіка Ізраїлю була, по суті, економікою війни». В 1982 р. 57% державного бюджету країни були використані на військові цілі та виплату боргу. Незважаючи на пільги, що передбачали погашення позик, наданих на військові потреби, протягом 30 років (замість 12 років, які звичайно даються іншим країнам), заборгованість Ізраїлю швидко зростала, досягнувши в 1983 р. 887 млн. доларів. Є підстави вважати, що до 1992 р. її розмір зросте до 1,1 млрд. доларів. Згідно з передбаченнями ЦРУ, думка якого не відображена в остаточному варіанті доповіді, Ізраїль сподівається, що в майбутньому США фінансуватимуть половину його військового бюджету. З секретних розділів доповіді стає очевидним, що вартість воєнних авантур, здійснених сіоністами у Лівані, може бути частково покрита за рахунок дедалі зростаючого обсягу американської допомоги Тель-Авіву. Важливо також зазначити, що на відміну від інших «клієнтів» Пентагона Ізраїлю надана можливість відстрочувати виплату вартості купленої у США зброї. Це фактично означає посилення його купівельної спроможності за рахунок подачок американської адміністрації.

Деякі розділи доповіді присвячені конкретним видам зброї. Зокрема, в ній багато місця приділено питанню про створення Ізраїлем винищувача-бомбардувальника «Лаві» з використанням новітньої американської технології і при фінансовій підтримці США. Оскільки приватні компанії Сполучених Штатів відмовилися від прямого фінансування цього проекту, сіоністська верхівка розраховує покрити частину витрат на розробку літака, використовуючи субконтракти з американськими компаніями для виробництва окремих його компонентів. При цьому планується, що оплачувати цей проект Ізраїль буде за рахунок коштів,

²⁹ Report by the Comptroller General of the United States. U. S. Assistance to the State of Israel. Washington, GAO/ID-83-51, 1983, June 24.

* Американо-арабський антидискримінаційний комітет — масова організація, створена в США у 1980 р. В ній налічується близько 11 тис. чол., об'єднаних у 6 регіональних і 40 місцевих груп. Вона виступає на захист прав та інтересів американців арабського походження, проти дискримінаційного ставлення до них засобів масової інформації.

³⁰ U. S. Assistance to the State of Israel. The Uncensored Draft Report Prepared by the Staff of the U. S. General Accounting Office.

одержаних у вигляді допомоги від США. Як і на «Кфірі», на винищувачі «Лаві» будуть встановлені двигуни американської компанії «Пратт енд Уітні», угода з якою вже досягнута. Що ж до конструкції самого літака, то «Макдоннелл Дуглас», «Нортроп», «Дженерал дайнемікс», «Ел-Ті-Ві» і «Грамман» ще не дали згоди на участь у проекті*. Створення цього винищувача, як і супертанка «Меркава», має для Ізраїлю особливе значення, якщо враховувати загальну тенденцію його військово-промислового комплексу до повної незалежності при створенні нових зразків техніки. До речі, жодна держава не одержувала протягом такого тривалого відрізка часу таку військово-економічну допомогу, схвалену конгресом, як Ізраїль. Крім того, йому надаються різні пільги, зокрема «прощені позички», встановлюються особливі розміри процентів на позички і спеціальні програми допомоги, від чого виграє переважно Тель-Авів³¹.

Завдяки постійно зростаючій військово-економічній допомозі і політичній підтримці США стало можливим створення в Ізраїлі могутнього військово-промислового комплексу, розширення його контактів з різними військовими хунтами і, що найбільш істотно і небезпечно, дало можливість Тель-Авіву створити програму ядерних досліджень, яка, на думку деяких спеціалістів, має основною метою створення ядерної зброї. Зокрема, велике значення для Ізраїлю мало співробітництво з ПАР, яка стала для нього основним постачальником стратегічної сировини. Обидві країни швидкими темпами нарощують виробництво вертольотів «Скорпіон» у той час, як компанія «Тадіран Ізраел електронікс індастріз» з 1976 р. випускає військове радіоелектронне устаткування на заводі, розташованому поблизу Преторії. Хунті Піночета Тель-Авів виділив партію військової техніки, в тому числі патрульні катери, ракети і радіолокаційні системи. Ізраїль продавав зброю диктатору Сомосі, радники Тель-Авіва перебувають у Гондурасі, де беруть участь у секретних операціях США, спрямованих на повалення законного уряду Нікарагуа³².

Слід зазначити, що візит Форстера в Тель-Авів у 1976 р. дав поштовх солідним інвестиціям південноафриканського капіталу у військово-промисловий комплекс Ізраїлю і вперше продемонстрував намір Преторії виділити своєму союзнику збагачений уран в обмін на ядерну технологію³³. Першим сигналом цього співробітництва став сильний вибух, що мав місце в південній частині Атлантичного океану у вересні 1979 р. Дані про нього були зареєстровані спеціально оснащеним американським супутником. Якраз у той час група південноафриканських військових кораблів проводила в даному районі маневри. Незважаючи на свідчення ЦРУ і Пентагона про ядерний характер вибуху, Білий дім офіційно оголосив, що природа сигналів, зафіксованих супутником, нібито невідома. На думку авторів документального фільму, показаного з цього приводу англійським телебаченням, відбувся вибух ядерної боеголовки спільного виробництва Ізраїлю і ПАР з використанням гаубиці, зібраної в ПАР з американських і бельгійських компонентів. За іншими даними, до цього вибуху мав відношення і Тайвань, який також брав участь в ізраїльсько-південноафриканському ядерному проекті, а засобом доставки послужила крилата ракета.

Якими б не були справжні причини вибуху, залишаються очевидними серйозні зрушення військових амбіцій Тель-Авіва в бік ядерної

* Участь провідних американських авіаційних компаній у розробці літака «Лаві» має особливе значення, оскільки досі Ізраїль не може створити його графіто-бромідове крило і хвостову частину, подібні до тих, якими оснащені «Ф-18» та американський варіант «Харрієра» (The Jerusalem Post, 1982, 4 February).

³¹ The Link, December 1982, Vol. 15, N 5, p. 2.

³² The Washington Post, 1982, 7 December; The New York Times, 1982, 4 December.

³³ The Economist, 1980, 20 December.

технології, що зрештою може призвести до небезпечної дестабілізації становища на Близькому Сході і використання Ізраїлем ядерного шантажу як основного засобу своєї зовнішньої політики. Це може підштовхнути сіоністську верхівку до використання стратегії «випереджаючого удару» і застосування ядерної зброї в черговому конфлікті³⁴. Про можливу наявність в Ізраїлю такої зброї заявив у ході слухань сенатської комісії у закордонних справах 7 липня 1970 р. колишній директор ЦРУ Р. Хелмс³⁵.

Співробітництво ізраїльських сіоністів і південноафриканських расистів викликає особливе занепокоєння світової громадськості, насамперед більшості держав Африки, оскільки воно несе загрозу широко-масштабної мілітаризації півдня континенту і перетворення його на полігон для випробування різних систем зброї, включаючи ядерну. Крім того, Тель-Авів і Преторія стали надійними союзниками в справі реалізації своїх неоколоніалістських планів і геополітичних домагань. Сіоністи намагаються використати геноцид та антикомуністичну концепцію геополітики для виправдання ідеї створення «Великого Ізраїлю від Ніла до Євфрата», а расисти — «розвивати» існуючі маріонеткові псевдодержави-бантустані і надалі проводити політику бантустанізації на півдні Африки.

Отже, основними тенденціями сучасної внутрішньої та зовнішньої політики Ізраїлю є: по-перше, безпрецедентна мілітаризація економіки країни, головним чином за рахунок покровительства і при безпосередній фінансовій підтримці США; по-друге, дедалі зростаюча агресивність і глобалізація інтересів (нині контингент його військ та військових радників за межами країни налічує 15 200 чол.³⁶); по-третє, прагнення до повної військової самозабезпеченості й незалежності в прийнятті рішень про виробництво та експорт зброї; по-четверте, посилення ядерних амбіцій Тель-Авіва, здатне істотно змінити співвідношення сил і призвести до політичної та військової дестабілізації в районі Близького Сходу, Середземномор'я і Персидської затоки.

На противагу агресивній політиці загострення міжнародної напруженості і встановлення американо-ізраїльського панування, нехтування національних прав арабського народу Палестини, спробам створення воєнних блоків у рамках «стратегічного взаєморозуміння» між США та Ізраїлем Радянський Союз протягом багатьох років послідовно проводив і проводить курс на досягнення міцного й справедливого миру і забезпечення безпеки всіх країн та народів Близького Сходу. Ще одним яскравим прикладом цього є нові конструктивні миролюбні ініціативи СРСР. У «Пропозиціях Радянського Союзу по близькосхідному врегулюванню» чітко сформульовані основні принципи й шляхи досягнення такого врегулювання. СРСР знову підтвердив свою принципову позицію щодо розв'язання всього комплексу проблем цього району. «Єдино правильним і ефективним шляхом для забезпечення кардинального розв'язання близькосхідної проблеми,— зазначається в цьому документі,— є шлях колективних зусиль з участю всіх заінтересованих сторін, іншими словами, переговори в рамках спеціально скликаної для цих цілей міжнародної конференції по Близькому Сході»³⁷.

³⁴ Aruri N., Moughrabi F., Stork J. Op. cit., p. 33.

³⁵ Planger Robert J., Tahtinen Dale R. Nuclear Threat in the Middle East. Washington, 1975, p. 12—13.

³⁶ World Military and Social Expenditures 1983. An Annual Report on World Priorities. Washington, 1983, p. 9.

³⁷ Правда, 1984, 30 юля.

Питання історичного краєзнавства

І. А. БУГАЇВСЬКИЙ (Макіївка)
**ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ
 АЙДАРСЬКИХ
 І ДЕРКУЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ**

Питання про час виникнення перших населених пунктів на берегах річок Айдар і Деркуль та їх засновників становить певний інтерес для дослідників, насамперед для краєзнавців. Однак і досі воно ще остаточно не з'ясоване, внаслідок чого у літературі зустрічаються різні дати і прізвища їх першобудівників. Проілюструємо це на прикладі двох міст — Біловодська й Старобільська. Так, в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» читаємо: «Біловодськ — заштатне місто на річці Деркуль. Заснований був, очевидно, близько 1686 р. і належав до поселень Острогозького полку»¹. Ініціатива заснування на берегах річки Айдар Старобільська у 1686 р. приписувалася вихідцям з Лівобережної України, які оселилися там під захистом козаків Острогозького полку².

Наведемо деякі відомості з інших праць про час виникнення вищезгаданих поселень. «1686 р. Біловодськ на річці Деркуль Старобільського повіту, коли заснований та заселений — невідомо. Належав до поселень Острогозького полку»³. Отже, автор даної книги — К. П. Щелков висловлював сумнів щодо правильності вказаної ним же самим дати. В іншій праці зазначалося: «1686 р. Старобільськ утворився із слободи Старої Білої і заселений вихідцями з різних місць гетьманщини. Він входив до складу Острогозького полку, й історія його майже невідома до 1797 р.»⁴. У даному разі слід звернути увагу на кінець останньої фрази. І, нарешті, автори фундаментальної праці «Городские поселения в Российской империи» вважали, що засновником Старобільська був російський воевода Б. Я. Бельський⁵.

Таким чином, у дослідників не було єдиної думки про час виникнення зазначених населених пунктів. При цьому вони не посилалися на будь-які друковані або архівні джерела. Коли ж уважно ознайомитися з історією Північного Приазов'я, стає ясно насамперед те, що козакам Острогозького полку деркульські поселення не належали, оскільки на Айдар і Деркуль вони прийшли тоді, коли там вже існували станиці й міста.

Деякі дослідники старовини навели вичерпні дані про час освоєння придонських просторів. «На початку XVII ст. донські козаки розселилися по найближчих до Дона річках, заснували станиці по річках Айдар, Деркуль та інших річках», — писав П. Головинський⁶. Заселення південних степів у XV—XVIII ст. було пов'язане з боротьбою російського народу проти іноземних поневолювачів. Щоб захистити свої землі від численних нападів кочовиків, у XVI—XVII ст. російський уряд, по-перше, вжив ряд заходів для зміцнення південних і південно-схід-

¹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. 5. Харьков, 1858, с. 384.

² Там же, с. 353.

³ Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков, 1882, с. 52.

⁴ Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Харьков, 1865, с. 66—67.

⁵ Городские поселения в Российской империи. СПб., 1865, т. 5, ч. I—II, с. 371—372.

⁶ Головинский П. Слободские казачьи полки. СПб., 1864, с. 139.

них кордонів країни, зокрема спорудив оборонну лінію Белгород — Воронеж, по-друге, розмістив на території між Дніпром та Доном кілька козачих полків, які не лише охороняли державні рубежі, а й самі поступово відтісняли неспокійних сусідів на південь. Крім того, в XV—XVIII ст. спочатку на середній Дон, а трохи згодом і у пониззя цієї річки тікали з центральної Росії та України селяни, робітні й служиві люди. Вони організували там донське козацьке військо і майже протягом двох століть вели збройну боротьбу проти кочовиків.

Швидкому заселенню Дона росіянами та українцями в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. сприяли соціально-економічні зміни, які відбулися в той час у Російській державі. Суть їх полягала в дальшому зростанні сільськогосподарського виробництва за рахунок посилення експлуатації кріпаків і в результаті розвитку сільського господарства вшир у зв'язку з освоєнням нових земель, особливо на південному сході. Жорстока експлуатація поміщиками селян з метою одержання великих прибутків змушувала їх часто тікати від своїх гнобителів на вільні землі в південно-східні степи.

До кінця XVII ст. козаки заселили землі, що прилягали до середньої й нижньої течії Дона, і почали освоювати степи поблизу Сіверського Донця та його притоків — Айдара й Деркуля. Петербурзькі урядовці уважно стежили за переміщенням переселенців на південь, збирали про них відомості, а у жовтні 1707 р. склали «Докладную выписку из дел Посольского приказа о сыске беглых в донских городках», у якій вказали точний час заснування козаками деяких поселень на берегах приток Сіверського Донця. Так, на річці Айдар Старо-Айдарське містечко було засноване у 1677 р., Ново-Айдарське — в 1687 р., Біленьке (нині — Старобільськ) — у 1699 р., Закотнинське — в 1699 р., Осинівське — у 1705 р. На річці Деркуль і в степах, що прилягали до неї, козацьке містечко Обливи було збудоване у 1699 р., Яблоневе — в 1701 р.⁷ Оскільки у цьому документі Біловодськ не згадується, очевидно, на той час відомості про нього в столицю ще не надходили.

В зв'язку з масовими втечами селян від поміщицького гніту на вільні землі царський уряд вжив ряд заходів, щоб припинити цей процес. Так, 15 березня 1704 р. і 28 лютого 1705 р. козацькій старшині на Дон було надіслано спеціальні грамоти російського царя, якими заборонялося приймати нових мешканців і створювати без дозволу командування військового округу або уряду нові населені пункти. З цією ж метою, а також для спрощення чиновникам і каральним експедиціям процесу пошуку біглих та повернення їх поміщикам було введено поділ козаків на старожилів (які оселилися на вільних землях до 1703 р.) й новачків.

Трохи пізніше уряд почав направляти в Донський край каральні загони. Зокрема, влітку 1707 р. за вказівкою царя спеціальна експедиція під командуванням полковника князя Ю. Долгорукова виявляла у козацьких містечках, розташованих поблизу Сіверського Донця та його притоків, недавніх переселенців.

В документах експедиції, датованих 1707 р., уперше зустрічаються згадки про Біловодськ і Євсуг⁸. Той факт, що у Біловодську карателі виявили лише біглих, які недавно там оселилися, дає підставу вважати, що цей населений пункт засновано близько 1707 р. Характерно, що далі вгору по берегах річки Деркуль загін не пішов, оскільки, за свідченнями Посольського приказу й даними отаманів Війська Донського, постійних мешканців там не було.

Матеріали каральної експедиції полковника Долгорукова дають можливість дійти таких висновків: по-перше, освоєння земель поблизу

⁷ ЦДА ВМФ СРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 24, арк. 1111.

⁸ ЦДАДА, ф. 111, спр. 22, арк. 596.

річки Деркуль розпочалося значно пізніше, ніж виникли перші населені пункти на берегах Айдара; по-друге, заселення території поблизу обох річок відбувалося в напрямку від їх гирла до витoku; по-третє, найбільша кількість біглих прибувала на північно-західні землі Війська Донського у 1687—1705 рр., про що свідчать дати заснування Нового Айдара, Біленького, Осинівського, Закотнинського на Айдарі та Обливи, Яблоневого, Біловодська на Деркулі; по-четверте, бігли селяни починали будувати свої житла в станицях і містечках під захистом донських козаків.

На початку жовтня 1707 р. загін Долгорукова прибув з Євсуга на річку Айдар. Під час облав, проведених у восьми станицях і містечках, було схоплено й повернуто поміщикам понад 2 тис. колишніх кріпаків. У відповідь на звірства карателів бігли російські та українські селяни, робітні люди, солдати і козаки на чолі з отаманом К. Булавіним у ніч на 9 жовтня 1707 р. напали на загін Долгорукова, що перебував у Шульгінській фортеці на Айдарі, перебили карателів, зокрема знищили самого полковника. Повстання швидко охопило велику територію. Однак сили повсталих та урядових військ були дуже нерівними. Наприкінці 1708 р. останні розгромили загони К. Булавина.

Розгніваний цим виступом, царський уряд наказав командуванню нової каральної експедиції вжити найжорстокіших заходів щодо повстанців⁹. Його розпорядження було ретельно виконано. Всі козацькі містечка і станиці поблизу Айдара й Деркуля були вщент знищені¹⁰.

Намагаючись обмежити володіння Війська Донського, російський імператор у 1708 р. наказав відібрати в козаків землі по берегах Айдара від гирла далеко вверх. 22 серпня 1709 р. землі, що прилягали до Айдара, були відписані козакам Острогозького полку¹¹. Так трагічно завершилася перша спроба біглих російських та українських селян оселитися на берегах річок Айдар і Деркуль.

Після розгрому булавінського повстання й знищення всіх поселень поблизу Деркуля та Айдара ці землі протягом багатьох років не заселялися. Колишні ж поселення донських козаків відроджувалися дуже повільно. Так, містечко Біленьке було відбудоване козаками Острогозького полку лише наприкінці першої чверті XVIII ст. і знову почало згадуватися в документах лише під 1732 р.¹² А Біловодськ навіть у 1732 р. ще не був відроджений. Чисельність населення Біленької слободки (надалі — Старої Білої) почала швидко збільшуватися тільки в 40—50-х роках XVIII ст., коли вона стала сотенним містечком Острогозького полку.

Коротко зупинимось на походженні назви Старобільська. Старожили пов'язують її з географічним розташуванням цього населеного пункту — у гирлі невеликої річки Біла — правого притоку Айдара¹³. Після відбудови в першій чверті XVIII ст. Біленького у верхів'ях річки Біла було засновано поселення Нова Біла. Відтоді слободу Біленьку на Айдарі стали називати Стара Біла, а згодом — Старобільськ.

В 20-х і особливо у 30-х роках XVIII ст. розпочалося інтенсивне заселення земель поблизу Деркуля. Це певною мірою зумовлювалося зменшенням небезпеки набігів на ці землі з боку кочовиків. Основними заняттями козаків, які прибували туди, були землеробство й скотарство.

Восени 1732 р. отаманам Війська Донського стало відомо про циркуляр царя, таємно надісланий валуйському воєводі. Згідно з ним величезна територія — від лівого берега річки Айдар і далеко на схід

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. СПб., 1918, т. 7, вып. I, с. 224.

¹⁰ Жалованные грамоты и указы Острогожскому полку. — Журнал министерства внутренних дел, 1840, № 4, с. 12.

¹¹ Там же, с. 13.

¹² ЦДАДА, ф. 1239, оп. 1/51, спр. 401, арк. 510.

¹³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Харьков, 1898, т. I, с. 879.

від Деркуля, від верхів'я річки Богучар на півночі й до Сіверського Донця на півдні — була подарована капітану лейб-гвардії Ізмайловського полку І. Павлову та його братам за відмінну службу¹⁴.

Звістка про можливість переїхати на постійне місцепроживання на землі братів Павлових швидко поширилася, зокрема, на Україні. З осені 1732 р. почалося друге, дуже швидке заселення вказаних територій вихідцями з інших губерній. Як правило, переселенці займали вільні землі поблизу річок. Таким чином, у власність поміщиків Павлових перейшли уже освоєні території, й донські козаки юридично втрачали їх. Це викликало обурення серед останніх¹⁵.

В суперечку між донським козацтвом, з одного боку, та поміщиками Павловими — з другого, змушений був втрутитися російський уряд. Майже п'ять років тривала тяжба і, нарешті, сенат грамотою від 12 липня 1737 р. позбавив Павлових права на землі, що прилягали до Деркуля, Бітке та Євсуга, а селян, які оселилися там, приписав до Валуйського повіту Белгородської губернії на правах державних¹⁶. Так російський уряд закріпив за собою велику земельну площу, раніше відвойовану донськими козаками в кочовиків.

Кількість жителів у слободах та на хуторах поблизу Деркуля, Бітке та Євсуга швидко зростала. Зокрема, в 1765 р. у Біловодську налічувалося 410 дворів, в яких жили 2197 чол.¹⁷

Отже, уважне вивчення історичних документів дає можливість дійти висновку, що засновниками перших населених пунктів на берегах річок Айдар і Деркуль були донські козаки, які відвоювали ці землі у ході тривалої боротьби проти кочовиків, а не козаки Острогозького полку, як зазначалося в книзі «Историко-статистическое описание Харьковской епархии».

¹⁴ ЦДАДА, ф. 1239, оп. 1/51, спр. 401, арк. 309—511.

¹⁵ Там же, ф. 248, спр. 5530, арк. 29.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 1239, оп. 1/51, спр. 401, арк. 60—132.

Трибуна молодого автора

Н. М. ГУПАН (Ворошиловград)

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ ДОНБАСУ (1971—1980 рр.)

Соціально-економічний розвиток нашої країни в умовах розвинутого соціалізму потребує невідпинного зростання загальноосвітнього рівня робітничого класу. В 70-і роки в СРСР було завершено перехід до загальної середньої освіти. Як відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «у самостійне життя сьогодні вступає найбільш грамотне за всю історію країни молоде покоління, найбільш підготовлене професійно»¹. Здійснювана нині згідно з програмними настановами партії реформа школи має на меті підняти її роботу на новий якісний рівень, який відповідає потребам зрілого соціалістичного суспільства.

Вчені визначили основні шляхи, форми і методи підвищення загальноосвітнього рівня робітників, об'єктивні й суб'єктивні фактори цього процесу². Однак більшість праць з даної проблеми висвітлює її найбільш загальні аспекти у масштабі СРСР або окремої союзної республіки. Певний інтерес для конкретизації останніх становить досвід загальноосвітньої підготовки робітників в одному з найважливіших промислових районів Української РСР — Донбасі.

Необхідність підвищення освітнього рівня робітничого класу СРСР, як відомо, продиктована насамперед дальшим розвитком науково-технічного прогресу, зростаючими потребами виробництва у країні. В 70-і роки для опанування 90% спеціальностей у чорній металургії та 80% у машинобудуванні була необхідна підготовка в обсязі середньої школи, ПТУ або технікуму³. Соціологічні дослідження показали, що зростання рівня освіти робітників на один клас сприяло підвищенню продуктивності праці у машинобудуванні в середньому на 1,5—2%, у чорній металургії — на 0,4—0,7%⁴. Цей рівень позначався й на часі, який трудівники витрачали на опанування нових видів робіт. Взагалі продуктивність праці випускників середніх шкіл була на 15% вищою, а період виробничого навчання й перекваліфікації — на 20% меншим ніж у тих, хто не одержав відповідної загальноосвітньої підготовки⁵.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 52.

² Андрукович Л. Н., Клопов Э. В. Научно-техническая революция и повышение образованности рабочего класса СССР в 60—70-е годы.— История СССР, 1977, № 6, с. 21—36; Басенко В. П. Важный фактор социально-экономического прогресса: О росте образовательного и профессионального уровня рабочего класса нашей страны.— Коммунист Украины, 1977, № 1, с. 45—53; Бейлини Е. З. Рост образовательного уровня рабочего класса СССР.— В кн.: Культура развитого социализма. Некоторые вопросы теории и истории. М., 1978, с. 115—140; Вавилова К. К. Рост образования рабочего класса как условие его активности.— В сб.: Общественно-политическая деятельность рабочего класса в условиях развитого социализма. Вып. 7. Л., 1980, с. 128—133; Ким М. П. Проблемы развития социалистической культуры. (Некоторые теоретические аспекты.)— В кн.: Культура развитого социализма. Некоторые вопросы теории и истории. М., 1978, с. 3—54 и др.

³ Кляпчук С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС. (Из опыта работы парторганизаций Украины).— К., 1981, с. 89.

⁴ Научно-техническая революция и социальный прогресс.— М., 1972, с. 179.

⁵ История рабочих Донбасса. В 2-х томах.— К., 1981, т. 2, с. 360.

В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професіональної школи» зазначається, що у найближчі роки «треба буде вивести всі галузі народного господарства на найбільш передові рубежі науки і техніки», а це вимагатиме від «молодої людини, яка вступає у самостійне життя,— від кожного робітника... найсучаснішої освіти»⁶. Корінна перебудова діяльності радянської школи вимагає ретельного аналізу досвіду, нагромадженого нею за роки існування, особливо в період розвинутого соціалізму. Розгляду питання про підвищення загальноосвітнього рівня робітників Донбасу у 1971—1980 рр. і присвячено дане повідомлення. В зазначений період відбулося значне його зростання. У 1970—1979 рр. кількість осіб з середньою освітою в Донецькій області збільшилася на 10,4%, у Ворошиловградській — на 10,3%⁷.

Важливою формою підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу є вечірні (змінні) й заочні школи. У 70-ті роки в зв'язку із завершенням переходу до загальної середньої освіти значення цих шкіл значно зросло, оскільки вони давали можливість поєднувати навчання робітників з працею, не обмежуючи водночас приплив трудових ресурсів у народне господарство. В той період здійснювався активний пошук шляхів удосконалення системи вечірньої освіти, поліпшення її структури, змісту навчально-виховного процесу тощо. Було розроблено єдину методику обліку та планування охоплення навчанням робітничої молоді, зміцнено матеріальну базу вечірніх шкіл, поліпшено склад їх викладацьких кадрів.

Велика робота, спрямована на підвищення загальноосвітнього рівня робітників, проводилася партійними й громадськими організаціями Донбасу. Так, у 1971 р. бюро Донецького обкому партії заслухало питання про заходи щодо поліпшення роботи вечірніх та заочних шкіл області. Водночас було виявлено ряд істотних недоліків в організації навчання робітничої молоді. Зокрема, відзначалося, що у деяких з цих шкіл відсів учнів становив 40—45%, не виконувався план їх набору, не здійснювався належний контроль за навчанням молодих робітників з боку партійних і громадських організацій ряду підприємств⁸. Обласний комітет партії вжив конкретних заходів, спрямованих на усунення вказаних недоліків та зобов'язав парткоми, первинні партійні організації заводів і шахт поліпшити контроль за роботою вечірніх та заочних шкіл.

В результаті вже у 1971 р. помітно зросла увага парторганізацій Донбасу й адміністрації підприємств регіону до навчання робітничої молоді. В березні того ж року партійний комітет Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча обговорив питання про підвищення загальноосвітнього рівня своїх працівників. Було прийнято рішення провести відкриті цехові партзбори з порядком денним: «Жити, працювати і вчитися по-ленінському!». Партійний комітет підприємства розробив та затвердив заходи, спрямовані на дальше поліпшення навчання робітників⁹. У жовтні 1971 р. на бюро парткому Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна розглядалося питання «Про хід навчання трудящих заводу в школах робітничої молоді»¹⁰. У листопаді того ж року питання про навчання молодих робітників обговорювалися на зборах партійного активу Єнакіївського металургійного заводу¹¹. На підприємствах налагоджувався контроль за відвідуванням

⁶ Основні напрями реформи загальноосвітньої і професіональної школи.— Рад. Україна, 1984, 15 квіт.

⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году: Стат. ежегодник.— К., 1980, с. 13; Ворошиловградская правда, 1980, 23 янв.

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 91, спр. 83, арк. 8.

⁹ Ильичевец, 1971, 19 марта, 6 июля.

¹⁰ Металлург, 1971, 16 окт.

¹¹ За металл, 1971, 1 дек.

учнями вечірніх шкіл, їх успішністю з боку громадських організацій цехів, дільниць. Вводилася також періодична звітність молоді, яка навчалася, перед трудовими колективами, зміцнювалися зв'язки педагогів шкіл з керівництвом заводів і шахт регіону.

В грудні 1970 р. на пленумі Донецького обкому профспілок розглядалося питання «Завдання профспілкових організацій області по підвищенню загальноосвітнього й культурно-технічного рівня трудящих»¹². Обком розробив та затвердив положення про мінімум загальноосвітніх знань для робітників провідних професій області.

У січні 1971 р. пленум Ворошиловградського обкому профспілок розглянув питання «Про роботу профспілкових організацій і господарських керівників по підвищенню загальноосвітнього рівня й культурно-технічних знань робітників та службовців»¹³. Пленум вказав на необхідність розгорнути активну роботу в трудових колективах по охопленню навчанням робітничої молоді. Керівництву підприємств рекомендувалося всемірно розширювати ділові контакти з педагогічними колективами вечірніх шкіл, приділяти більше уваги підвищенню загального рівня трудящих.

На промислових підприємствах Донбасу, як і всієї країни, в 70-і роки було проведено Всесоюзний огляд під девізом «Кожному молодому трудівнику — середню освіту!». Його мета полягала в тому, щоб спрямувати зусилля трудящих на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС про завершення переходу до загальної середньої освіти. Особлива увага приділялася виконанню плану набору та збереженню контингенту учнів вечірніх шкіл, зміцненню матеріальної бази останніх, створенню сприятливих умов для поєднання молодими трудівниками навчання з роботою¹⁴. Під час огляду вчителі й трудові колективи підприємств Донецька виступили в газеті «Социалистический Донбасс» із зверненням: «До нових успіхів у навчанні та вихованні школярів»¹⁵. Газета закликала до 1 березня 1972 р. закінчити складання перспективних планів навчання молодих робітників на всіх підприємствах, підвищити відповідальність їх керівників за цю справу, посилити роботу по збереженню контингенту учнів вечірніх шкіл.

У 1972 р. в Донецькій області працювало 210 вечірніх (змінних) і заочних шкіл, в яких на початку року навчалось 80 тис. трудящих¹⁶. На багатьох підприємствах було нагромаджено позитивний досвід роботи по масовому охопленню навчанням робітничої молоді. За успіхи в цій роботі дипломами Укрпрофради, ЦК ЛКСМУ та Міністерства освіти УРСР було нагороджено заводи: Краснолуцький машинобудівний, Донецький металургійний ім. В. І. Леніна, Макіївський металургійний ім. С. М. Кірова, Артемівський завод по обробці кольорових металів ім. Е. І. Квірінга та ін.¹⁷

Практика показала, що ті, хто не мали можливості навчатися у денній школі через якісь життєві обставини, як правило, закінчували вечірню більш-менш успішно. А ті, які залишали її у зв'язку з поганою успішністю, не закінчували й вечірньої. Тому необхідно було виховувати у робітничої молоді потребу в знаннях.

Партійні й громадські організації, органи народної освіти Донбасу розгорнули велику агітаційно-масову роботу по пропаганді середньої освіти серед молодих робітників. Для них проводилися відповідні тематичні вечори, організовувалися радіо- та телепередачі. В обласних, міських, районних газетах і заводських багатотиражках регулярно друкувалися матеріали про роботу вечірніх шкіл.

¹² ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 19.

¹³ Там же, арк. 9.

¹⁴ Учительская газета, 1971, 28 авг.

¹⁵ Социалистический Донбасс, 1972, 29 янв.

¹⁶ Там же, 22 янв.

¹⁷ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9105, арк. 9.

Активну участь в агітаційно-масовій роботі по пропаганді загальної середньої освіти серед робітничої молоді брали комсомольські організації Донбасу. Так, у вересні 1974 р. на бюро Ворошиловградського обкому ЛКСМУ розглядалося питання «Про участь Брянківського райкому комсомолу у Всесоюзному огляді «Кожному молодому трудівнику — середню освіту!»¹⁸. В містах та селах області відбулися пленуми органів ЛКСМУ, на яких заслуховувалися питання про участь комсомольських організацій і трудових колективів у залученні молоді до навчання. В роботі пленумів брали участь секретарі комітетів ЛКСМУ, керівники підприємств, голови заводських комітетів профспілок, директори шкіл та профтехучилищ. Так, у 1974/1975 навчальному році бюро Червоногвардійського районного комітету комсомолу (Донецька обл.) двічі заслухало питання про роботу райкому ЛКСМУ по залученню молодих робітників до навчання¹⁹.

Значний досвід пропаганди загальної середньої освіти було нагромаджено на ряді підприємств регіону. Наприклад, на Ворошиловградському заводі вугільного машинобудування ім. О. Я. Пархоменка кожний понеділок проводилися наради секретарів цехових комсомольських організацій з керівництвом базової вечірньої школи № 7. Комітет комсомолу Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої Революції протягом 1974 р. тричі проводив візні засідання бюро з питань навчання молодих робітників у підшефній вечірній школі № 2²⁰.

На багатьох підприємствах металургійної та машинобудівної промисловості Донбасу широко практикувалося проведення відкритих комсомольських зборів. На них запрошувалися представники партійних і громадських організацій, вчителі вечірніх шкіл, робітнича молодь, яка не мала середньої освіти. В урочистій обстановці юнакам та дівчатам вручалися комсомольські путівки — направлення на навчання у ШРМ. Так, у квітні 1971 р. їх одержали 300 молодих робітників Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна²¹.

Велику роботу серед молоді проводили позастатутні комсомольські організації, що створювалися у вечірніх школах. Їх завданням було залучення молодих робітників до навчання, збереження контингенту учнів, організація допомоги відстаючим, розгортання змагання за кращу постановку організаційно-масової роботи серед комсомольських груп у класах. Свою роботу вони здійснювали згідно з перспективними планами. Наприклад, у Кадіївській вечірній школі № 1 у 1974/1975 навчальному році були проведені комсомольські збори з таким порядком денним: «Молодим будівникам комунізму — комуністичну переконаність, глибокі й міцні знання!», «Як ми виконуємо рішення XVII з'їзду ВЛКСМ» та ін.²² На збори запрошували шефів, передовиків виробництва, ветеранів війни і праці, секретарів комсомольських організацій та представників адміністрації підприємств. У 1974/1975 навчальному році тільки у Ворошиловградській області діяло 86 позастатутних організацій ЛКСМУ²³. Їх діяльність сприяла вихованню в молоді відповідального ставлення до навчання, усвідомленню нею його суспільного значення.

Трудові колективи Донбасу постійно шукали нові шляхи й форми поліпшення навчання молодих робітників без відриву від виробництва. На багатьох підприємствах було введено в практику перспективне планування підвищення загальноосвітнього рівня трудящих. На Донецькому металургійному заводі, наприклад, у складанні такого пла-

¹⁸ Там же, спр. 9388, арк. 16.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Металург, 1971, 7 апр.

²² Молодогвардієць, 1976, 7 лют.

²³ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9388, арк. 15.

ну брали участь партійні, комсомольські та профспілкові організації. На початку 1971 р. партком прийняв рішення охопити більшість трудящих підприємства різними формами навчання. Велику роботу в цьому напрямі проводили цехові партійні організації. Разом з комісіями сприяння вечірній школі, які працювали у цехах, вони провели облік робітників віком до 29 років. З останніми проводилися бесіди, консультації з питань навчання. На партійних, комсомольських і профспілкових зборах систематично обговорювалися питання набору робітничої молоді до шкіл. Заводська багатотиражка «Металлург» пропагувала досвід кращих колективів по залученню молодих робітників до навчання.

Важливу роль у цій справі відігравали стіннівки. «Школярі в робочих спецівках» — так називалася, наприклад, одна із статей бойового листка, випущеного у мартенівському цеху в жовтні 1971 р.²⁴ Навчання молодих робітників цього ж цеху присвячувалися номери «Комсомольського прожектора». Оформлялися також стенди під назвами «У нас навчаються», «Відмінники праці й навчання», «Вони працюють і вчаться» та ін.²⁵ В результаті проведеної роботи на Донецькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна план набору до вечірньої школи на 1971/1972 навчальний рік був перевиконаний у 2,3 рази.²⁶ План набору до шкіл робітничої молоді успішно виконувався на заводі і надалі. В 1979/1980 навчальному році його було реалізовано на 107%^{26-а}.

Однак на ряді підприємств Донбасу адміністрація, громадські організації ще вважали, що навчання у вечірній школі — особиста справа, й не створювали учням для нього необхідних умов, не завжди надавали їм узаконені пільги. Відсів молодих робітників з вечірньої школи на таких підприємствах розглядався як проблема педагогічних колективів. У зв'язку з цим необхідно було розробити систему заохочення учнів. Показовою в цьому відношенні була робота, яка проводилася на Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча. Протягом ряду років молоді робітники цього підприємства брали участь у змаганнях за звання «Відмінник навчання і передовик виробництва». Його переможці нагороджувалися почесними грамотами, а найкращі з кращих — знаком «Відмінник соціалістичного змагання в чорній металургії СРСР». Їх імена заносилися до заводської Книги пошани.²⁷

На ряді промислових підприємств Донбасу створювалися спеціальні громадські органи для подання допомоги вечірнім школам з питань навчання молодих робітників. Так, за ініціативою партійної організації на Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції щороку підбивалися підсумки навчання молодих робітників, обговорювалися шляхи вдосконалення роботи по охопленню молоді всеобучем. На заводі було створено раду сприяння школі, яка постійно контролювала відвідування робітниками занять, а також їх успішність. У 1972 р. спільною постановою парткому, громадських організацій та адміністрації заводу було вирішено направити до вечірніх шкіл усіх робітників віком до 35 років, які не мали середньої освіти. На цьому підприємстві традиційними стали огляди-конкурси між цехами на кращу організацію роботи по охопленню молоді навчанням. Передовиків виробництва і навчання нагороджували Почесними грамотами, відзначали в наказах по заводу.²⁸

²⁴ Металлург, 1971, 2 окт.

²⁵ Там же, 30 янв.

²⁶ Там же, 16 окт.

^{26-а} Поточний архів Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна. Звіт відділу технічного навчання за 1980 р., с. 1.

²⁷ Ильичевец, 1975, 14 марта.

²⁸ Октябрьский гудок, 1972, 30 июня.

На багатьох підприємствах машинобудівної і металургійної промисловості Донбасу для заохочення молоді, яка навчалася, використовували не тільки моральні, а й матеріальні стимули. Зокрема, на ждановському заводі «Азовсталь», Докучаєвському флюсо-доломитному комбінаті, Новокраматорському машинобудівному заводі ім. В. І. Леніна робітникам, які успішно поєднували навчання і працю, в першу чергу надавалися квартири, путівки до здравниць, грошові премії²⁹.

Серйозною проблемою шкіл робітничої молоді були відвідування занять та рівень успішності учнів. Так, у Донецькій області в 1973/1974 навчальному році останній показник не перевищував 92%, більшість учнів (80—90%) вчилися на «задовільно», близько 3 тис. чол. залишилися на повторний курс навчання³⁰. Ці проблеми не були повністю вирішені до кінця Х п'ятирічки. За результатами 1979/1980 навчального року, в Донбасі залишилося на другий рік навчання 1,6 тис. учнів вечірніх шкіл. А серед випускників не було жодного, хто б закінчив школу з золотою медаллю^{30 а}.

Ці питання стали предметом обговорення партійних і радянських органів Донбасу. Наприклад, у червні 1975 р. бюро Єнакіївського міськкому партії розглянуло питання «Про стан викладання історії й суспільствознавства в школах робітничої молоді»³¹. У квітні 1974 р. Макіївська міська Рада депутатів трудящих обговорила питання про заходи щодо дальшого підвищення загальноосвітнього рівня молодих робітників³². Перед педагогічними колективами вечірніх шкіл було поставлено завдання — підвищити рівень викладання всіх дисциплін, поліпшити виховну роботу з робітничою молоддю.

В ході реалізації прийнятих рішень було здійснено перехід вечірніх шкіл на нові учбові програми, що сприяло вдосконаленню там навчально-виховного процесу. Вчителі будували свої уроки з урахуванням найновіших досягнень радянської педагогічної науки. Особлива увага приділялася прищепленню учням навичок самостійної роботи, використанню ними життєвого та виробничого досвіду. Дедалі ширше застосовувалися технічні засоби навчання.

Відбулися зміни й у якісному складі педагогічних кадрів вечірніх і заочних шкіл. У 1975 р. в Донецькій області вищу освіту мали 94% вчителів цих шкіл³³. У 1980 р. їх кількість зросла до 97,5%, а у Ворошиловградській області — до 98,3%³⁴. В школах в основному склалися постійні педколективи, більшість вчителів мала великий досвід роботи. Так, у 1980 р. у Ворошиловградській області 57% викладачів вечірніх та заочних шкіл мали стаж роботи понад 15 років, у Донецькій — відповідно 62%³⁵. Поліпшення якісного складу педагогічних кадрів сприяло підвищенню рівня викладання у вечірніх школах. Це, в свою чергу, створювало умови для дальшого зростання успішності учнів.

Поряд з роботою по поліпшенню якісного складу вчителів, партійні й радянські органи Донбасу велику увагу приділяли зміцненню матеріальної бази вечірніх шкіл. Всі вони за рішенням місцевих Рад депутатів трудящих були закріплені за базовими підприємствами.

²⁹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 70, спр. 9338, арк. 19; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 39, арк. 10.

³⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 39, арк. 10.

^{30 а} Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт вечірніх (змішаних) шкіл за 1979/80 навч. рік, арк. 7.

³¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 215, арк. 25.

³² Там же, арк. 42.

³³ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9387, арк. 35.

³⁴ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт про чисельність і склад працівників початкових, восьмирічних, середніх шкіл на 1 жовтня 1982 р., арк. 89, 92.

³⁵ Там же, арк. 89, 91.

У 1971 р. в Донецькій області за рахунок металургійних заводів було подано матеріальну допомогу вечірнім школам на суму 4120 крб., а бібліотечний фонд останніх збільшився на 34 409 примірників книг³⁶. Підприємства-шефи допомагали ремонтувати шкільні приміщення, обладнувати учбові кабінети, купувати наочні посібники і технічні засоби навчання. Наприклад, вечірня середня школа № 6 Донецька була повністю обладнана шефами — працівниками Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна³⁷.

Тільки у 1974/1975 навчальному році вечірнім школам Ворошиловградської та Донецької областей базові підприємства подали матеріальну допомогу на суму 336 тис. крб.³⁸, а протягом дев'ятої п'ятирічки відповідним учбовим закладам Донецької області — на 470 тис. крб.³⁹ У 1977 р. понад 90% вечірніх шкіл останньої мали власні приміщення (по республіці — в середньому близько 40%), 83 — працювали за кабінетною системою (у 1971 р. їх налічувалося тільки 40). В тому ж році було обладнано також 1200 навчальних кабінетів (у 1971 р. — 610), до 228 одиниць збільшилася мережа учбово-консультаційних пунктів і груп (у 1971 р. — 93)⁴⁰.

В 70-ті роки було розгорнуто активну роботу, спрямовану на наближення вечірніх шкіл до підприємств та робітничих гуртожитків. У 1975 р. в країні лише 10% вечірніх шкіл знаходилися безпосередньо на підприємствах⁴¹. Комсомольські організації Ворошиловградської й Донецької областей вжили енергійних заходів до створення максимально сприятливих умов для навчання молодих робітників. За їх ініціативою в усіх робітничих гуртожитках вже у дев'ятій п'ятирічці було створено кімнати для самостійної підготовки учнів і студентів. У 1976/1977 навчальному році в Горлівці, Сніжному, Слов'янську та Донецьку відкрилися 72 класи вечірньої школи на підприємствах⁴².

Партійні організації й органи народної освіти Донбасу розгорнули активну діяльність по вдосконаленню структури вечірніх шкіл регіону. Багато їх перейшло на двозмінний режим роботи. Наприклад, у 1974/75 навчальному році у Ворошиловградській області з 144 вечірніх шкіл 85 працювали в дві зміни (у них навчалися 83% всіх учнів)⁴³, а в Донецькій відповідно з 189 — 159 (93% всіх учнів)⁴⁴. Ця тенденція була характерна для вечірніх шкіл Донбасу і в наступні роки. В 1979/1980 навчальному році в Ворошиловградській області з 118 шкіл у дві зміни працювали 92, де навчалися вже 86% всіх учнів. В Донецькій області відповідно з 172 шкіл — 154, 93% всіх учнів^{44а}. Така перебудова роботи шкіл сприяла ширшому охопленню молодих робітників навчанням без відриву від виробництва.

Поряд з очною формою навчання у вечірніх школах широко практикувалося створення заочних відділень. На Україні вже на початку 70-х років заочною формою навчання було охоплено 46,3% від загальної кількості тих, хто навчався без відриву від виробництва⁴⁵. Вона міцно увійшла в практику і з кожним роком ставала деда-

³⁶ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 20.

³⁷ Металург, 1975, 10 дек.

³⁸ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9388, арк. 19, 32.

³⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 215, арк. 2.

⁴⁰ Там же, спр. 1091, арк. 68; Комуніст України, 1978, № 7, с. 13.

⁴¹ Комсомольская правда, 1975, 25 мая.

⁴² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 1091, арк. 69.

⁴³ Підраховано за: Поточний архів Міністерства освіти УРСР, ф. 116, оп. 15, спр. 9744, арк. 7.

⁴⁴ Там же, арк. 11.

^{44а} Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт вечірніх (змішаних) загальноосвітніх шкіл на початок 1979/80 навч. року, арк. 11, 15.

⁴⁵ Вечерняя средняя школа, 1970, № 2, с. 66.

лі більше масовою. Про це красномовно свідчать такі дані: якщо в 1974/1975 навчальному році в Донецькій і Ворошиловградській областях у 263 очних вечірніх школах навчалися 95 тис. учнів, то в 1979/1980 році кількість цих навчальних закладів зменшилася до 179, а учнів у них — до 64 тис. Водночас чисельність останніх у заочних школах зросла з 27 тис. до 31 тис.⁴⁶ Отже, при загальній тенденції до скорочення контингенту вечірніх і заочних шкіл у зв'язку з переходом до завершення загальної середньої освіти заочна форма навчання займала міцні позиції в її системі.

Таким чином, у 70-х роках розгорнулася активна робота по вдосконаленню діяльності вечірніх (змінних) і заочних шкіл, що сприяло підвищенню загальноосвітнього рівня робітників. У Донецькій області тільки за три роки дев'ятої п'ятирічки кількість робітників, які не мали середньої освіти, зменшилася у п'ять разів⁴⁷. Значних успіхів у цій справі добилися металургійні та машинобудівні підприємства Донбасу. Якщо на Краснотульському машинобудівному заводі на початку дев'ятої п'ятирічки працювали 1400 молодих робітників без середньої освіти, то до початку десятої п'ятирічки їх залишилося тільки 63⁴⁸. На Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова в 1977 р. було в основному завершено навчання робітничої молоді. Середній загальноосвітній рівень робітників у віці 16—29 років на ждановському заводі «Азовсталь», Донецькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна, косятинівському заводі «Автоскло» в 1977 р. становив 9,5 класа, тоді як на початку п'ятирічки лише 8,1 класа⁴⁹.

Отже, у 70-ті роки роль вечірньої школи у підвищенні загальноосвітнього рівня трудящих значно зросла. Якщо в 1970 р. у Ворошиловградській області повну середню вечірню школу закінчили 10,8 тис. чол., то в 1980 р. вже 21,3 тис. чол.⁵⁰ У Донецькій області в 1970 р. випуск вечірніх середніх шкіл становив 12,6 тис. чол., а в 1980 р. — уже 29,1 тис. чол.⁵¹

Всього за роки дев'ятої та десятої п'ятирічок у вечірніх і заочних школах одержали середню освіту 2315 тис. трудящих республіки⁵². В десятій п'ятирічці три чверті робітничого класу УРСР вже становили люди із середньою (повною й неповною) та вищою освітою⁵³.

Таким чином, у 70-ті роки вечірні (змінні) й заочні школи виконали покладене на них завдання: максимально охопити навчанням робітничу молодь. У той час відбулися серйозні зміни в діяльності цих шкіл і склалася система взаємодії партійних, громадських організацій, органів народної освіти та адміністрації підприємств у справі набору до цих навчальних закладів, збереження їх контингенту, підвищення рівня успішності учнів. Було переглянуто й уточнено навчальні плани і програми вечірніх шкіл, послідовно вдосконалювалася методика викладання основ наук у них, зміцнювалася їх матеріально-технічна база.

Разом з тим у діяльності вечірньої школи ще було чимало проблем: зберігалася різниця в фактичному рівні знань між учнями ден-

⁴⁶ Підраховано за: Поточний архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9744, арк. 9744, арк. 7, 11; спр. 9743, арк. 6, 8; Зведення звітів вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл на початок 1979/80 навчального року, арк. 11, 15, 67, 72.

⁴⁷ ОА УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9388, арк. 35.

⁴⁸ Молодогвардієць, 1976, 6 груд.

⁴⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 100, спр. 1091, арк. 68.

⁵⁰ Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сборник — Донецк, 1976, с. 157; Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт вечірніх (змінних) шкіл за 1979/80 навчальний рік, арк. 7.

⁵¹ Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. — Донецк, 1981, с. 126.

⁵² Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году: Стат. ежегодник. — К., 1981, с. 321.

⁵³ Щербинский В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса. — К., 1983, с. 394.

них та вечірніх шкіл, залишався високим процент відсіву, а також дургорічників тощо. Не було безпосередньої заінтересованості робітників в одержанні середньої освіти, зв'язку між підвищенням її рівня і рівня кваліфікації⁵⁴.

Реформа, яка нині проводиться, має на меті подолання цих негативних явищ та інших недоліків у діяльності вечірніх шкіл.

Характерним для найближчого часу буде скорочення контингенту учнів цих шкіл у зв'язку із змінами в загальній структурі навчання. Однак вечірні й заочні школи, як відзначається в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», зберігатимуть своє значення як канал одержання середньої освіти працюючою молоддю. Тому партія та уряд висунули завдання, використовуючи досвід роботи шкіл робітничої молоді у 70-х роках, поліпшити зміст й організацію їх діяльності, підвищити якість навчально-виховного процесу в них⁵⁵.

⁵⁴ Радянська Україна, 1984, 15 квіт.

⁵⁵ Там же.

Г. М. СОКОЛОВСЬКА (Одеса)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗДІЙСНЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ УКРАЇНИ ТАКТИКИ «ЛІВОГО БЛОКУ» В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У розв'язанні проблеми союзників пролетаріату в загальнодемократичній боротьбі немаловажну роль відіграє тактика «лівого блоку», метою якої є досягнення єдності дій усіх лівих сил. Вивчення ленінського вчення про принципи лівоблокизму, а також досвіду більшовицької партії по його здійсненню мало важливе значення на всіх етапах революційного руху. Особливої актуальності цей досвід набуває в сучасних умовах, коли в результаті поглиблення загальної кризи капіталізму розширюється соціальна база антиімперіалістичної боротьби і виникає дедалі більше можливостей співробітництва комуністів з іншими лівими партіями на основі спільності їх національних інтересів, а також, що найважливіше, збігу позицій у питанні боротьби за мир.

Необхідність вивчення цього досвіду диктується також і тим, що буржуазні фальсифікатори, як у минулому, так і тепер, намагаються довести, що більшовики проводили нібито сектантську лінію, виступали проти будь-яких союзів і блоків з іншими партіями¹.

У літературі з цієї проблеми в основному розглядається застосування тактики «лівого блоку» лише в першій російській революції. В ній даються теоретичні положення й висновки, що стосуються, зокрема, питань розробки В. І. Леніним принципів цієї тактики, значення її історичного досвіду на сучасному етапі². Ця тактика на етапі буржуазно-демократичної революції, а також особливості її застосування в умовах першої світової війни, викладені в другому томі шеститомної

¹ Габунія В. К. Против фальсификации марксистской тактики классовых союзов и компромиссов в революционной борьбе.— В кн.: Против фальсификации истории КПСС.— М., 1964, с. 132.

² Косульников А. Разработка Лениным тактики «левого блока».— В кн.: Революция 1905—1907 гг. в России и ее всемирно-историческое значение.— М., 1976, с. 130—143; Козницкий П. Е. Ленин о единстве действий левых сил.— К., 1979, с. 5—68; Бабаева Н. П. Ленинские принципы «левого блока» и их творческое развитие в документах международного коммунистического движения.— Ученые записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда.— Вып. 19, 1980, с. 14—25.

історії КПРС³. У статтях, присвячених тактиці «лівого блоку», в основному висвітлюється застосування її в період буржуазно-демократичних революцій, а щодо періоду першої світової війни, то в них сказано про це побіжно⁴. Ця проблема порушується також в монографії М. Т. Сидорчука. У книзі Ю. І. Кир'янова лівоблокистська тактика розглядається в процесі здійснення більшовиками керівництва робітничим рухом⁵.

У даній статті зроблено спробу на основі мемуарних, опублікованих і архівних джерел показати діяльність більшовиків України по згуртуванню лівих сил у роки першої світової війни, висвітлити, зокрема, міжпартійне, політичне їх співробітництво з організаціями і окремими членами непролетарських партій з метою поширення серед мас основних лозунгів партії з питань війни, миру і революції.

Теоретичні основи тактики «лівого блоку» були розроблені В. І. Леніним ще в період створення партії нового типу. В 1894 р. в праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» Володимир Ілліч сформулював і обґрунтував головні положення, які стали теоретичною основою тактики лівого блоку.

Перша російська революція дала численні приклади практичного застосування лівоблокізму. Це дозволило В. І. Леніну поглибити і конкретизувати основні положення цієї тактики. Враховуючи особливості буржуазно-демократичної революції в Росії, В. І. Ленін писав: «оскільки пролетаріатові доводиться робити буржуазну революцію разом з буржуазною демократією,— оскільки йому судилося виступати в політичному «блоці» в широкому розумінні слова, відносячи сюди не тільки виборчі і не тільки парламентські угоди, а й спільні дії без ніяких угод з **лівою**, тобто народницькою дрібною буржуазією, проти чорних і проти к.-д.»⁶

Підкреслюючи значення лівоблокістської тактики, Володимир Ілліч писав, що ця тактика є обов'язковою «...для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному русі» і «...відречення від лівоблокізму є зрада справи демократії»⁷. Отже, на етапі буржуазно-демократичної революції лівоблокізм був розрахований на згуртування революційної демократії на загальнодемократичній платформі при гегемонії пролетаріату та ізоляції ліберальної буржуазії.

У роки першої світової війни тактика «лівого блоку» не могла залишатися незмінною в зв'язку з тим, що більшість дрібнобуржуазних партій перейшла на позиції соціал-шовінізму. В цих умовах головними завданнями більшовиків було викриття імперіалістичного характеру війни, поширення в масах лозунгів, накреслених у програмному маніфесті «Війна і Російська соціал-демократія», викриття всіх форм шовінізму. Прагнучи до об'єднання революційних сил з метою використання кризи, створеної війною, більшовики рішуче відкидали будь-які угоди з шовіністами. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Тимчасові угоди допустимі тільки з тими с.-д., які стоять за рішучий організаційний розрив з ОК, «Нашей Зарей» і Бундом»⁸, які зрадили інтересам

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., т. 2, с. 545, 546, 584—585, 627.

⁴ Габунія В. К. Ленинская тактика использования левых блоков и компромиссов в борьбе за единый революционный фронт.— Вопросы истории КПСС, 1965, № 7, с. 23—38; Сленов Л. П. Применение большевиками тактики левого блока.— Вопросы истории, 1973, № 1, с. 3—18.

⁵ Сидорчук М. Т. Большевики Украины в период первой мировой войны и Лютневой революции (1914—березень 1917) — Львів, 1966.— 267 с.; Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России 1914—февраль 1917. — М., 1971. — 307 с.

⁶ Ленін В. І. Сила і слабкість російської революції.— Повне збір. творів, т. 15, с. 213.

⁷ Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії.— Повне збір. творів, т. 21, с. 87, 86.

⁸ Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП.— Повне збір. творів, т. 26, с. 157.

робітничого класу і скотилися до ідеї «класового об'єднання» з буржуазією з метою ведення загарбницької війни.

Восени 1915 р. в зв'язку з появою і зростанням серед дрібнобуржуазних партій інтернаціоналістських груп база для спільних дій розширилась, більш ефективним стало співробітництво з ними більшовиків. Прикладом такого співробітництва було підписання більшовиками спільно з меншовиками та есерами Маніфестів на Циммервальдській і Кінтальській конференціях. У тих умовах цей компроміс більшовиків був необхідним, конкретно-історично зумовленим. Оцінюючи ці угоди, В. І. Ленін писав: «Було б сектанством відмовитися зробити цей крок вперед... Було б поганою воєнною тактикою відмовлятися йти разом із зростаючим міжнародним рухом протесту проти соціал-шовінізму через те, що цей рух повільний, що він робить «тільки» один крок вперед...»⁹.

Озброєні марксистсько-ленінською теорією, навіть не маючи ще настанов ЦК РСДРП, більшовицькі організації України зайняли в основному правильну позицію щодо війни. Київський, Катеринославський, Харківський комітети РСДРП та інші організації випустили в перші дні війни листівки з закликом виступити проти неї¹⁰. Більшовики в своїй практичній діяльності по викриттю її антинародного, грабіжницького характеру, по поширенню серед народних мас ленінських лозунгів про війну, мир і революцію використовували всі можливості, в тому числі і дії непролетарських груп, їх членів. Такими лівими силами в роки війни, з якими більшовики йшли на спільні дії, були ті дрібнобуржуазні партії, групи, окремі їх члени, які на ділі виступали проти імперіалістичної війни, боролися з царизмом, за демократію. Одним з показників «лівизни» в той період було негативне ставлення до імперіалістичної війни. Інтернаціоналістські настрої в деяких місцевих організаціях дрібнобуржуазних партій виявились з самого початку війни. Так, уже в перші її місяці есерівські організації в Києві, Харкові, Чернігові виступили проти війни, випустивши антивоєнні відозви¹¹. Це створювало об'єктивні можливості для співробітництва більшовиків з ними з метою реалізації головних лозунгів партії.

Про координацію дій харківських більшовиків з меншовиками-інтернаціоналістами з метою планомірної антивоєнної роботи свідчить поліцейський звіт за серпень 1914 р. В ньому також відзначається, що більшовицькому комітетові доводилось боротися проти прагнень деяких більшовиків до організаційного об'єднання з меншовиками¹². Про зв'язок харківських більшовиків з есерами-інтернаціоналістами свідчить також і той факт, що під час обшуку в одного з членів більшовицького комітету серед численної соціал-демократичної літератури поліцією були виявлені листівки антивоєнної спрямованості: «До російського пролетаріату», видання Харківської групи партії соціалістів-революціонерів, і «До студентів», випущені спільно соціал-демократичною та есерівською студентськими фракціями Харкова¹³.

В період імперіалістичної війни в міру наростання революційної кризи, погіршення економічного і політичного становища в країні в дрібнобуржуазних організаціях великих промислових центрів вплив оборонців швидко падає, посилюються інтернаціоналістські антивоєнні настрої і прагнення до блоку з «пораженцями»-більшовиками. Величезне значення для прискорення цього процесу мали рішення Цим-

⁹ Ленін В. І. Перший крок.— Там же, т. 27, с. 39.

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 153.

¹¹ Шалагінова Л. М. Есери-інтернаціоналісти в гоdy першої мирової війни.— В кн.: Первая мировая война 1914—1918.— М., 1968, с. 324; ЦДА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1550, арк. 12.

¹² ЦДАЖР СРСР; ДП ОО, 1915, спр. 5, ч. 32, арк. 17 зв., 40 зв.

¹³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 3, оп. 287, спр. 4756, арк. 68, 94 зв.

мервальдської, Кінтальської конференцій і лєнінських тез «Соціалізм і війна». Так, рішення Циммервальдської конференції і підготовка революції стали програмною платформою створеної наприкінці 1915 р. «Ради Харківської соціал-демократичних організацій», до якої ввійшли представники від більшовиків, а також інтернаціоналістські елементи меншовиків, бундівців, студентської організації¹⁴. Про діяльність цієї Ради згадується в поліцейських документах у січні 1916 р. в зв'язку з випуском і поширенням листівки від імені Ради, в якій містився протест проти імперіалістичної війни і заклик до повалення існуючого ладу¹⁵. Листівка була віддрукована латишами-більшовиками, а розповсюджувалась представниками лівих організацій на найбільших заводах — ВЕК, Лейтнера, а також по місту¹⁶.

Більшовицькі лозунги поразки царського уряду у війні і перетворення імперіалістичної війни на громадянську прозвучали також у листівці, виданій цією ж Радою до 1 травня 1916 р. «Стоячи в окопах проти своєї волі, готуючи знаряддя смерті для своїх же братів-пролетарів інших країн,— зазначалося в ній,— передові робітники в той же час не забули свого інтернаціоналізму: зібравшись у Циммервальді, вожді пролетаріату знову сміливо підняли свій бойовий червоний прапор...». І далі: «Робітники Росії пам'ятають, що їхній головний ворог у тилу. Це та царська влада, яка сотні років розорювала Росію, пригнічувала народи, що її населяють». Закінчувалась листівка закликами: «Геть війну!», «Геть царську владу!», «Хай живе революція!», «Хай живе рівноправність усіх націй!»¹⁷.

У серпні того ж року представники інтернаціоналістських елементів соціал-демократів, соціал-революціонерів і анархістів узяли участь у масовці робітників біля Харківського паровозобудівного заводу, виступивши з промовами, в яких засуджували антинародну політику уряду, з «проповіддю найшвидшого повалення існуючого ладу»¹⁸.

Співробітництво харківських більшовиків із студентською фракцією есерів, що почалося в 1915 р., особливо виявилось під час студентських заворушень у жовтні 1916 р. 10 жовтня було випущено і розповсюджено антивоєнну листівку від імені студентської соціал-демократичної та есерівської фракції¹⁹. 13 жовтня під час сходки студентів у медичному корпусі Харківського університету студенти-більшовики і есери-інтернаціоналісти дали бій оборонцям, вимагали «...припинення війни, мир без анексій і контрибуцій»²⁰.

Більшовики Харкова не припиняли співробітництва з есерами-інтернаціоналістами і напередодні революції. На початку січня 1917 р. відбулась нарада більшовиків з представником від есерів Я. В. Осташевським. Було вирішено випустити спільну листівку із закликом до боротьби проти війни і за повалення самодержавства²¹.

Більшовики Донбасу також прагнули використати антивоєнну спрямованість деяких дрібнобуржуазних організацій. Так, із спільною пропагандою Циммервальдського маніфесту і антивоєнних лозунгів виступили наприкінці 1915 — початку 1916 р. луганські більшовики та

¹⁴ Балтин А. Харьковская организация РСДРП большевиков во время войны. — Летопись революции, 1923, № 5, с. 17.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ДП ОО, спр. 5, ч. 88, 1916, арк. 126; ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 5762, арк. 8.

¹⁶ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 5848, арк. 11; ЦДАЖР СРСР, ДП ОО, 1916, спр. 5, ч. 88, л. В., арк. 16, 19.

¹⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 873, арк. 12, 13, 14.

¹⁸ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 313, оп. 2, спр. 3373, арк. 121.

¹⁹ ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 5762, арк. 32; спр. 5912, арк. 16.

²⁰ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 198, ч. 1, арк. 132.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ДП ОО, ДП 4-е вид-во, 1917, спр. 83, ч. 2, арк. 14; спр. 5, ч. 88, літ. Б, арк. 19; 87, літ. Г, арк. 5, 43.

есери-інтернаціоналісти. В робітничих районах міста розповсюджувались листівки з викладом маніфесту²².

У серпні 1916 р. більшовики Макіївки, обумовивши свою партійну незалежність, пішли на блок з меншовиками-інтернаціоналістами. При цьому, як згадує А. Батов, одним із завдань було «відірвати від меншовиків деяких працівників для партійної більшовицької організації, якій були необхідні культурні сили»²³.

Одеські більшовики також прагнули по можливості залучати на свій бік непролетарські групи. Так, напередодні революції на вулицях міста були розклеєні листівки, випущені більшовиками спільно з групою місцевих есерів, в яких на противагу меншовикам про підтримку Державної думи, були викладені заклики Петроградських більшовиків: знищення самодержавного уряду, передача влади в руки народу, кінець війни, мир без анексій, укладений самим народом. У ній йшлося також про наближення революції і завдання пролетаріату: «Робітники м. Одеси, наближаються великі події, настає рішучий момент остаточної боротьби народу з урядом, тоді потрібні будуть ваші сили. Збирайтесь, організуйтеся за прикладом Петроградських товаришів»²⁴. Таким чином, одеським більшовикам вдалося залучити есерів до виступу проти оборонців.

Наприкінці 1916 — початку 1917 р. катеринославські більшовики вели переговори з групою меншовиків-інтернаціоналістів з метою залучення їх до пропаганди антивоєнних лозунгів і до боротьби проти оборонців. «Меншовики охоче йшли на переговори, охоче приймали пропозиції й умови більшовиків», — згадував І. Жуковський, якому було доручено вести переговори, — але висунули свою вимогу організації єдиного комітету РСДРП, від чого більшовики відмовились²⁵. Подібну принциповість виявили більшовики Києва, відмовившись у січні 1917 р. від пропозиції місцевих есерів про об'єднання для роботи в робітничому середовищі²⁶.

На жаль, далеко не скрізь більшовикам удалося протистояти об'єднавчим тенденціям. У деяких містах (Юзівці, Полтаві, Сумах та ін.) більшовики в роки війни ввійшли до складу об'єднаних соціал-демократичних організацій. Проте слід відзначити, що в більшості об'єднаних організацій більшовики проводили свою лінію, інколи створювали самостійні фракції²⁷.

Особливе місце в здійсненні більшовиками тактики лівого блоку займають їх взаємовідносини з лівими групами національних, демократичних організацій, які також активізували свою діяльність з настанням революційної кризи в 1915 р. Мемуари учасників подій і архівні документи свідчать про контакти організацій РСДРП і УСДРП в Катеринославі з метою координації їх діяльності. Так, один з керівників Нижньодніпровських більшовиків Д. З. Лебедь згадував про те, що в листопаді 1915 р. за дорученням організації він вів переговори з революційними елементами української організації у питанні про антивоєнну роботу²⁸. На нараді всіх членів місцевих груп РСДРП і УСДРП, що відбулася в Кам'янці в грудні 1916 р., було домовлено вести посилену пропаганду на заводах за припинення війни, активізувати гурткову роботу, випустити до 9 січня листівки, або провести страйк²⁹.

²² ЦДА УСРР, ф. 313, оп. 2, спр. 3132, арк. 73, 74.

²³ Батов А. В. Донбасівському підпіллі. — Літопис революції, 1930, № 1, с. 152.

²⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 137, арк. 24.

²⁵ Жуковський І. На шляхах Жовтня. — В кн.: Борці за Жовтень розповідають. — Дніпропетровськ, 1957, с. 83.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ДП ОО, 1917, спр. 5, ч. 3, літ. Б, арк. 4, 4 зв.

²⁷ Див. детальніше: Сидорчук М. Т., Назв. праця, с. 60—77.

²⁸ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 134.

²⁹ До історії робітничого руху на Україні на початку 1917 р. — СІЖ, № 1, с. 113.

Пропагуючи серед трудящих ленінські настанови у питаннях війни, миру і революції, більшовицькі організації України водночас вели рішучу і послідовну боротьбу з меншовиками й есерами, які прагнули залучити робітничий клас до підтримки війни, шляхом створення «робітничих груп» в воєнно-промислових комітетах (ВПК). Спираючись на ленінські настанови, більшовицькі організації України розгорнули широку агітацію і пропаганду серед робітничого класу за активний бойкот воєнно-промислових комітетів. При цьому вони не відмовлялися від спільних дій з тією частиною членів дрібнобуржуазних партій в ході передвиборної кампанії в ВПК, які йшли на співробітництво. Так, місцева група луганських есерів на протигагу своїм лідерам зайняла антивоєнну позицію і разом з більшовиками і меншовиками-інтернаціоналістами виступила за бойкот виборів³⁰. У Миколаєві на заводі «Наваль» діяла змішана група, до якої поряд з більшовиками А. К. Скороходовим, М. Я. Гновенком входили також меншовики, есери, безпартійні. Напередодні виборів вони виступали перед робітниками з викриттям ідеї ВПК і лозунга «Все для перемоги»³¹. Оскільки зірвати вибори не вдалося, члени цієї групи, обрані в «робітничу групу», зачитали декларацію, яка викривала безправ'я робітничого класу, засуджувала політику царизму. Після цього вони покинули засідання ВПК, чим довели свою непримиренність до політики «класового єднання»³².

В Одесі серед 5 членів «робітничої групи» четверо виявились «пораженцями», в тому числі більшовики В. Рудницький, І. Жданов, робітник М. Борисов та есер М. Нікітін, який незабаром перейшов до більшовиків. На засіданні ВПК вони зачитали більшовицький наказ з вимогами найшвидшого закінчення війни, миру без анексій і контрибуцій, негайного здійснення громадянських свобод і через місяць склали свої повноваження³³.

Таким чином, у ході виборів робітничих груп в ВПК склався блок лівих інтернаціоналістів. На цей блок більшовики йшли, керуючись порадами Леніна, а саме: тверде розмежування з опортуністичними шовіністичними елементами і згуртування революційно-інтернаціоналістського крила робітничого класу.

Практика спільних дій більшовиків з іншими демократичними організаціями для посилення впливу в масах успішно здійснювалась у ході підготовки і керівництва страйковим рухом пролетаріату. Так, у Луганську партійні групи різних напрямів діяли у деякій мірі спільно на ґрунті організації страйкового руху з метою поліпшити становище робітників. Було організовано святкування 1 Травня в Іванищевому бору, де зібралось близько 300 робітників. На сходці було прийнято резолюцію, в якій указувалось на необхідність передати заводи в руки держави і про посилення боротьби проти війни³⁴. Влітку того ж року страйковим рухом в Луганську керувала невелика група активістів, які належали до різних партій: більшовики М. Афонін, К. Медведєв, В. Шевцов, В. Шехавцов, А. Пузирьов, есер Латишев, меншовик Т. Руденко. Більшість з них увійшла до загальноміського страйкового комітету, який зробив спробу підняти на страйк не тільки робітників Луганська, а й інших промислових центрів Донбасу. З цією метою до Краматорська було послано Т. Ф. Руденка, який у виступі перед робітниками викривав криваву війну і закликав до розгортання страйкової боротьби, до єдності дій пролетаріату³⁵. Хоч страйк луган-

³⁰ Ніколаєнко І. Революционное движение в Луганске.— Харьков, 1926, с. 77.

³¹ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 167.

³² Сидорчук Н. Ф. Назв. праця, с. 137.

³³ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 235, арк. 47; ф. 419, оп. 1, спр. 6735, арк. 8, 8 зв.

³⁴ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 159.

³⁵ Там же; Ніколаєнко І. Февральская революция в Луганске.— Летопись революции, 1927, № 3, с. 28.

ських робітників було придушено, він показав зрослої свідомості і згуртованості робітників завдяки цілеспрямованій роботі більшовиків, які проводили гнучку тактику «лівого блоку» з представниками дрібно-буржуазних партій.

Лівоблокістську тактику в ході керівництва страйковим рухом здійснювали більшовики й інших промислових центрів України. Так, керівниками січневого 1916 р. страйку на Дніпровському заводі в Катеринославі були більшовики Є. Локтюков, В. Тржасковський і І. Бесєдов, що займав у той період меншовицькі позиції і також проводив активну агітаційну роботу. У ході квітневого страйку, крім вищезазначених керівників, згадується також меншовик Зеленкевич, що незабаром перейшов до більшовиків³⁶.

Під час страйку на «Навалі» в 1916 р. керівну організуючу роль відігравали більшовики А. К. Скороходов, М. Я. Гновенко, меншовик Грищенко, есер Нікітін³⁷. Страйк на Нікополь-Маріупольському заводі в травні 1916 р. організувала місцева група, до якої входили більшовики і меншовики-інтернаціоналісти³⁸. Для керівництва страйковим рухом робітників Києва у вересні 1916 р. була утворена міжпартійна комісія по завідуванню страйковим фондом³⁹. У той же час у Харкові серед робітників-друкарів агітаційну роботу по підготовці страйків вели більшовики разом з меншовиками та есерами⁴⁰.

Однією з форм застосування тактики «лівого блоку» була робота більшовиків разом з меншовиками та есерами-інтернаціоналістами в легальних організаціях. У роки війни уряд закрив майже всі легальні організації, в тому числі профспілки. Але в тих нечисленних спілках, які продовжували діяти в умовах поліцейських переслідувань, був партійний прошарок. У керівних органах профспілок, лікарняних кас поряд з більшовиками працювали меншовики, есери, бундівці та ін. Напередодні війни і на її початку в правлінні профспілок луганського заводу Гартмана переважали більшовики, які залучали до революційної роботи окремих представників есерів і меншовиків. Після арештів, які сталися в результаті активної антивоєнної роботи членів профспілки, правління її опинилося в руках меншовиків. Однак голова правління Т. Ф. Руденко у багатьох питаннях проводив більшовицьку лінію. Голова правління лікарняної каси Дніпровського цвяхового заводу меншовик В. В. Худокормов перебував під впливом більшовиків і виступав як противник усіх дій адміністрації заводу, спрямованих «на роз'яснення робітникам важливості переживаного моменту і підняття національного почуття, за що був засланий у Сибір»⁴¹.

У Харківському споживчому товаристві «Об'єднання» діяла пропагандистська колегія, яка, за характеристикою охоранки, «стала на шлях політичної боротьби і революційної пропаганди». До складу її входили більшовики А. І. Терехов, А. І. Ліновський, есер Остапенко, які в своїх виступах відстоювали більшовицьку точку зору про необхідність вести не тільки економічну, а й політичну боротьбу. Ці ж погляди проводив у середовищі службовців Харкова есер А. С. Зарудний. Виступаючи на зборах членів правління спілки конторників і бухгалтерів у жовтні 1915 р., він говорив про необхідність не замикатися на професійних завданнях, а вести підготовку до революції. А для

³⁶ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 237; ДОДА ф. Р-3493, оп. 1, спр. 24, арк. 2—3.

³⁷ Шнигвалов В. Я. Как мы пришли к Октябрю.— Летопись революции, 1928, № 2, с. 158; Рабочее движение на Украине в период мировой империалистической войны (июль 1914—февраль 1917 гг.), К., 1966, с. 139, 140.

³⁸ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 255.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3725, арк. 28.

⁴⁰ Там же, ф. 336, оп. 2, спр. 200, арк. 12.

⁴¹ Кирьянов Ю. И. Указ. соч., с. 211, 260.

цього, закликав він, потрібно роз'яснювати масам згубність війни і справжні завдання пролетаріату⁴².

Прикладом успішного застосування тактики «лівого блоку» було відновлення з ініціативи більшовиків навесні 1915 р. Центрального Бюро профспілок Києва, до якого ввійшли представники різних демократичних партій, крім єврейської соціалістичної партії, як буржуазної⁴³.

Отже, в роки першої світової імперіалістичної війни більшовицькі організації України, залишаючись вірними ленінським принципам лівоблокізму, проводили активну діяльність по узгодженню антивоєнних дій з лівими представниками і групами дрібнобуржуазних партій. Більшовики йшли на угоди й блоки з ними у ході агітаційно-пропагандистської роботи, у вигляді спільних випусків і розповсюджень антивоєнних, антиурядових листівок, виступів на мітингах, зборах, спільного керівництва страйковим рухом. Результатом цієї спільної роботи було врятування трудящих мас від шовіністичного чаду, усвідомлення ними імперіалістичного характеру війни і своїх класових цілей в умовах революційної кризи. Ідучи на угоди з лівими організаціями і групами, більшовики ніколи не поступалися своїми принциповими позиціями, не відмовлялися від програмних ідей, вели рішучу боротьбу проти опортунізму і хитань, зберігали свою організаційну самостійність. Там, же, де через слабкість партійних сил вони входили в об'єднані організації РСДРП, не припиняли проводити свою лінію і часто йшли на розрив з опортуністами і створювали самостійні партійні організації.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 201, арк. 1, 2, 25, 39, 38 зв.; спр. 219, оп. 3, арк. 218 зв.

⁴³ М а й о р о в М. З історії революційної боротьби на Україні.— Держвидав України, 1928, с. 14.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ І РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ ДОСВІДУ БОРЬОБИ В. І. ЛЕНІНА, КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА ЗМІЦНЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним з актуальних завдань в справі підвищення якості і результативності марксистсько-ленінського навчання залишається посилення його контрпропагандистської спрямованості. Пройдений Комуністичною партією і народом шлях, епохальні досягнення реального соціалізму в усіх сферах суспільного розвитку всіляко перекручуються антикомуністами, які намагаються применшити, а то й зовсім заперечити світове значення історичного досвіду КПРС. Особливо інтенсивним наскокам буржуазної пропаганди піддається досвід боротьби нашої партії по створенню і зміцненню системи справжнього народовладдя, її діяльність по удосконаленню всіх ланок політичної організації соціалістичного суспільства. Нині соціалістична демократія — один з головних об'єктів ідеологічних диверсій імперіалістичної пропаганди. Все це обумовлює, поряд з розкриттям досягнень, переваг і перспектив соціалістичної демократії, необхідність переконливого викриття підступних дій буржуазної пропаганди, здійснення аргументованої критики антикомуністичних концепцій. При розгляді цієї теми доцільно звернути увагу на такі питання:

1. Неспроможність буржуазних перекручень марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату.

2. Критика антикомуністичних концепцій місця і ролі КПРС в політичній системі радянського суспільства.

При розгляді *першого* питання слід відзначити, що для буржуазної пропаганди, і в першу чергу для різного роду «радянологічних» видань, характерним є намагання зобразити КПРС у вигляді головної перешкоди на шляху розвитку «справжньої демократії». Цей наклепницький мотив звучить на Заході з жовтня 1917 р., коли в нашій країні було встановлено Радянську владу і Комуністична партія стала правлячою.

Всі спроби «радянологів» дискредитувати ленінську партію, звинуватити її в «диктаторстві» і антидемократизмі починаються, як правило, з фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату. І це не випадково. Адже з перших днів Радянської влади вся практична діяльність Комуністичної партії спрямована на всебічний розвиток і поглиблення соціалістичної демократії — демократії нового типу, що базується на гранітному фундаменті марксистсько-ленінської теорії — насамперед, вчення про диктатуру пролетаріату.

Фальсифікуючи теоретичні основи діяльності КПРС, антикомуністи намагаються, насамперед, знайти міфічні протиріччя в марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну демократію. Характерним при цьому для буржуазних фальсифікацій є штучне протиставлення К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Леніну, а «аргументація» запозичена з арсеналу правих соціал-демократів та троцькістів 20-х — 30-х років.

«Радянологи» намагаються переконати західного читача, що політична система, яка виникла в нашій країні після перемоги Великого Жовтня, є на практиці відступом від марксизму і уособлює собою лєнінське розуміння диктатури пролетаріату, придатне лише для «специфічних російських умов». «Марксистська теорія,— пише, наприклад, англійський політолог Дж. Грей,— не дає чітких і ясних обґрунтувань тієї політичної практики, яка зараз асоціюється з Радянською Росією»¹. І це тому, роз'яснює він далі, що ідеї К. Маркса про політичну систему слід розглядати у вигляді логічного завершення лібералізму XIX століття, а не як теоретичний базис радянської політичної системи, створеної В. І. Леніним.

В інтерпретації ідеологів буржуазії розуміння засновниками наукового комунізму диктатури пролетаріату позбавляється свого революційного змісту і зображується у вигляді якогось «правління більшості» в рамках «парламентарної системи». Теоретична спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса оголошується «заплутаною» та «суперечливою», в якій нібито немає послідовного викладу вчення про диктатуру пролетаріату². Наприклад, на сторінках восьмитомної енциклопедії «Марксизм, комунізм і західне суспільство» у певній відповідності з традиціями, які ведуть до Беренштейна і Каутського, стверджується, що «Маркс і Енгельс не зробили будь-якого послідовного і систематичного викладу вчення про диктатуру пролетаріату, а обмежились окремими висловлюваннями, які розкидані по різних працях»³.

Подібна точка зору — відверта фальсифікація. Це переконливо доводить вся практична і теоретична діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, які приділили багато уваги розробці ідеї диктатури пролетаріату і чітко сформулювали її вже у «Маніфесті Комуністичної партії», хоча сам цей термін тут ще не вживається: «...Першим кроком у робітничій революції є перетворення пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії».

Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил»⁴.

У «Маніфесті Комуністичної партії» сформульована принципова ідея необхідності зламу буржуазної державної машини, обґрунтовані деякі найважливіші функції пролетарської влади. Узагальнюючи досвід революцій 1848—1851 років, К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили дальший розвиток теорії диктатури пролетаріату. У вересні 1848 р. в статті «Криза і контрреволюція» вони підкреслювали, що всякий «...тимчасовий державний устрій після революції вимагає диктатури, і притому енергійної диктатури»⁵, обґрунтовуючи тим самим положення про революційно-демократичну диктатуру.

Вперше термін «диктатура пролетаріату» було вжито у праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції» (1850 р.) і з тих пір він став невід'ємною частиною марксизму. В наступні роки засновники наукового комунізму неодноразово звертались до вчення про державу, збагачуючи його досвідом революційного руху. Велике значення для розвитку теорії диктатури пролетаріату мало узагальнення досвіду Паризької Комуні. На його основі було зроблено висновок Ф. Енгельса

¹ Political Culture and Political Change in Communist States.— L., 1977, p. 259.

² Corrigan Ph., Ramsay H., Sayer D. Socialist Construction and Marxist Theory.— L., 1978, p. 7.

³ Цит. по кн.: Критика современных буржуазных и ревизионистских концепций в процессе преподавания научного коммунизма.— Казань, 1984, ч. II, с. 46.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 429.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Криза і контрреволюція.— Там же, т. 5, с. 410.

про те, що Паризька Комуна стала політичною формою диктатури пролетаріату⁶.

В працях цього періоду К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували необхідність зламу буржуазної державної машини, її заміни державою диктатури пролетаріату, для якої характерна широка участь трудящих мас в управлінні справами суспільства. Вся ця величезна теоретична робота знайшла своє логічне завершення в класичному визначенні необхідності диктатури пролетаріату, яка дається в праці «Критика Готської програми»: «Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»⁷. Саме держава диктатури пролетаріату, а не буржуазний парламентаризм, як це намагаються зобразити «радянологи».

У нових історичних умовах марксистське вчення про диктатуру пролетаріату було не тільки систематично викладене і розвинуте далі В. І. Леніним, але й втілене під його керівництвом в життя російським пролетаріатом у Великій Жовтневій соціалістичній революції. Наша партія переконливо довела, що без завоювання робітничим класом політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату не може бути й мови про соціалістичну демократію. Головні риси досвіду нашої партії не втратили своєї актуальності і в наш час. Розкриваючи це питання, пропагандист може використати цікавий матеріал, що міститься в книзі «Революция и демократия. Международная дискуссия марксистов» (Прага, 1980.—214 с.).

В. І. Ленін збагатив марксистське вчення важливими положеннями про Ради як нову державну форму диктатури пролетаріату, про шляхи і методи встановлення політичної влади пролетаріату, можливості мирного переходу до соціалістичної революції. У праці «Держава і революція», яка була написана напередодні Жовтня, Володимир Ілліч всебічно обґрунтував поряд з іншими принциповими питаннями соціалістичного будівництва, вчення про шляхи розвитку після революції соціалістичної державності.

Цій праці В. І. Леніна «радянологи» приділяють особливу увагу і намагаються використати окремі її положення, зрозуміло, відповідним чином фальсифіковані, в своїх цілях. Об'єктом особливо інтенсивних спекуляцій виступають питання розвитку соціалістичної демократії і відмирання державної влади. Буржуазні ідеологи оголошують дальший розвиток марксистського вчення про державу і комуністичне суспільство «утопічною мрією», яка, як стверджує Дж. Грей, є по своїй суті не більш і не менш як «анархістською»⁸.

Подібні фальсифікації спрямовані перш за все на дискредитацію історичного досвіду Комуністичної партії по втіленню в життя марксистсько-ленінських ідей про соціалістичну демократію. Зображуючи В. І. Леніна «анархістом» і «революційним романтиком», антикомуністи тим самим намагаються створити собі базу для фальсифікаторських тверджень про те, що на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва політика КПРС, спрямована на розвиток соціалістичної державності і демократії, нібито не відповідала ленінським заповітам і прогнозам. Цій же меті служать і пошуки «суперечностей» в поглядах «дореволюційного» Леніна, який зображується «анархістом», і «після-революційного», який нібито вже відкинув ідею відмирання держави, обґрунтовану в праці «Держава і революція».

⁶ Див.: Енгельс Ф. Вступ до праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції». — Там же, т. 22, с. 190.

⁷ Маркс К. Критика Готської програми. — Там же, т. 19, с. 28.

⁸ Political Culture and Political Change in Communist States, p. 259.

Вигадана «радянологами» суперечність в теоретичних поглядах В. І. Леніна зображується в буржуазній літературі джерелом «песимізму і невпевненості», які нібито пронизували всю післяреволюційну діяльність партії більшовиків у галузі державного будівництва. «Машина партії і держави,— стверджує Т. Кліфф,— рухалась в напрямі, який, очевидно, не передбачався і не очікувався Леніном»⁹.

Піддаючи критиці подібні твердження, пропагандисту слід насамперед показати неспроможність спроб «радянологів» ототожнити ленінські ідеї про відмирання держави з анархізмом. Відомо, що у відповідності з поглядами К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін переконливо довів якісну відмінність між марксистами і анархістами в питанні про державу. Якщо анархісти, підкреслював В. І. Ленін, обстоюють ідею знищення держави безпосередньо після переможної соціалістичної революції, то для марксистів принциповим є визнання необхідності держави на протязі всього періоду переходу від капіталізму до комунізму, коли створюються необхідні передумови для відмирання держави. «І в науці, і в практичному розмовному вжитку,— писав Володимир Ілліч,— встановлено безперечно, що анархізмом називається *заперечення держави для перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*. Що соціалізм веде до «відмирання» держави, цього учить марксизм...»¹⁰. Далі В. І. Ленін відзначав, що він і його товариші по партії «...безумовно за необхідність держави і організації влади не тільки в даний час, але й для пізнішого історичного моменту переходу від капіталізму до соціалізму»¹¹. Ця принципова точка зору, обґрунтована ще до Великого Жовтня, знайшла своє підтвердження і розвиток в праці «Держава і революція», де, слідуючи К. Марксу і Ф. Енгельсу, В. І. Ленін знов підтвердив, що диктатура одного класу — пролетаріату, організованого в державу,— необхідна для «...цілого історичного періоду, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму»¹².

Обґрунтовуючи необхідність існування в перехідний період соціалістичної держави, В. І. Ленін разом з тим розробив теорію її відмирання. «Для повного відмирання держави потрібен повний комунізм»¹³. Від цього принципового положення В. І. Ленін ніколи не відмовлявся. «Радянологи» ж явно перекручують реальне положення речей, приписуючи Володимирі Іллічу тезу про «негайне відмирання» держави, яка нібито була обґрунтована в праці «Держава і революція».

Слід зазначити, що в названій праці В. І. Ленін дійсно писав про те, що нам потрібна відмираюча держава, яка почне негайно відмирати¹⁴. Даючи також визначення, він розкривав діалектику держави диктатури пролетаріату, яка докорінно відрізняється від буржуазного тим, що тут має місце «організоване насильство» більшості над меншістю, демократія для робітників та селян і виключення з неї експлуаторських класів. Здійснення насильницьких функцій — це тимчасовий стан пролетарської держави. У процесі ліквідації експлуаторських елементів ці функції відразу ж починають відмирати. Цей процес і мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив про «відмираючу державу».

Важливо наголосити також, що Володимир Ілліч, характеризуючи соціальну природу пролетарської держави, зробив висновок про те, що це вже не держава «у власному розумінні», а «напівдержава»¹⁵. Цим підкреслюється творчий, глибоко демократичний характер соціалістичної держави. Саме в процесі будівництва нового суспільства розширюються її творчі функції — господарчо-організаторська та культурно-ви-

⁹ Cliff T. Lenin, Vol. 2, All Power to the Soviets.— L., 1976, p. 111.

¹⁰ Ленін В. І. Союз брехні.— Повне збір. творів, т. 31, с. 211.

¹¹ Там же.

¹² Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 34.

¹³ Там же, с. 90.

¹⁴ Див.: Там же, с. 23.

¹⁵ Там же, с. 40, 62.

ховна. Це в повній мірі відповідає поглядам К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна на відмирання державності і програмним вимогам КПРС, інших братніх правлячих комуністичних партій про зміцнення загальнонародної держави.

При цьому слід особливо підкреслити, що розвиток державності зовсім не йде, як це намагаються зобразити наші ідейні противники, за рахунок згорання безпосередньої демократії, самоуправління трудящих. Протиставлення її соціалістичній державі — не тільки помилкова, але й глибоко ворожа справі комунізму позиція. Критикуючи подібну точку зору, В. І. Ленін з особливою силою підкреслював, що «...коли ми говоримо «держави», то держава це — ми, це — пролетаріат, це — авангард робітничого класу..., держава це — робітники, це — передова частина робітників, це — авангард, це — ми»¹⁶.

Формулюючи положення про «відмирання держави», В. І. Ленін вказував на те, що цей процес буде проходити поступово і не слід постійно говорити про нього до тих пір, поки для цього не визріли необхідні умови. «Заздалегідь проголошувати відмирання держави буде порушенням історичної перспективи»¹⁷.

Ця теза актуальна на всіх етапах будівництва соціалізму і особливо зараз — в умовах удосконалення суспільства зрілого соціалізму, яке розвивається в умовах існування імперіалізму, коли іде непримиренна класова боротьба на міжнародній арені в усіх сферах суспільного розвитку.

Удосконалюючи творчі функції соціалістичної держави на шляху всебічного розвитку демократії, КПРС тим самим створює всі умови для подолання всякої державності. Держава як би долає сама себе. Вона сприяє, як зазначається в статті 19 Конституції СРСР, посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР¹⁸. І всі ці процеси лежать в основі переростання політичної системи соціалізму в громадське комуністичне самоуправління.

Виразом діалектики розвитку соціалістичної державності є переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну. Теоретична і практична діяльність КПРС не тільки не суперечить марксистсько-ленінському вченню про диктатуру пролетаріату, як це намагаються «довести» антикомуністи, а, навпроти, є далшим розвитком вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про майбутню державність. Розроблене КПРС вчення про загальнонародну державу, особливості політичної системи соціалізму на сучасному етапі розвитку соціалістичної демократії є органічною частиною марксистсько-ленінської концепції розвинутого соціалізму¹⁹.

При розгляді *другого* питання, критичний розгляд буржуазних інтерпретацій досвіду КПРС по зміцненню і розвитку радянської політичної системи пропагандисту доречно починати з висвітлення історії боротьби нашої партії з різними опортуністичними течіями, представники яких намагались підірвати вирішальну роль марксистсько-ленінського авангарду у будівництві нових органів політичної влади. «Ліві комуністи», троцькісти, децисти та інші фракціонери, які відображали дрібно-

¹⁶ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 року. — Повне збір. творів, т. 45, с. 80.

¹⁷ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р. — Там же, т. 36, с. 63.

¹⁸ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 11.

¹⁹ Докладніше про це див.: Политическая система советского общества. — К., 1981. — 262 с.; Советская демократия. Очерк становления и развития. — М., 1983. — 287 с.; Кавешников Е. М. Совершенствование советской государственности и демократии. — М., 1982. — 216 с. та ін.

буржуазні настрої і погляди, перекручуючи марксистсько-ленінське вчення про керівну роль партії в соціалістичному суспільстві, фактично вели справу до реставрації буржуазних порядків у країні. Так, типовим прийомом, який використовувався антисоціалістичними силами в боротьбі проти марксистсько-ленінського авангарду, було протиставлення партії державним органам. Це знайшло своє втілення, зокрема, в таких лозунгах, як «Ради без комуністів», «За незалежні Совдепи» і т. п.

Викриваючи буржуазно-реставраторську сутність подібних лозунгів, партія вказувала на їх демагогічний характер. Антисоціалістичні сили, виступаючи проти керівної ролі марксистсько-ленінської партії, намагались спекулювати на популярності Рад. У ході боротьби з буржуазно-реставраторськими поглядами В. І. Ленін обґрунтував об'єктивну необхідність керівництва з боку партії державними органами. Практика побудови соціалістичного суспільства в нашій країні довела необхідність керівної ролі партії в будівництві нових органів політичної влади.

У процесі побудови соціалізму склалась чітка система взаємовідносин партії і Рад. КПРС ніколи не намагалась підмінити органи державної влади. Вона керує Радами притаманними їй політичними методами. Партія виробляє науково обґрунтовану політичну лінію, здійснює добір і виховання кадрів, мобілізує трудящих на виконання поставлених завдань, контролює роботу державних органів.

Об'єктивні фактори, які визначили керівну роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, знайшли своє відображення в Конституції 1936 року. Так, в статті 126 партія визначалась як передовий загін трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і як керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, так і державних²⁰. У зв'язку з цим не інакше як відвертою фальсифікацією слід кваліфікувати твердження деяких «радянологів» про те, що в Конституції 1936 року нібито «не йде мова про роль Комуністичної партії»²¹.

З побудовою в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, коли держава диктатури пролетаріату переросла в загальнонародну державу, а пролетарська демократія у загальнонародну демократію, виникла потреба у більш повному відображенні керівної ролі партії, її функцій в політичній системі радянського суспільства. Це завдання було вирішене з прийняттям у 1977 р. нині діючої Конституції СРСР, в статті 6 якої зазначається: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР»²².

Фальсифікуючи місце і роль КПРС в політичній системі радянського суспільства, «радянологи» намагаються перш за все заперечити демократичний характер партійного керівництва державними і громадськими організаціями. При цьому свої цілі буржуазні ідеологи намагаються реалізувати в рамках різноманітних антикомуністичних концепцій, яких на наш час в арсеналі «радянології» є чимало. Це в свою чер-

²⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1967, с. 28.

²¹ Цит. по кн.: Фарукшин М. Х. Партия в политической системе советского общества.— Казань, 1973, с. 160.

²² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

гу породжує і наявність серед буржуазних авторів різноманітних, при спільній ідейній спрямованості, концептуальних підходів до проблеми місця і ролі КПРС в політичній системі радянського суспільства.

Врахування зазначеної особливості, вірніше причин, що її породили, має важливе значення при визначенні суті, а також виявленні основних напрямів, форм і методів буржуазних фальсифікацій. Такий диференційований підхід до антикомуністичних концепцій керівної ролі КПРС цілком відповідає ленінським вимогам критики антимарксизму, допомагає запобігти спрощень і абсолютизації існуючих тенденцій в сучасній «радянології». Це особливо важливо в контрпропагандистській роботі. Пропагандист може з цією метою використати матеріали «круглого столу» з проблеми «Актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських концепцій керівної ролі КПРС у радянському суспільстві» (вміщено в «Українському історичному журналі», 1984, № 8).

Слід зазначити, що при всій строкатості «радянологічної» літератури в ній, однак, можна виділити, зрозуміло з певною мірою умовності, два головних напрями фальсифікації місця і ролі КПРС в політичній системі радянського суспільства. Це так звані, за визначенням самих «радянологів», «стара» і «нові» школи. Водорозділ між ними пролягає в основному по лінії відмінностей між традиційним, реакційно-консервативним і буржуазно-ліберальним, або об'єктивістським, напрямом.

Нині, в умовах загострення ідеологічної боротьби, спроб імперіалістичної реакції знову повернути світ до часів «холодної війни», в «радянології» домінують представники реакційно-консервативного напрямку, які орієнтуються в своїх інтерпретаціях місця і ролі КПРС в політичній системі на відверту антикомуністичну концепцію «тоталітаризму». Враховуючи цей фактор, слід головну увагу приділяти критичному розгляду саме цієї реакційної доктрини. При цьому пропагандист може використати такі публікації: Фарукшин М. Х. Социалистическая демократия и буржуазная «советология» (Казань, 1976, с. 29—56), Шикин Ю. М. Социальное единство и тоталитарное общество (Л., 1982, 47 с. та інші).

Спочатку (в 30—40-х роках) концепція «тоталітаризму» застосовувалась в буржуазній літературі для характеристики авторитарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. У період «холодної війни» вона була переорієнтована проти Радянського Союзу і з того часу широко використовується в «радянології». Правда, в 70-х роках, в умовах розрядки позиції прибічників «тоталітарних» постулатів були значною мірою послаблені. Але нині вони знов в авангарді антирадянщини, коли печерний антикомунізм переважає в пропагандистських акціях Заходу. Симптоматичний в зв'язку з цим заклик антирадянського журналу «Проблеми комунізму», визнаного офіціоза буржуазної пропаганди, «берегти» і «творчо» відноситись до «теоретичних» пошуків «золотого віку» «радянології» (саме так називає роки «холодної війни» «радянолог» У. Кон)²³.

Імперіалістична пропаганда взяла на озброєння концепцію «тоталітаризму» з метою наклепів на соціалістичну демократію. Однією з головних ознак її «радянологи» вважають існування в радянському суспільстві «однопартійної системи». Наприклад, згідно американському політологу У. Ебенштейну, оскільки в СРСР існує «однопартійна система управління», то це вже ніби-то свідчить про недемократичну, «тоталітарну» природу політичної системи соціалізму²⁴.

Ідентичні погляди мають місце в працях багатьох буржуазних авторів, які безпідставно ототожнюють однопартійну систему в радянському суспільстві з диктатурою і тоталітаризмом, а двох- і багато-

²³ Problems of Communism.—Sept.—October, 1980, Vol. XXIX, N 5, p. 68.

²⁴ Цит. по кн.: КПСС — ядро политической системы советского общества.—К., 1979, с. 197.

партійні системи в буржуазних країнах — з демократією. Такий підхід є типовим для «радянології». Політична система, стверджує, наприклад, західнонімецький «радянолог» К. фон Бойме, не може вважатись демократичною, «якщо не визнаються наявність багатопартійності і існування опозиції»²⁵. Виходячи з цієї помилкової тези буржуазні ідеологи стверджують, що радянське суспільство стане демократичним лише тоді, коли в ньому буде існувати «законна опозиція» по відношенню до політики Комуністичної партії і фракційна боротьба всередині її рядів. Подібні рекомендації «друзів соціалізму», закамouflьовані демагогічними закликами боротьби з «тоталітаризмом», фактично закликають до ліквідації керівної ролі КПРС. У цьому зв'язку показовим є відверте визнання західнонімецького «радянолога» Г. Барча, який заявляє, що «суть» всіх питань, пов'язаних з розвитком комунізму в демократичному напрямі, полягає в добровільній чи примусовій відмові від монополії на владу однієї партії²⁶.

Намагання «радянологів» застосувати до радянського суспільства поняття «тоталітарна диктатура» переслідують безумовно суто пропагандистські цілі і нічого спільного не мають з наукою. Вказуючи на цю особливість «радянологічних» спекуляцій філософ-марксист, член Правління НКП Р. Штайгервальд писав, що «...подібно тому, як жодному біологу не прийде в голову думка ставити на основі окремих зовнішніх рис знак рівності між людиною і мавпою, жоден серйозний історик не стане ставити на одну дошку яacobинців і есесівців лише тому, що і ті і другі застосовували терор. Але в підході до соціалізму відразу ж «забувається» всяка диференціація. Такий прийом в кінцевому рахунку переслідує мету очорнити соціалізм, пролетарську демократію, щоб виправдати капіталістичний деспотизм»²⁷.

Не мають також ніяких підстав спроби «радянологів» визначити корені «тоталітаризму» в радянському суспільстві, виходячи з традиційного для буржуазної науки ототожнення демократії з багатопартійністю. «Радянологи» в своїх «порівняльних аналізах» протилежних політичних систем свідомо ігнорують корінні відмінності в системі класових відносин при соціалізмі і капіталізмі, абсолютизують значення політичної форми явища за рахунок його соціально-класової природи.

Головним критерієм демократії, як це переконливо доведено історією, є не кількість діючих в даному суспільстві партій, а їх класова суть. Так, в умовах капіталізму багатопартійність аж ніяк не означає демократії для широких трудящих мас і ніяк не може бути надійним «гарантом» демократії.

Тільки в умовах соціалізму забезпечується дійсна демократія для трудящих мас, оскільки природа керівної ролі марксистсько-ленінської партії має незмінно демократичний характер. І багатопартійність і однопартійність в соціалістичних країнах — це суто різні форми політичної влади робітничого класу, всіх трудящих, яка здійснюється під керівництвом марксистсько-ленінської партії.

Історичний досвід реального соціалізму підтвердив відкриті марксизмом-ленінізмом корінні закономірності розвитку політичної системи соціалізму. Зосередження влади в руках робітничого класу, який виступає в союзі з усіма трудящими, використання цієї влади для ліквідації експлуататорських класів, для перетворення на соціалістичних началах всіх суспільних відносин, зміцнення керівної ролі КПРС — такі головні риси досвіду нашої партії, які мають міжнародне значення.

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

²⁵ Marxism, Communism and Western Society. A Comparative Encyclopedia. Ed. by C. D. Kernig, New York, Vol. 2, p. 331.

²⁶ Цит. по кн.: КПСС — ядро политической системы советского общества, с. 197.

²⁷ Правда, 1976, 14 февр.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ПОЗАКЛАСНІЙ КРАЄЗНАВЧІЙ РОБОТІ В ШКОЛІ

На XXVI з'їзді КПРС, червневому (1983 р.) й квітневому (1984 р.) пленумах її Центрального Комітету наголошувалося на необхідності дальшого поліпшення військово-патріотичного виховання молоді. В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, затверджених сесією Верховної Ради СРСР, відзначається, зокрема, що «в основу військово-патріотичного виховання учнів треба покласти підготовку їх до служби в рядах Збройних Сил СРСР...»¹.

Одним з найважливіших завдань у цьому плані є глибоке роз'яснення лєнінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни, виховання юнаків і дівчат на революційних, бойових та трудових традиціях Комуністичної партії й радянського народу.

Значну військово-патріотичну роботу проводять педагогічні колективи міста Севастополя. Вся їх діяльність, у тому числі й учителів історії середньої школи № 5, спрямовується на розв'язання завдань, що впливають з Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи, а саме: військово-патріотичне виховання є ефективним тоді, коли воно стає систематичним, цілеспрямованим і цікавим для учнів; дуже важливо всю цю роботу пов'язувати з пропагандою військово-прикладних знань, умінь та навичок, орієнтувати учнів на вибір у числі інших і військових професій і продовжувати «...формування високого почуття гордості за приналежність до соціалістичної Вітчизни, постійної готовності до її захисту»².

У ході проведення позакласної роботи по військово-патріотичному вихованню учнів ми використовуємо різноманітні форми й методи, зокрема, уроки мужності, лекційну пропаганду, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни; історико-краєзнавчі екскурсії й пошукову роботу; учнівські читальські конференції, тематичні вечори та військово-спортивні свята.

Серед перелічених форм особливо значну роль відіграють історико-краєзнавчі екскурсії. Вони посилюють у школярів інтерес до минулого рідного краю, дають їм можливість відвідати місця великих героїчних битв. Так, при вивченні теми «Російсько-турецькі війни в другій половині XVIII ст.» (історія СРСР, VII клас) для учнів організовується тематична екскурсія «Заснування Севастополя». У її ході підкреслюється особлива роль міста в боротьбі російського й українського народів за свободу і незалежність. Школярі дізнаються про зародження й розвиток Севастополя, його нерозривний зв'язок з історією Чорноморського флоту. Один з перших керівників будівництва порту й адміралтейства в місті флаг-капітан ескадри (начальник штабу) Д. М. Сенявін, в майбутньому прославлений флотоводець, зафіксував точну дату, коли в ньому було закладено перші кам'яні споруди,— 3 червня 1783 р. Наступного, 1784 р. місту було дано офіційну назву, яка в перекладі з давньогрецької означає «величне місто», «місто, гідне поклоніння». В Петербурзі на честь заснування Севастополя було викарбувано пам'ятну медаль.

¹ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання 11—12 квітня 1984 року.—К., 1984, с. 58.

² Там же.

Під час екскурсії учні дізнаються про видатні перемоги, що їх здобули над ворогами моряки Чорноморського флоту, про життя та діяльність Ф. Ф. Ушакова, Д. М. Сенявіна, М. П. Лазарева та інших флотоводців, які прославили свою батьківщину.

Така робота проводиться й з учнями VIII класу. Так, під час вивчення теми «Кримська війна» великий інтерес у них викликала екскурсія по історичних місцях Севастополя. Особливе враження на старшокласників справила героїчна 349-денна оборона міста, мужність і стійкість його захисників. Ці події відтворює Панорама першої оборони Севастополя, а також пам'ятники, що збереглися на знаменитому Малаховому кургані.

Малахів курган... Священне місце для севастопольців. Тут уява школярів дістає опору в конкретному матеріалі, збагаченому живим словом учителя. Особливо величними були останні трагічні тижні Малахового кургану. Матроси й солдати гинули в нерівній боротьбі з ворогом, але не здавалися. Багато годин тривала запекла битва, поки французи змогли закріпитися на позиціях. Екскурсія викликала у юнаків і дівчат почуття співпереживання з мужніми героями оборони, дала можливість конкретно й цілеспрямовано обговорити тему, що вивчалася. Для підвищення ефективності цієї роботи учні працювали над спеціальними, заздалегідь підготовленими завданнями:

а) позначити на контурній карті основні оборонні рубежі Севастополя на початку і наприкінці воєнних дій; розкрити переваги тактичних дій російського флоту в Синопському бою;

б) пояснити причини, з яких було затоплено військові кораблі російського флоту в Севастопольській бухті;

в) розповісти про героїзм воїнів під час оборони Севастополя, професійне вміння і виучку, яку вони показали в оборонних боях на Малаховому кургані;

г) назвати й описати історичні пам'ятники оборони Севастополя.

Під час опрацювання цих питань в учнів поглиблюються знання з теми, що вивчається, посилюється інтерес до героїчного минулого рідного міста і почасти до військових професій.

Для учнів IX класу організовуються екскурсії «Революційний Севастополь» та «Севастополь і Чорноморський флот у роки першої російської революції». Матеріал дає невичерпні можливості для виховання у школярів почуттів патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму. 14 червня 1905 р. прогрімів революційний залп на броненосці «Потемкин» — одному з найновіших на той час кораблів Чорноморського флоту. В листопаді того ж року червоні знамена революції замайоріли на щоглах вже 14 суден флоту. Царські власті жорстоко розправилися з учасниками листопадового збройного повстання. Вся фортечна артилерія протягом двох годин тримала під вогнем крейсер «Очаков». Коли снаряд влучив у його машинне відділення, вогонь охопив усе судно. Почала лопатися розпечена броня. Матроси кидалися в море. Їх розстрілювали з кулеметів, а тих, що діставалися до берега, чекали багнети.

Під час цих екскурсій широко застосовується прийом причетності. Слухаючи розповідь біля підпірної стіни Приморського бульвару, учні стають ніби очевидцями й учасниками описуваних учителем подій. Ось тут загинув міноносець «Свирепый». Його командир Іван Сиротенко пішов під воду разом з кораблем. Тут підняв сигнал «Я не здаюсь» охоплений полум'ям «Очаков». На цьому камінні пролилася кров революційних матросів. Все це залишає глибокий слід у пам'яті юнаків і дівчат, викликає почуття захоплення подвигом старших поколінь, бажання бути схожими на них.

Цікаво проходять екскурсії, які проводяться під час вивчення теми «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Радянська країна

в роки інтервенції імперіалістичних держав і громадянської війни 1918—1920 рр.» Так, уже на початку екскурсії «Революційний Севастополь 1917 р.» її учасники переконуються в тому, як бурхливо ввійшов у життя міста 1917 рік. Севастополь став, за образним визначенням, революційним Кронштадтом півдня країни. У тяжкий період громадянської війни та збройної іноземної інтервенції він залишався bastіоном Радянської влади в Криму.

Досить часто такі екскурсії завершуються бесідами з членами флотських екіпажів, на яких панує невимушена атмосфера. Моряки розповідають про своє навчання і бойові будні, про постійну вахту, яку вони несуть по охороні рубежів нашої Вітчизни.

Особливий інтерес дев'ятикласники виявляють до історії Чорноморського флоту в роки громадянської війни, зокрема, до причин його затоплення. Вчитель може використати для їх пояснення широке коло джерел, у тому числі повідомлення про спроби інтервентів захопити флот, наказ В. І. Леніна про його поповнення, а також спогади учасників подій, матеріали з п'єси О. Корнійчука «Загибель ескадри», де введено образи героїв тієї епопеї. В процесі обговорення питань теми в учнів виробляються навички творчого підходу до них, самостійного творчого мислення, розвивається свідомість своєї відповідальності за долю соціалістичної Батьківщини.

Як показує досвід, така цілеспрямована робота сприяє усвідомленню учнями понять про обов'язок перед Батьківщиною, про значення і місце подвигу в житті кожного. Це підтвердило й анкетне опитування, проведене в IX класі наприкінці навчального року. У старшокласників зріс інтерес до військових професій. Серед мотивів їх обрання вони називали військово-патріотичні знання, сімейні традиції.

Історико-краєзнавчі екскурсії проводяться й для учнів X класу. Особливий інтерес викликає екскурсія на тему «Оборона Севастополя у 1941—1942 рр.». Учні дізнаються про те, як жителі міста разом з частинами Червоної Армії та флоту 250 днів оборонялися від німецько-фашистських загарбників.

У ході екскурсії активізується пошукова робота. В учнів виробляються навички збирання історичних фактів, їх аналізу і узагальнення. Свої власні думки й переконання вони висловлюють на учнівських науково-практичних конференціях, що проводяться за матеріалами екскурсій. Ось уже понад 15 років у школі № 5 імені Героя Радянського Союзу В. Ходирєва діє музей бойової слави. Червоні слідопити зібрали для нього матеріали про бойовий шлях есмінця «Сообразительный», серед членів екіпажу якого прославився випускник школи Валентин Ходирєв. За велику роботу в справі військово-патріотичного виховання у 1966 р. музей був відзначений грамотою ЦК ЛКСМУ. Тоді ж школі було присвоєно ім'я В. Ходирєва. Разом з ветеранами війни учні школи були ініціаторами встановлення меморіальної дошки на батьківщині героя — в с. Танковому Кримської області.

Військово-спортивні свята, експедиції (наприклад, «Моя Батьківщина — СРСР»), місячники оборонно-масової роботи, шефство (над ветеранами, сім'ями загиблих тощо), вечори й вікторини — організаціями всіх цих заходів є учні VIII—X класів.

Військово-патріотичне виховання з елементами профорієнтації на військові професії дало певні позитивні результати. З 33-х юнаків 23 підтвердили свій вибір професії військових. З них 14 назвали провідним мотивом стійкий інтерес до них, вироблений у процесі військово-патріотичної діяльності в школі; 9 чол. обрали такий шлях за сімейними традиціями.

Так вивчення героїчного минулого і сьогодення допомагає у вихованні молодого покоління, готує його до розв'язання життєвих проблем по закінченні школи.

Н. Т. АРХИПОВА (Севастополь)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У МІЖНАРОДНІЙ ОХОРОНІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Вірний благородним принципам ленінської зовнішньої політики, Радянський Союз завжди активно виступав і виступає за розширення зв'язків у галузі культури з усіма державами земної кулі. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, зокрема, підкреслювалося, що співробітництво з країнами соціалістичної співдружності в сфері духовного життя передбачає розширення обміну культурними цінностями¹.

Вперше в історії людства в Основному Законі СРСР — Конституції розвинутого соціалістичного суспільства закріплено право громадян Країни Рад на користування досягненнями культури. Згідно із статтею 46 Конституції СРСР та статтею 44 Конституції Української РСР «це право забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури, які є в державних і громадських фондах; ...розширенням культурного обміну з зарубіжними державами»².

У законах СРСР і УРСР «Про охорону й використання пам'яток історії та культури», в яких є спеціальні розділи «Міжнародні договори», передбачено, що в разі розходжень між законодавством Союзу РСР або Української РСР про охорону і використання пам'яток та відповідними міжнародними договорами, підписаними СРСР або УРСР, вступають у силу правила, зафіксовані в міжнародних документах³.

Закони регулюють питання обміну культурними цінностями і порядок їх вивезення за кордон. Відповідно до статті 41 Закону УРСР вивезення пам'яток за межі Радянського Союзу забороняється. Виняток з цього правила допускається лише з особливого дозволу, який видає в установленому порядку Міністерство культури СРСР. Дозвіл на вивіз документальних пам'яток видає Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР⁴.

З метою збереження культурних скарбів народу В. І. Ленін 19 вересня 1918 р. підписав декрет Раднаркому РСФРР «Про заборону вивезення і продажу за кордон предметів особливого художнього й історичного значення»⁵. Згідно з декретом заборонялося вивозити з республіки і продавати за кордоном будь-ким пам'ятки мистецтва й старовини без дозволу Комісаріату народної освіти. 24 жовтня 1922 р. постанову «Про заходи припинення вивезення за кордон речей музейного значення» прийняла і Рада Народних Комісарів України⁶. Ці принципи положення ленінського декрету мають велике значення й сьогодні.

Оскільки пам'ятки історії та культури є надбанням народу, вони можуть бути використані за межами країни тільки з відома державних органів. У статті 42 Закону УРСР, зокрема, підкреслюється, що

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 21.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 20; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.— К., 1978, с. 15—16.

³ Відомості Верховної Ради СРСР, 1976, № 44, ст. 628; Відомості Верховної Ради УРСР, 1978, № 30, ст. 426.

⁴ Положення об охроне и использовании памятников истории и культуры. — СП СССР, 1982, № 26, ст. 133.

⁵ Декреты Советской власти.— М., 1964, т. 3, с. 352—353.

⁶ Законодавство про пам'ятки історії та культури.— К., 1970, с. 23—24.

вивезення пам'яток за кордон дозволяється лише тимчасово з метою розвитку міжнародного культурного обміну з додержанням правил і умов, які спеціально встановлюються для кожного випадку відповідним державним органом Радянського Союзу. Під державну охорону беруться також пам'ятки історії та культури, які є власністю іноземних держав, організацій, осіб і які тимчасово ввозяться в Українську РСР з метою культурного обміну на основі відповідних угод.

Протягом останніх років у результаті культурного обміну з видатними творами мистецтва й історичними пам'ятками Радянської України ознайомилися тисячі відвідувачів виставок нашої країни за рубежом. Наприклад, у Лос-Анжелосі експонувалася виставка «Скіфське золото», в Токіо та в багатьох країнах Європи — «Радянське мистецтво». Величезним успіхом користувалася в Японії виставка «Все про мамонта» з експонатів Палеонтологічного музею АН УРСР та ін.

В той же час у Києві експонувалися такі визначні виставки творів живопису й історичних пам'яток, як «20 років болгарського соціалістичного мистецтва», «Стародруки і рукописи музеїв НРБ», «Шедеври німецького живопису XIX ст. з Лейпцігського музею образотворчого мистецтва», «Французький гобелен з XV ст. до наших днів», «Твори графіки професора Тоні Гофера» (Австрія), «Сучасний живопис Японії», «Дорогоцінності гробниці Тутанхамона», «Західноєвропейський і американський живопис з колекції Арманда Хаммера», «Золото доколумбової Америки з музеїв США», «Твори живопису М. Періха і С. Періха».

У лютому — березні 1984 р. у залах Державного музею образотворчого мистецтва УРСР тисячі киян і гостей міста ознайомилися з виставкою «Шедеври західноєвропейського живопису XIV—XVIII ст. з колекції барона Тіссен-Борнеміса» (Лугано, Швейцарія), на якій було представлено 40 картин великих майстрів пензля. Серед експонатів — картини Тіціана, Кавараджо, Джованні Белліні, Ель Греко, Франса Хальса, Франсіско Гойї, полотна видатних фламандських, голландських, німецьких, італійських і французьких художників.

Радянська Україна активно співробітничав з 161 державою світу в ЮНЕСКО — Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури, а також з іншими міжнародними організаціями, які займаються проблемами охорони культурних цінностей. Це, зокрема, Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) та Міжнародна рада музеїв (ІКОМ).

За тридцятирічний період участі УРСР у ЮНЕСКО був зроблений помітний вклад у популяризацію пам'яток української культури. Світова громадськість активно відзначала 250-річчя з дня народження Г. Сковороди, 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, 100-річчя з дня народження Л. Українки, І. Котляревського, М. Коцюбинського, П. Грабовського, І. Франка, Є. Патона та інших видатних діячів науки і культури України.

Важливою подією в міжнародному культурному житті стало відзначення 1500-річного ювілею міста Києва. На 21 сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1980 р., Белград) було схвалено резолюцію про святкування ювілею Києва у міжнародному масштабі. З 31 березня по 9 квітня 1982 р. у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі були проведені дні Києва — діяли колекція виставок народного мистецтва, колекції малюнків на бересті, гільографії тощо.

Протягом 1981—1983 рр. під егідою ЮНЕСКО були видані, в тому числі й іноземними мовами, книга «Культурна політика Української РСР», альбом «Дерев'яна скульптура й архітектура», нарис про Т. Г. Шевченка, спеціальні випуски журналів «Кур'єр ЮНЕСКО» і «Музеум», присвячені 1500-річчю Києва⁷.

⁷ Українська РСР у міжнародних організаціях. — К., 1984, с. 93.

За час участі СРСР, УРСР, БРСР у ЮНЕСКО на генеральних конференціях, незважаючи на вперту протидію західних держав, вдалося прийняти кілька важливих документів щодо збереження пам'яток. Зокрема, Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону і запобігання ввезенню, вивезенню і передачі права власності на культурні цінності (1970 р.) та Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.). На XXXI сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася в листопаді 1976 р., було прийнято важливу резолюцію «Охорона і повернення творів мистецтва, як частини збереження і дальшого розвитку культурних цінностей».

Всьому світові відомі приклади високого гуманізму і героїчного подвигу радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. В жорстоких боях Червоною Армією були врятовані історико-архітектурні пам'ятки Кракова, Праги, Відня, художні шедеври Дрезденської картинної галереї та культурні цінності багатьох інших міст Європи. Проте чимало пам'яток архітектури, творів мистецтва й інших культурних цінностей загинуло під час другої світової війни. На тимчасово окупованій території СРСР, Польщі, Югославії, Болгарії, Франції та в інших країнах фашисти вели планомірну кампанію по знищенню історичної спадщини і розкраданню творів мистецтва. Великих руйнувань під час тимчасової окупації зазнала територія Української РСР. Найбільше постраждали такі історико-культурні центри, як Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса, Севастополь та багато інших міст. У республіці було знищено або пошкоджено 2 тис. пам'яток архітектури, пограбовано 151 музей і вивезено з них близько 40 тис. експонатів⁸.

Розшуки пограбованих історико-культурних цінностей почалися зразу ж після закінчення Великої Вітчизняної війни. Частину пам'яток історії та мистецтва було знайдено на території Німеччини. Так, на березі р. Шпрее було знайдено сотні тисяч експонатів з музеїв Києва, Мінська, Новгорода, Пскова, Пушкіна, Керчі. У підвалах одного із замків було розшукано близько 30 ящиків археологічних експонатів з Керченського історичного музею. Спеціальним ешеленом на Батьківщину з берлінського вокзалу було відправлено 2500 ящиків історико-художніх цінностей. Іншим ешеленом до Києва було направлено 8 вагонів музейного майна, до Мінська — 2 вагони⁹.

Велику роботу у справі захисту пам'яток усіх народів проводив видатний вітчизняний художник і вчений М. К. Реріх. Він, зокрема, запропонував заключити міжнародний пакт про охорону культурних цінностей. Перебуваючи в далекій Індії, М. К. Реріх твердив, що заходи по охороні пам'яток не можуть бути обмежені в рамках окремої країни, вони повинні бути прийняті у світовому масштабі. «Наш девіз «мир через культуру» стає науковим і невідкладним»¹⁰ — говорив він. Радянський скульптор С. Коненков зазначав, що «моральні принципи Реріха щодо культурної спадщини народів Землі стали нормами міжнародного права»¹¹.

Це сталося в 1954 р., коли в Гаазі з 21 квітня по 15 травня проходила міжнародна конференція, яку скликала ЮНЕСКО. У ній взяли участь 56 держав, у тому числі СРСР, УРСР, БРСР, Угорщина, Польща, Румунія і Чехословаччина. 14 травня на конференції було підписано Конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Її прийняття стало можливим тільки завдяки послідовній і наполегливій боротьбі за мир, яку ведуть у післявоєнні роки Радянський Союз та інші соціалістичні країни. Гаазька конвенція — це перша міжнарод-

⁸ Коваль М. В. У битві з фашизмом. — К., 1964, с. 24, 25.

⁹ Сов. культура, 1976, 22 люня.

¹⁰ Беликов П., Князева В. Рерих. — М., 1973, с. 198; Богуславский М. Пакт Рериха. — Наука и жизнь, 1975, № 6, с. 89.

¹¹ С веком наравне. — М., 1969, т. 2, с. 4.

на угода, в якій зафіксовані норми щодо охорони культурної спадщини у світовому масштабі.

Згідно з конвенцією культурними цінностями вважаються: а) пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні або світські, археологічні місцерозташування, архітектурні ансамблі, твори мистецтва, рукописи, книги та інші предмети художнього, історичного й археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів; б) будинки, в яких зберігаються чи експонуються рухомі культурні цінності, тобто музеї, бібліотеки, архіви, а також сховища для культурних цінностей у випадку збройного конфлікту; в) центри зосередження культурних цінностей.

У конвенції підкреслюється, що шкода, яка завдається культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини усього людства, оскільки кожний народ вносить свій вклад у розвиток світової культури. Захист культурних цінностей включає їх охорону як в національних, так і в міжнародних масштабах. Згідно з угодою сторони зобов'язуються поважати культурні цінності, які знаходяться на їх власній території, а також на території інших країн.

Учасники конвенції зобов'язалися включити у військові статuti положення, спрямовані на забезпечення додержання конвенції та виховання особового складу збройних сил у дусі поважання культури усіх народів. Вони зобов'язалися також створити у своїх рядах служби, які будуть стежити за тим, щоб поважалися культурні цінності.

Конвенція застосовується в разі оголошення війни та будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома або кількома договірними сторонами і навіть тоді, коли стан війни не був визнаний однією чи кількома з них.

Радянський Союз, Українська РСР і Білоруська РСР одними з перших держав ратифікували Гагську конвенцію. 9 січня 1957 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ «Про ратифікацію конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту»¹². Нині до конвенції приєдналося понад 70 країн світу. Досі її не ратифікували США й Англія, хоч саме вони домоглися внесення на Гагській конференції деяких положень, які знижують ефективність міжнародної охорони пам'яток історії та культури.

Подібні недружелюбні акції проти ЮНЕСКО продовжують Сполучені Штати Америки і нині, погрожуючи відмовитися від внесення коштів до її бюджету і взагалі вийти з її членів. Таке провокаційне рішення американської адміністрації означає неприйняття тих змін, які відбуваються в світі. Вашингтону не подобається все те, що робить ця міжнародна організація, яка сьогодні об'єднує весь світ.

СРСР надає великого значення нормам охорони культурних цінностей під час збройних конфліктів, зокрема, Гагській конвенції. Радянські органи вживали і вживають відповідні заходи по охороні пам'яток історії та культури як в національному, так і в міжнародному масштабі.

У жовтні 1976 р. під час обговорення в третьому комітеті ООН питання про збереження і дальший розвиток культурних цінностей представник Української РСР підкреслив, що створеним народами культурним цінностям найбільше загрожує небезпека знищення в умовах війни, збройних конфліктів, окупації чужих територій. Тому найпершою умовою збереження і дальшого розвитку культури є «зміцнення міжнародного миру і безпеки, боротьба за відвернення актів агресії»¹³. У доповіді, поданій ЮНЕСКО Українською РСР, повідомлялося про законодавчі заходи, які застосовуються в республіці для охорони пам'яток, музеїв і музейних експонатів у випадку можливих

¹² Законодавство про пам'ятки історії та культури, с. 66.

¹³ Рад. Україна, 1976, 24 жовт.

воєнних дій, про активну пропаганду їх захисту та збереження. Зверталася серйозна увага на шкоду, заподіяну культурним цінностям українського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Це має важливе практичне значення й сьогодні, оскільки багато вивезених фашистами історико-культурних цінностей залишилися не знайденими і неповерненими законним власникам. За післявоєнний період вони стали об'єктом купівлі і продажу, політичних інтриг та спекулятивних махінацій. І нині культурні цінності зустрічаються як у державних, так і в приватних зібраннях у ФРН, Іспанії, США, Аргентині та інших країнах.

Відомий письменник Ю. Семенов, розповідаючи про свою роботу, зв'язану з пошуками культурних цінностей, викрадених фашистами в роки Великої Вітчизняної війни, називає 330 тис. творів мистецтва та історичних пам'яток, які залишилися на Заході¹⁴. Серед них 229 творів живопису XVII—XX ст. з Львівської картинної галереї. Це, зокрема, автопортрет Рембрандта, портрет Ізабелли Австрійської роботи Яна Госсарта, полотно Рубенса «Пастух і пастушка», унікальна колекція малюнків А. Дюрера, яка знаходиться в Нью-Йорку в Метрополітен-музеї. На батьківщину не повернені історико-художні пам'ятки з музеїв і сховищ Києва, Харкова, Одеси, Полтави, Житомира та інших міст¹⁵.

Увагу світової громадськості привернув розпродаж на аукціоні в Голландії частини величезної колекції творів мистецтва мультимільонера Пітера Ментена. Цей фашистський кат винний у вбивстві на Львівщині під час Великої Вітчизняної війни сотень мирних жителів.

У нагороду за вірну службу нацисти призначили зондерфюрера СС Ментена управляючим конфіскованою власністю у Кракові. Як уповноважений по вивезенню з окупованих територій культурних цінностей, він підтримував контакти з високопоставленими гітлерівцями, здійснював грабіжницькі вояжі до Києва, Львова, Риги та багатьох інших міст Європи.

Під тиском світової громадськості Ментен постав перед судом. Амстердамський суд визнав його винним за статтями «військові злочини», «злочини проти людства» і засудив його до 15 років тюремного ув'язнення. Однак касаційний суд у Гаазі безпідставно звільнив фашиста з ув'язнення і не виніс ніякого рішення про його величезну награбовану колекцію творів мистецтва. Він знову розгулює на волі. Радянський уряд звернувся до уряду Нідерландів з вимогою про видачу нацистського військового злочинця П. Ментена. Але нідерландські власті взяли під свою опіку цього гітлерівця і грабіжника¹⁶.

Правлячі кола буржуазних країн Заходу практично не виконують декларації, підписаної трьома великими державами (СРСР, США, Великобританія) 5 січня 1943 р., яка стосується питань повернення пограбованих фашистами пам'яток історії та культури, що належать іншим народам. В одному з обов'язкових для всіх положень говориться: «Викрадачі або особи, які пізніше придбали крадені предмети мистецтва, повинні повернути їх після закінчення війни стороні, що постраждала»¹⁷.

Слід зазначити, що знайти і повернути викрадене є складною справою, оскільки фашисти не тільки грабували й вивозили пам'ятки історії та мистецтва, а й знищували інвентарні записи, навіть фотокопії з них, щоб замести сліди вандалізму і стати їх «законними» влас-

¹⁴ Сов. культура, 1982, 12 янв.

¹⁵ Комс. правда, 1968, 1 окт.; Льв. правда, 1970, 7 люля, 26 авг.; Лит. газ., 1967, 25 дек., 1981, 21 окт.; Вечірній Київ, 1983, 17 трав.; Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей.— М., 1979, с. 93, 103.

¹⁶ Известия, 1979, 20 марта.

¹⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны.— М., 1947, т. 1, с. 337—338.

никами. Хоч відповідним державним органам, окремим дипломатам, мистецтвознавцям, журналістам вдалося за повоєнний час дещо повернути із-за кордону, проте чимало пам'яток історії і мистецтва ще залишається на чужині.

Дуже важливу пропозицію щодо розшуків історико-художніх цінностей, викрадених фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій території СРСР, висунули письменник Л. Гінзбург, відомі вчені правознавець М. Ушаков і мистецтвознавець А. Лебєдєв¹⁸. Вони, зокрема, запропонували скласти і видати ілюстрований докладний каталог цих цінностей і розіслати його в усі радянські державні представництва за кордоном та в найбільші музеї світу. Це має велике практичне значення, оскільки, як відомо, впізнання майна та доказ права власності на нього (це стосується також і пам'яток історії та мистецтва) покладається за міжнародним правом на державу, що пред'являє претензії. Пропонувалося також створити постійно діючу міжвідомчу комісію, яка безпосередньо займалася б розшуком вивезених під час війни фашистами творів живопису, історичних пам'яток, архівних документів тощо і поверненням їх на Батьківщину.

Вважаємо, що на актуальність цих пропозицій необхідно звернути увагу і вжити конкретних заходів по їх практичній реалізації. Зокрема, слід підготувати і видати докладний реєстр викрадених історико-художніх пам'яток фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій території УРСР як складову частину такого загальносоюзного документа. Неоціненну допомогу в його підготовці подадуть акти Надзвичайної державної комісії, матеріали судових процесів над фашистськими злочинцями та їх пособниками, інвентарні описи музейних фондів, архівів тощо.

В окремих установах республіки певна робота в цьому напрямі вже ведеться. Так, працівники Київського музею російського мистецтва склали каталог «Твори російських художників, викрадені з музею фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни». На основі архівних, бібліографічних даних, фотографій тощо відновлено назви і встановлено авторів пограбованих творів живопису й інших експонатів. За спеціальними формами їх занесено до інвентарних книг. Така робота має проводитися в масштабі всієї республіки.

На нашу думку, слід було б при Міністерстві культури УРСР створити постійно діючу комісію, яка б займалася розшуком і поверненням історико-художніх цінностей із-за кордону. До складу комісії мали б увійти провідні вчені — мистецтвознавці, працівники музеїв, дипломати, юристи, представники державних органів охорони пам'яток та ін. Заслугує на увагу досвід роботи товариств охорони пам'яток та братніх союзних республік. Так, Президія Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури визнала за доцільне створення при Товаристві комісії по обліку і збереженню пам'яток вітчизняної історії та культури, пограбованих фашистами на радянській землі¹⁹.

Нові можливості для поліпшення міжнародної охорони пам'яток минулого з'явилися завдяки підписанню заключного Акту Хельсінської наради по безпеці і співробітництву в Європі. У ньому вміщено спеціальне положення про здійснення спільних проектів збереження, реставрації і відродження творів мистецтва, історичних й археологічних місць, що мають культурну цінність. Важливість втілення його в життя було відзначено в підсумковому документі Мадридської зустрічі 35 держав — учасників європейської наради, яка проходила з 11 листопада 1980 р. по 9 вересня 1983 р. У ньому, зокрема, говориться про те, що держави-учасниці будуть розширяти взаємний об-

¹⁸ Лит. газ., 1968, 4 дек., 1981, 21 окт., 1982, 13 янв.

¹⁹ Іванов М. А. родина у них одна.—Пам'ятники Отечества, 1981, № 2, с. 160.

мін культурними і художніми цінностями на основі двосторонніх і багатосторонніх угод тощо²⁰.

Радянський Союз послідовно втілює в життя положення цих документів. Це підкреслювалося в політичній декларації держав — учасниць Варшавського договору на нараді Політичного консультативного комітету, яка відбулася 4—5 січня 1983 р. у Празі. Зокрема, на ній було сказано, що соціалістичні держави виступають «за поглиблення взаємного духовного збагачення народів Європи, обмін художніми цінностями...»²¹.

Обміну культурними цінностями всіляко протидіють реакційні сили. Вони, зокрема, прагнуть обмежити цей процес, роблять спроби перетворити його в засіб здійснення ідеологічних диверсій. Особливо це виявляється в діях сучасної американської адміністрації, яка цинічно зірвала чимало важливих культурних акцій між СРСР та США і припинила майже всі культурні зв'язки з нашою країною. Держдепартамент Сполучених Штатів Америки заборонив навіть виставку «Шедеври Ермітажу в Нью-Йорку»²².

Радянський Союз, Українська РСР, Білоруська РСР разом з іншими соціалістичними країнами активно виступають за розширення культурних зв'язків з усіма державами земної кулі в ім'я прогресу, дружби між народами, докладають максимальних зусиль, щоб поглибити розрядку напруженості, розширити мирне співробітництво між державами, усунути загрозу війни. Тільки мир може забезпечити збереження історико-культурних пам'яток, тривале культурне співробітництво та взаємне ознайомлення з творами мистецтва інших народів.

В. І. АКУЛЕНКО (Київ)

²⁰ Правда, 1975, 2 авг.; Известия, 1983, 20 сент.

²¹ Рад. Україна, 1982, 6 січ.

²² Сов. культура, 1983, 8 янв.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

СТОРІНКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО ПОДВИГУ

(Закінчення *)

На Поліссі

Партизанський рух на Україні розвивався як складова частина боротьби, що точилася проти фашистських агресорів на всій тимчасово окупованій радянській землі. 30 травня 1942 року розпочав свою діяльність Український штаб партизанського руху — спеціальний військовий орган ЦК КП(б)У. З метою оперативного керівництва діями народних месників на зайнятій ворогом території республіки 2 жовтня був створений нелегальний ЦК КП(б)У. 11 жовтня Державний Комітет Оборони прийняв спеціальну постанову про дальший розвиток партизанського руху на Україні, в якій зверталася увага на необхідність активізації його в правобережних областях республіки. Далеко не останнє місце в цьому плані відводилося походу з'єднань партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова на захід.

Населення тимчасово загарбаних міст і сіл не прийняло фашистський «новий порядок», за що гітлерівці жорстоко з ним розправлялися. Тільки 8 грудня 1942 року, наприклад, вони спалили кілька сіл у Словечанському** й Олевському районах Житомирської області. У селі Бігунь ці нелюди закрили в церкві й підпалили 150 жінок, дітей і стариків. У Рудні-Озерянській гітлерівці взяли в дошкільнят кров для потреб свого госпіталю. Всі 25 дітей загинули.

Розмістившись після рейду в селі Селезівка Словечанського району, штаб сабуровського з'єднання, яке незабаром було перейменовано у з'єднання партизанських загонів Житомирської області, направив свої підрозділи в різні райони Житомирщини, а також Київської, Кам'янець-Подільської та Ровенської областей. Народні месники завдавали ударів по ворогу одночасно в багатьох місцях — по комунікаціях і в населених пунктах. Зокрема, вже протягом перших десятих днів після прибуття в район Селезівки вони вибили ворога із станцій Томашгород та Остки й знищили гарнізон у містечку Березув*** на Ровенщині.

Особливо запеклим був бій у райцентрі Словечне, гарнізон якого охороняв підступи до важливого вузла залізничних і шосейних доріг — міста Овруча. Пізно ввечері 4 грудня 1942 року загін імені Леніна й артгрупа з'єднання, а також групи загонів імені 24-ї річниці Червоної Армії та імені Щорса зайняли Словечне. Виставивши кругову оборону, партизани почали вивозити зерно. Валка навантажених хлібом підвід потяглася в село Кам'янку, що знаходиться за 3 кілометри на північ від Словечного. Багато хліба із складів порозбирано голодуюче місцеве населення. А вранці 5 грудня з Овруча на 70 автомашинах наскочили фашисти і оволоділи містечком. Проте того ж таки дня до райцентру підійшли й інші загони з'єднання. 6 грудня на світанку партизани розпочали наступ. Під ворожим вогнем вони підійшли до околиць. Уперто пробивалися вперед, займаючи вулицю за вулицею. З Овруча прибуло на автомашинах вороже підкріплення. Частині фашистів вдалося прор-

* Початок див.: УІЖ, 1984, № 10, 11.

** Словечанський район нині включено до складу Овруцького (Житомирська область).

*** Нині смт Березне, центр Березнівського району.

ватися через партизанські заслони. В ніч на 7 грудня полум'я пожежі освітило все Словечне. Вогонь охопив підпалені партизанами склади, установи окупаційних властей, будинки, в яких засів, обороняючись, противник.

В боях за Словечне гітлерівці втратили 500 солдатів та офіцерів. Народні месники знищили 25 вантажних автомашин, склади із зброєю та фуражем, приміщення пошти, гараж, зруйнували міст на шосейній дорозі, захопили міномети, кулемети, гвинтівки, вивезли 900 пудів хліба. Після цього окупанти перенесли районний центр ближче до Овруча, у село Хлупляни.

Напередодні Нового року силами шести батальйонів при підтримці артилерії і мінометів гітлерівці перейшли в наступ. Головний удар був спрямований на село Селезівку, де перебував штаб з'єднання і розмішувалися загони «За Батьківщину!» та імені Щорса. В новорічну ніч партизани залишили село.

Кажуть інколи, що партизанське військо не має тилу. Навряд чи це правильно. Тил у партизанів був завжди: селянська хата. Якби не було народної підтримки, важко сказати, чим би закінчився бій у Селезівці. Старий колгоспник провів народних месників через Ольманські болота на північ. Ніч і заметіль сприяли їм. 40 кілометрів вузькою дорогою, якою і пара коней, запряжена в одні сани, не проїхала б, пройшли вони слід у слід і, шасливо вислизнувши з оточення, отаборились у розкиданих на болотах Марлінських хуторах Давид-Городоцького району Пінської області.

Вирвавшись з ворожого кільця, народні месники завдали ворогу ряд нових ударів. Так, партизанський загін імені 24-ї річниці Червоної Армії в ніч з 17 на 18 січня з боєм оволодів містом Столін Пінської області. Загін «За Батьківщину!» 19 січня зайняв містечко Городно, а 21 січня — Морочне на Ровенщині. 2 січня Харківський загін визволив Людвиполь. Загін імені Леніна 20 січня оволодів райцентром Бережне, а 25 січня ці загони разом очистили від фашистів містечко Городниця Житомирської області. 4 лютого був розгромлений ворожий гарнізон у місті Домбровиця Ровенської області. Операцію проводили загони імені 24-ї річниці Червоної Армії, імені Щорса та щойно організовані загони імені Ворошилова, імені Котовського та Польський.

Ще в той час, коли з'єднання дислокувалося в Селезівці й сусідніх з нею селах, спеціальна партизанська команда чисельністю близько ста чоловік, викорчувавши пні, познімавши купини, пагорби й засипавши ями, підготувала площадку під аеродром за 4 кілометри на південний захід від Селезівки. Проте через складні погодні умови (грудень видався з відлигами, частими туманами, а напередодні Нового року пішов сніг) жоден літак там так і не приземлився.

На хуторі Вілія Пінської області партизани розчистили другу посадочну площадку для літаків. Тривалий час вони доглядали аеродром, палили вночі вогнища, підвозили поранених для відправки на Велику землю, але літаки так і не прилетіли. Аеродром був викритий противником. 8 лютого фашисти напали на село Храпунь, де розмішувався партизанський загін «За Батьківщину!», котрий забезпечував охорону аеродрому. На допомогу їм поспішили бійці загону імені 24-ї річниці Червоної Армії. Бої тривали дві доби. У їх ході загинуло 20 партизанів, у тому числі командир базового загону з'єднання Павло Рева.

Третій аеродром був споруджений біля села Дуброва Лельчицького району Пінської області. З 1 березня 1943 року він почав приймати літаки.

Забезпечені боеприпасами партизани завдавали нових і нових ударів по залізницях, дезорганізовували роботу установ окупаційної адміністрації. У березні 1943 року загони сабуровського з'єднання, роззосередившись, діяли на залізницях Коростень — Житомир, Коростень —

Київ, Коростень — Новоград-Волинський — Шепетівка, Шепетівка — Славута — Здолбунів — Ровно, Коростень — Сарни, Сарни — Лунинець, Овруч — Білокорівці, Овруч — Єльськ — Мозир, Овруч — Чернігів, а також по шосе Ровно — Новоград-Волинський — Житомир, Овруч — Чернігів, Овруч — Мозир, Овруч — Словечне, Олевськ — Ємільчине — Новоград-Волинський.

Сталінський загін у березні з боєм оволодів районним центром Розважів Київської області, Харківський — райцентром Ємільчине Житомирської області, а загін імені Ворошилова — центром Словечанського району селом Хлупляни.

Начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач у наказі, переданому по радіо 12 квітня, так оцінив дії Житомирського з'єднання: «Товариш Сабуров у результаті правильної оцінки обстановки вміло розсосередив загони по найважливіших об'єктах і районах... Загони Сабурова значно активізували свою бойову діяльність, досягли хороших результатів, зросли кількісно і озброюються трофейною зброєю...»¹.

У квітні 1943 року О. М. Сабурову, С. А. Ковпаку, С. В. Рудневу, О. Ф. Федорову й В. А. Бегмі було присвоєно військові звання генерал-майорів. Велике господарство було на той час у генерала Сабурова. Його загони займали широкі лісові простори в багатокутнику Овруч — Мозир — Петриків — Столін — Рокитне — Олевськ, тобто охоплювали 14 адміністративних районів загальною територією близько 1900 кв. км з населенням понад 200 тис. чоловік. У цьому краї, де сходилися межі Житомирської і Ровенської областей України та Пінської й Поліської областей Білорусії, був налагоджений постійний авіазв'язок з Великою землею, тут виконувалася бойова співдружність українських і білоруських загонів. «Українські партизани,— зазначається у звіті об'єднаних партизанських загонів Південно-Прип'ятської зони Поліської області,— підтримували тісний зв'язок з білоруськими партизанами. Маючи посадкову площадку для літаків у Лельчицькому районі, українські партизани відправляли на Велику землю поранених білоруських партизанів, ділилися літературою, обмінювалися розвідувальними даними і спільно брали участь у боях...»².

На аеродром поблизу села Дуброва спочатку надходили вантажі для сабуровців, а пізніше й для з'єднань С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, В. А. Бегми, І. П. Федорова, Я. І. Мельника, С. Ф. Маликова, І. І. Шитова, А. З. Одухи, І. Є. Скубка та інших. Таким чином, посадочна площадка з'єднання перетворилася в аеродромну базу Українського штабу партизанського руху. Найчастішими гостями народних месників були льотчики 101-го гвардійського бомбардувального авіаполку далекої дії під командуванням Героя Радянського Союзу гвардії полковника В. С. Гризодубової. Через цей аеродром, що став у Поліссі «загальнопартизанським», доставляли зброю, боєприпаси і відправляли поранених з більшості з'єднань, які діяли на Правобережній Україні. Починаючи з травня, на ньому приземлялися не лише літаки, що виконували завдання УШПР, а й ті, що їх відправляло Розвідувальне управління Червоної Армії та НКВС СРСР. Протягом коротких ночей вони не встигали вдруге перетнути лінію фронту, а тому залишалися тут днювати. Штаб з'єднання організував спеціальну їдальню й намети для відпочинку льотного складу. «Просто в голові не вкладалося,— згадувала польська антифашистка Яніна Дудова, яка воювала в лавах українських партизанів,— як у глибокому ворожому тилу вдалося влаштувати справжній аеродром. На величезному плоскому просторі полів і пасовиськ вдень

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

² Цит. за: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— К., 1968, т. 2, с. 237.

не було видно жодної живої душі, жодного, бодай найменшого руху. Тільки в лісах аж роїлися люди і коні. Увечері з дров склалися сто-си, схожі на курені. Розставлені в певному, часто змінюваному поряд-ку, вони, палаючи, слугували сигналами для приземлення. Як правило, прилітали «дугласи». Не раз бувало, що приземлялося й по кілька літа-ків. Привозили зброю, боеприпаси, ліки, лікарів, представників преси. На ящиках із зброєю можна було прочитати сердечні вітання від лю-дей із Сибіру, Уралу, Москви. Не раз між мішками з боеприпасами ле-жали рукавички, шкарпетки та інші теплі в'язані речі. Партизани з хви-люванням думали про своїх далеких друзів. Часто літаки залишалися. Їх відбуксовували в ліс і старанно маскували. Льотчики завжди були раді такому повороту справ. Вони дуже полюбили посидіти біля пар-тизанського вогнища»³.

Коли аеродром ще тільки починав діяти, в ніч з 7 на 8 березня з його startової площадки піднявся в повітря літак з незвичайним ван-тажем на борту. Історія появи його у партизанів веде свій початок від часу взяття Століна — 18 січня. В той день на світанку партизанська розвідка дізналася, що в кількох кілометрах від міста, у колишньому маєтку польського магната Радзівілла, гітлерівці створили будинок від-починку для старших офіцерів. Одразу ж туди подалася група автомат-ників. Знищивши охорону палацу та кількох офіцерів вермахту і «СС», народні месники виявили в покоях цих вояків чимало награбованого зо-лота і срібла, зокрема, монети царського карбування, іноземну валю-ту. Все це партизани склали в одну величезну валізу, яку тут же наз-вали «шафою з ручкою», і передали в касу з'єднання, а потім відправи-ли літаком на Велику землю. У супровідному документі вони писали: «Направляємо здобуті в боях з німецькими окупантами цінності: срібну і золоту валюту, срібні і золоті речі згідно з прикладеним актом. Про-симо передати ці цінності на танкову колону «Партизан України»⁴.

За період з 1 березня по 26 червня на партизанському аеродромі було прийнято 65 літаків (без літаків Розвідувального Червоної Армії і НКВС СРСР). Крім того, за завданням УШПР 64 літаки скинули на ньому призначені для народних месників вантажі.

У ніч з 25 на 26 січня 1943 року на Червоному озері (Південна Бі-лорусія) на підготовленому з'єднанню С. А. Ковпака крижаному аеро-дромі приземлилася оперативна група, завданням якої було керівництво партизанським рухом на Ровенщині. Очолював її депутат Верховної Ра-ди СРСР полковий комісар Василь Андрійович Бегма, який напередод-ні війни був секретарем Ровенського обкому КП(б)У. Командування і партійна організація сабуровського з'єднання виділили згідно з розпо-рядженням ЦК КП(б)У і УШПР у її підпорядкування загін «За Бать-ківщину!» у складі 473 чоловік (командир — Іван Пилипович Федоров — «Федоров-Ровенський», комісар — Лука Єгорович Кизя).

Коли почав діяти Кам'янець-Подільський підпільний обком, керо-ваний С. А. Олексенком, штаб О. М. Сабурова передав йому ціле з'єд-нання, очолюване командиром І. І. Шитовим та комісаром І. Є. Скуб-ком. Як у Ровенській, так і в Кам'янець-Подільській * областях сабу-ровські загони стали базовими, основними. Саме під їх прикриттям об-коми вийшли на території своїх областей, розгорнули там організатор-ську, масово-політичну і бойову роботу; саме в цих загонах обидва об-коми знаходили провідні кадри для створених пізніше (по три в кож-ній області) партизанських з'єднань.

На Правобережжі Дніпра з'єднання О. М. Сабурова організувало 15 нових партизанських загонів, які проводили бойові, диверсійні і

³ Dudowa Janina. Partyzanska mlodość.— У кн. Przez uroczyska Polesia i Wołynia. Warszawa, 1962, s. 77.

⁴ Цит. за: Богатырь З. А. Борьба в тылу врага.— М., 1969, с. 239.

* Нині Хмельницька область.

розвідувальні операції в Житомирській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ровенській, Волинській, Пінській і Поліській областях. Протягом року—з 1 січня 1943 до 1 січня 1944—в з'єднання було прийнято 3855 чоловік. Крім того, в 45 селах українського і білоруського Полісся були організовані загони і групи самооборони.

Та з'єднання не лише вбирало резерви, а й виділяло із свого складу для самостійних дій уже готові формування, докладаючи всіх сил, щоб полум'я народної боротьби розгорілося якомога сильніше.

5 червня 1943 року в самостійне з'єднання імені Сталіна були виділені загони Сталінський та імені Боровика * загальною чисельністю 470 чоловік із зброєю та боеприпасами. Тоді ж, у червні, самостійні дії почав загін імені Леніна (459 бійців і командирів), а в листопаді—загін імені Щорса (447 чоловік командного, політичного і рядового складу з усією зброєю). Крім того, Олевський загін був переданий у з'єднання С. А. Ковпака, Лельчицький—Поліському з'єднанню білоруських партизанів, Польський загін—у Ровенське з'єднання.

Отже, кількісний склад сабуровського з'єднання постійно змінювався. Найбільшим він був на 1 травня 1943 року—19 загонів (3331 боєць і командир). Коли ж взяти до уваги, скільки людей пройшло через нього (7700!), то слід визнати, що йому не було рівних на Україні ⁴.

На 1 травня 1943 року Житомирське з'єднання налічувало в своєму складі 2623 рядових, 394 молодші командири, 314 чоловік середнього й старшого комскладу; з них—289 членів і 284 кандидати в члени партії, 713 комсомольців. Серед бійців було 205 жінок. Національний склад відбивав географію бойового шляху з'єднання: 974 чол.—росіяни, 1119—українці, 716—білоруси, 253—представники інших національностей ⁵. «Щодня до лав народних месників,—відзначив О. М. Сабуров у доповіді на партконференції партизанських загонів з'єднання, що проходила в Селезівці 13 грудня 1942 року,—вливаються сотні радянських патріотів, які прагнуть громити гітлерівських негідників. Навчити їх військової майстерності, прищепити стійкість, витримку в бою, зробити їх важливими воїнами—наше бойове завдання» ⁶.

У травні з'єднання почало регулярно одержувати з Великої землі газети «Правду», «Известия», «Комсомольскую правду», журнали «Огонек», «Крокодил». У червні З. А. Богатир після доповіді на Політбюро ЦК КП(б)У привіз з Москви звукову кінопересувку. Партизани переглянули кінофільми «Розгром німців під Москвою», «Хлопець з нашого міста» та інші картини. В загонах були організовані заняття з підривної справи. При штабі з'єднання працювали постійні курси, на яких партизани вивчали диверсійну справу. Результати говорили самі за себе: у квітні—червні, коли гітлерівці готувалися до битви під Курськом, диверсійні групи загонів підірвали на залізницях 99 ешелонів ворога і знищили 4 мости. Окупантам не допомогло ні збільшення гарнізонів на залізничних станціях, ні будівництво споруд вздовж ліній комунікацій, ні вирубування лісів обабіч залізниць і шосейних доріг.

Навесні 1943 року в тил ворога вилетів секретар Центрального Комітету КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко. 28 і 29 травня в партизанському краї, поблизу білоруського села Картеничі в розташуванні з'єднання О. М. Сабурова проходила нарада членів нелегального ЦК партії і командно-політичного складу дев'яти найбільших з'єднань народних месників України. В ній взяли участь В. А. Бегма, С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров, інші партизанські командири та комісари. Відбувся широкий обмін досвідом ведення партизан-

* Іван Федорович Боровик загинув, підірвавшись на міні, перед боєм у Словечному.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 245, 263.

⁵ Там же, арк. 263.

⁶ Там же, арк. 21.

ської боротьби і політичної роботи. «Враховуючи наявність чехословацьких солдатів і офіцерів, що добровільно перейшли на бік партизанів,— відзначалося в одинадцятому пункті прийнятої учасниками наради резолюції,— та великої кількості передового польського населення, яке бажає включитися до активної збройної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, але не має організаційного досвіду, нарада схвалює практику генерал-майора Сабурова щодо створення окремих самостійних польських і чехословацьких партизанських загонів і рекомендує здійснювати її всім партизанським з'єднанням»⁷.

У басейні Прип'яті дислокувалися частини тісовської словацької дивізії, на яку покладалося завдання боротьби з партизанами. В ніч з 14 на 15 травня на бік сабуровців перейшли начальник штабу її 101-го полку капітан Ян Налепка та поручник П. Катін і підпоручник І. Лисак. 18 травня 1943 року в складі з'єднання був створений Словацький партизанський загін (командир — Ян Налепка, комісар — Л. К. Федоров, начальник штабу — С. Хованець). Тоді його чисельність становила 56 бійців і командирів. Серед них був і Мартін Корбеля, який став згодом генерал-лейтенантом чехословацької Народної армії, заступником начальника штабу Збройних Сил країн — учасниць Варшавського договору. Він подався до партизанів на танку. Машину, що загрузла в болоті, безуспішно бомбардували фашистські літаки. Пізніше партизани зняли з неї озброєння, а згодом витягли і сам танк.

Польський загін був створений ще в лютому. До його складу ввійшли поляки, що проживали в північних районах Ровенської області. Очолив його Роберт Сатановський, комісаром став Олександр Бобко, начальником штабу — Вінценти Рожковський. 19 червня 1943 р. за наказом УШПР цей загін, названий ім'ям Тадеуша Костюшки, у повному складі (40 партизанів і 160 чоловік резерву) був переданий у розпорядження Ровенського обласного штабу партизанського руху. Пізніше він виріс у найбільше на території СРСР польське партизанське з'єднання, що налічувало в своєму складі близько тисячі чоловік.

Нарада, скликана Д. С. Коротченком, приділила особливу увагу зростанню партизанських формувань. «Одним з основних патріотичних завдань партизанських з'єднань і загонів, їх командирів, комісарів і політпрацівників,— підкреслювалося в пункті дванадцятому її резолюції,— є всебічне сприяння розвитку всенародного партизанського руху в тилу ворога. Нарада схвалює практику тих з'єднань, які на базі дрібних колишніх підрозділів створюють окремі великі, що самостійно діють, партизанські загони, і зобов'язує всіх командирів і комісарів перенести цей досвід у свої з'єднання»⁸.

Партизанський край на Поліссі відіграв величезну роль у розвитку всенародної боротьби проти фашистських загарбників. Через повітряний міст, перекинутий туди з Великої землі, доставлялися зброя і боеприпаси, інші матеріали, необхідні для ведення ефективної партизанської війни. Там партизани навчалися мінно-підривної і військової справи взагалі, звідти йшли в далекі походи і туди ж поверталися на відпочинок та переформування. Усі рейди великих партизанських з'єднань, здійснені в роки Великої Вітчизняної війни на Україні, як правило, починалися і завершувалися на Поліссі.

На початку червня 1943 р. в розташування сабуровського з'єднання прибув генерал Т. А. Строкач з групою оперативних працівників УШПР. 20—21 червня разом з Д. С. Коротченком він провів нараду командирів і комісарів усіх підрозділів Житомирського з'єднання. (Тут же, серед сабуровців, Д. С. Коротченко зустрів свого молодшого брата — Федора Сергійовича, який вступив до з'єднання під час ямпільського рейду і став заступником О. М. Сабурова по господарській частині).

⁷ Цит. за копією резолюції з особистого архіву О. М. Сабурова.

⁸ Там же.

Концентрація партизанських сил не пройшла непоміченою для ворога. Напередодні битви на Курській дузі, в результаті якої гітлерівці остаточно втратили стратегічну ініціативу на Східному фронті, вони спробували за допомогою армійських частин розгромити партизанські загони в обмежених чотирикутником залізниць Сарни — Лунинець — Калинковичі — Коростень лісових просторах. Фашисти стягли в міста Овруч, Єльськ, Мозир, Петриків, Турів, Олевськ, Білокорівичі та прилеглі до них населені пункти близько 40 тисяч солдатів і поліцаїв. 26 червня при підтримці авіації, 40 легких танків і бронемашин вони перейшли в наступ, загальне командування яким здійснював генерал поліції фон Бок.

Карателі розраховували замкнути кільце і одним ударом покінчити з дев'ятьма з'єднаннями, що зосередилися в травні біля Картеничів. Проте до початку ворожого наступу сім з них вже залишили партизанський край, і удар прийняли на себе з'єднання О. М. Сабурова та С. Ф. Маликова. Фашисти шукали головні сили народних месників, а натрапляли на партизанські засідки, і щодня зазнавали втрат. Загалом протягом червня сабуровцями було знищено 1216 ворожих солдатів і офіцерів, 12 танків, 37 автомашин, 3 мотоцикли. Вони пустили під укіс 51 військовий ешелон з живою силою і технікою противника.

7 липня окупаційна газетка «Нове слово» поспішила вмістити зведення «про знищення партизанів», у якому повідомляла: «Під час систематичних операцій, що тривали кілька тижнів, була оточена велика лісиста й багниста територія, в якій протягом тривалого часу більшовицькі банди організовували свої бази. Табір по табору виявлявся і знищувався. Велику допомогу при цьому подавала авіація, що здійснювала повітряну розвідку: стежила за пересуваннями бандитів і виявляла їхні укриття. В запеклих боях ці банди були одна за одною знищені»⁹.

В ніч на 25 липня партизани на чолі з О. М. Сабуровим розгромили великий фашистський гарнізон у Давид-Городку Пінської області. «Німці в ліс, а ми в місто», — пожартував командир напередодні цієї операції, в ході якої з фашистських катівень було визволено 80 чоловік.

Наприкінці липня карателі відійшли в міста Мозир, Єльськ, Олевськ.

Відновивши в серпні Лельчицький аеродром, сабуровці знову почали здійснювати напади на залізничні та шосейні магістралі. І вже 29 серпня окупаційний листок «Голос Сарненщини» констатував: «Боротьба з цими бандитами є тяжкою і небезпечною. Вони мають можливість легко ховатися й пересуватися завдяки величезному східному просторові і непрохідності лісів та боліт... Ця боротьба в темряві через виверти й хитрощі, з якими банди її ведуть, коштує чимало тяжких жертв»¹⁰.

Під час літнього наступу фашистів сабуровцям доводилося кілька разів закопувати в землю свою друкарню. Однак робота редакції не припинялася. Систематично виходила не тільки газета (з березня 1943 року вона називалася «Партизанська правда»), а й численні листівки, тираж яких досягав 5 тис. примірників.

У ході наступу радянських військ на Україні сабуровці подали велику допомогу підрозділам 8-ї та 148-ї дивізій 13-ї армії, які потрапили в оточення у районі Чорнобиля. Ось як про це розповідає командир 151-го полку 8-ї стрілецької дивізії Герой Радянського Союзу полковник Г. С. Томиловський, який мав найбезпосередніше відношення до описуваних тут подій: «...Під час переправи через Дніпро деякі частини 8-ї дивізії потрапили в скрутне становище і виявилися відрізаними від

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 108—109.

¹⁰ Там же, арк. 109.

своїх військ. Тривалі, майже безперервні бої вкрай виснажили людей, вичерпалися боеприпаси і продовольство. Вороже кільце зімкнулося. Становище здавалося безвихідним. Однак тут нам на виручку прийшли бійці Житомирського з'єднання партизанських загонів... Кидок загонів цього з'єднання в бік Овруча з метою його визволення відкрив водночас коридор для виходу нашої групи. Ми йшли назустріч наступаючим частинам Червоної Армії, які недавно визволили стародавній Київ, а за нами гримів бій — партизани билися за місто і великий залізничний вузол Овруч...»¹¹

Визволення Овруча Житомирським з'єднанням партизанських загонів було серйозною допомогою народних месників військам 1-го Українського фронту, що наступали на поліському напрямку. Наявність у місті сильного гарнізону і великої кількості дзотів, окопів, дротяних загороджень, завалів, мінних полів робило його важкодоступним для партизанів. Ворог замінував найбільші будинки, електростанцію, залізничне господарство, розраховуючи в разі свого відступу все це знищити. Важко було допустити, що такий значний опорний пункт може впасти під ударами партизанів, котрі, як відомо, не мали достатньої кількості важкого озброєння.

І все ж таки завдяки ретельно розробленому плану після 20-годинного бою партизанське з'єднання Житомирської області оволоділо містом.

Удари по станціях та райцентрах були однією з найхарактерніших рис сабуровського стилю боротьби з окупантами. Практика розгрому ворожих гарнізонів у великих населених пунктах допомогла партизанам розгризти і «овруцький горішок».

Три доби, до підходу регулярних частин сабуровці утримували Овруч. 12-ма артилерійськими залпами із 124-х гармат салютувала столиця нашої Батьківщини на честь визволення цього стародавнього українського міста. Полководницькою нагородою — орденом Суворова II ступеня — був відзначений тоді командир безстрашних партизанів.

При взятті міста особливо відзначилися загони імені Будьонного під командуванням І. О. Артюхова, Сарненський, керований Т. І. Грибом, та Чехословацький на чолі з Я. Налепкою. За участь у цій операції Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 січня 1944 року 168 партизанів сабуровського з'єднання було нагороджено орденами і медалями. За відвагу і особливі заслуги у розвитку партизанського руху на Україні Ян Налепка був посмертно нагороджений Золотою Зіркою Героя. Кулеметна черга скосила його вже наприкінці бою за місто.

19 листопада в місто вступили частини 4-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії. Втрата Овруча була серйозним ударом для гітлерівців. Англійський історик генерал Дж. Фуллер писав з цього приводу: «З часу, коли німці втратили Невель і Овруч, головна залізниця Ленінград — Одеса, що зв'язувала всі три групи армій, була блокована»¹²⁻¹³.

Після взяття Овруча сабуровське з'єднання билось разом з армійськими частинами за Єльськ, а потім через Поліську і Житомирську області рушило на захід. З військовими підрозділами партизани оволоділи містом і залізничною станцією Домбровиця. 10—13 січня сабуровці визволили райцентри Висоцьк і Володимирець у Ровенській області. 21 січня партизанські загони вийшли в басейн річки Стир і оволоділи Колками — районним центром Волинської області.

В результаті визволення Червоною Армією міста Ровно і тимчасової стабілізації фронту вздовж річки Стир Житомирське з'єднання партизанських загонів опинилося в радянському тилу. 9 лютого 1944 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про виділення з нього окремих заго-

¹¹ Цит. за: Сабуров О. М. У тяжкі роки. — К., 1973, с. 120—121.

¹²⁻¹³ Цит. за: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, с. 416.

нів для самостійних партизанських дій. Закінчився бойовий шлях з'єднання, який тривав 2 роки й 3 місяці і становив понад тисячу кілометрів — від Брянських лісів до західних районів Полісся.

Партизанські загони на чолі з генерал-майором Героєм Радянського Союзу О. М. Сабуровим розгромили 61 гарнізон противника, пустили під укіс 377 залізничних ешелонів, знищили 204 залізничні та шосейні мости. Вони підбили й спалили 8 літаків, 92 танки, 16 бронемашин, 62 гармати, 746 автомашин, 5 пароплавів і катерів, знищили понад 36,5 тис. фашистських загарбників¹⁴. «Товариш О. М. Сабуров — сміливий і ініціативний генерал, — зазначалося в його характеристиці, підписаній 17 травня 1944 року начальником УШПР Т. А. Строкачем. — Особисто водив у біт з'єднання. Користується великим авторитетом серед партизанів і населення»¹⁵.

Таким же авторитетним для своїх бойових побратимів, що роз'їхалися в різні куточки Країни Рад, залишався Олександр Миколайович і після війни. З 1944 року генерал Сабуров працював начальником обласного управління МВС на Дрогобиччині, потім у Запорізькій області. Був членом бюро Дрогобицького і Запорізького обкомів партії. Тричі — в 1946, 1950 та 1954 рр. — обирався депутатом Верховної Ради Союзу РСР. Вийшовши у відставку, цілком присвятив себе громадській роботі й праці на літературній ниві. О. М. Сабуров був беззмінним головою секції колишніх партизанів Радянського комітету ветеранів війни, членом правління товариств радянсько-чехословацької і радянсько-алжирської дружби, членом Всесоюзного штабу походів молоді по місцях колишніх боїв при ЦК ВЛКСМ.

Якось автор цих рядків попросив Леоніда Петровича Дрожжина — полковника у відставці, колишнього начальника відділу кадрів УШПР назвати найхарактерніші риси О. М. Сабурова як партизанського командира.

— Сабуров, — сказав Леонід Петрович, — це, по-перше, розмах. Щедро роздавав створене власними руками. Між іншим, фашисти вважали його найнебезпечнішим з точки зору розширення сфери партизанських дій. По-друге, його з'єднання відзначалося глибоко продуманими оперативними планами. Він завжди вислуховував думку не лише командирів, а й рядових. І тільки тоді, коли впевнювався, що ідея операції сприймається як правильна на всіх, так би мовити, рівнях з'єднання, він, як і годиться командирові, приймав остаточне рішення.

— Сабуров — хазяїн партизанських країв, уособлення всенародності партизанського руху. І дружби народів, — сказав колишній партизан, Герой Радянського Союзу, член-кореспондент АН УРСР Всеволод Іванович Клоков. — Адже формувалася з'єднання і воював Сабуров і в Росії, і на Україні, і в Білорусії.

«Я добре знала і кілька десятиліть дружила з Олександром Миколайовичем Сабуровим, — писала в «Правде» уславлена льотчиця Валентина Степанівна Гризодубова. — Це була людина великого організаторського таланту, безмежної мужності, здатна приймати найвідповідальніші, сміливі, я б сказала, заповзято сміливі рішення. І ще він був справжнім інтернаціоналістом. У глибокому тилу ворога він самостійно прийняв рішення про створення в своєму з'єднанні чехословацького, польського загонів і групи угорців»¹⁶.

Генералу Сабурову споруджено пам'ятники. Його ім'я присвоєно школам і вулицям міст. Воно увійшло в енциклопедії й усі більш-менш значні праці з історії Великої Вітчизняної війни.

Партизани вписали немеркнучі сторінки до літопису всенародної боротьби проти фашистських загарбників. Їх подвиги ніколи не будуть забуті.

І. М. БРЕЧАК (Київ)

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 245—246.

¹⁵ Там же, арк. 215.

¹⁶ Правда, 1983, 20 нояб.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ВІДБУДОВОЮ І РОЗВИТКОМ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1946—1950 рр.)

Під керівництвом КПРС радянський народ у післявоєнний період здійснив величезні політичні і господарські заходи, що забезпечили відбудову і дальший розвиток народного господарства, зміцнення соціалістичного суспільства. Це яскраво видно на прикладі Української РСР, як і інших республік і областей, що були окуповані німецько-фашистськими загарбниками. Результати самовідданої боротьби українського народу за відбудову народного господарства відбиті у підсумках виконання четвертого п'ятирічного плану. За роки п'ятирічки промисловість УРСР була відбудована і розширена на новій технічній базі. Обсяг валової продукції всієї республіки протягом 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15%¹. За п'ятирічку в основному були ліквідовані величезні збитки, заподіяні війною сільському господарству України. Корінні соціалістичні перетворення відбулися в західних областях республіки. Підвищився матеріальний і культурний рівень життя радянських людей. У ході цієї роботи ідейно й організаційно зміцнилися партійні організації, підвищилася їх роль в усіх сферах життя.

На новому історичному етапі закономірно зросла провідна роль партії у житті радянського суспільства, неминущим стало значення її досвіду як правлячої партії соціалістичної держави. Багатогранна діяльність партії і її місцевих організацій, у тому числі й Компартії України, у досліджуваній період висвітлена в історичній та історико-партійній літературі.

Методологічною основою досліджуваної теми є твори В. І. Леніна, документи і матеріали Комуністичної партії і Радянського уряду. До останніх відносяться рішення і стенограми з'їздів, конференцій і пленумів Центрального Комітету, постанови ЦК ВКП(б), рішення вищих органів державної влади, зокрема Державного Комітету Оборони, Ради Народних Комісарів СРСР, Ради Міністрів СРСР, закони Верховної Ради СРСР². У них показано, як завдяки організаторській і політичній роботі Комуністичної партії у визволених районах країни, в тому числі й на Україні, за роки четвертої п'ятирічки ліквідовані величезні збитки, заподіяні війною, зроблено значний крок вперед по шляху дальшого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, в удосконаленні соціальної структури і політичної системи радянського суспільства, в піднесенні радянської культури, підвищенні народного добробуту.

Важливим джерелом для вивчення післявоєнної історії нашої країни є статті, промови, доповіді визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави³. У них аналізується розвиток Комуні-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 582.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6.— 524 с.; 1981, т. 7.— 534 с.; Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док.— М., 1968, с. 3.— 751 с.; Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР.— М., 1971, т. 3.— 602 с.

³ Брежнев Л. І. Відродження.— К., 1978.— 64 с.; Вознесенський М. О. П'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.— К., 1946.— 46 с.; Жданов А. О. 29-а роковина Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1946.— 46 с.; Сталін Й. В. Промова на передвибор-

стичної партії, визначаються місце, роль і значення місцевих партійних організацій у виробленні і здійсненні політики партії, відображені економічні, соціально-політичні і духовні процеси, відзначені джерела сили і могутності радянської соціалістичної держави.

Питання діяльності Компартії України, партійного керівництва економікою, культурою, соціально-політичними процесами в республіці знайшли відбиття у рішеннях з'їздів, пленумів ЦК Компартії України, в Законах і Указах Президії Верховної Ради УРСР, в постановках і розпорядженнях уряду Радянської України⁴.

При розгляді літератури з досліджуваного періоду слід мати на увазі, що на його історіографію певний відбиток мали прояви суб'єктивізму, вузькості джерельної бази. Після XX з'їзду КПРС значно розширилася джерельна база, дослідники одержали можливість вводити в науковий обіг фактичний матеріал.

Важливим орієнтиром при висвітленні діяльності Компартії України у 1946—1950 рр. стали фундаментальні праці з історії КПРС⁵. У багатотомній історії КПРС чільне місце відводиться висвітленню діяльності місцевих партійних організацій, в тому числі й Компартії України.

Для вивчення питання про керівну роль Комуністичної партії у відбудові народного господарства, в економічному, соціально-політичному і духовному житті Української РСР важливе значення мають «Нариси історії Комуністичної партії України» (розділ XVI), багатотомна історія Української РСР⁶. У Нарисах багато уваги приділено організаційно-партійній та ідеологічній роботі Компартії України, партійному керівництву відбудовою економіки, науки і культури в республіці. До 1983 р. на Україні здійснено видання нарисів історії всіх обласних і Київської міської і обласної парторганізацій. У кожній книзі є розділи про післявоєнний період, де показані внутріпартійна і масово-політична діяльність, здійснення економічних, соціальних і виховних завдань в роки четвертої п'ятирічки. Питання соціально-економічного і культурного розвитку окремих областей, міст і сіл у досліджуваний період висвітлено у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР»⁷. Особлива увага приділена відбудові під керівництвом партійних організацій великих промислових центрів, допомога з боку трудящих братніх республік.

Питання партійного керівництва відбудовою і розвитком народного господарства певною мірою порушуються в історіографічній праці А. В. Санцевича⁸ та його статтях. Проте підготовлені в плані громадянської історії, в них, звичайно, не ставилось завдання всебічно проаналізувати літературу з історико-партійної проблематики. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядаються в монографії І. М. Остапенка, статтях Л. Ю. Беренштейна, Я. С. Калакури, М. Ф. Хорошайлова, В. І. Юрчука та інших⁹. В даній статті робиться спро-

них зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. — К., 1946. — 24 с.; Щербіцкий В. В. Избранные речи и статьи. — М., 1978. — 624 с.; його ж. Радянська Україна. — К., 1982. — 70 с.; Черненко К. У. Народ и партия едины: Избранные речи и статьи. — М., 1984. — 496 с.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977, т. 2. — 1022 с.; Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — К., 1963, т. 2. — 848 с.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1983. — 784 с.; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1982, т. 5, кн. 2. — 692 с.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — 762 с.; Історія Української РСР. — К., 1979, т. 8, кн. 1. — 392 с.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. — К., 1967—1974.

⁸ Санцевич А. Проблеми післявоєнного періоду в радянській історіографії. — К., 1967. — 254 с.

⁹ Юрчук В. І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду. — МІЖ, 1964, № 2, с. 123—130; Беренштейн Л. Ю., Юрчук В. І. Історіографія діяль-

ба розглянути літературу з усіх найважливіших питань діяльності Компартії України в 1946—1950 рр.

Діяльність Комуністичної партії по відбудові і дальшому розвитку народного господарства в роки четвертої п'ятирічки показано на загальносоюзному і регіональному рівнях*. Це дає можливість глибше розкрити загальні закономірності діяльності партії, дати теоретичне обґрунтування процесів, що проходили, визначити специфічні особливості для різних регіонів країни. У цьому плані важливе значення мають загальносоюзні праці¹⁰, в яких на основі аналізу фактичного матеріалу розкривається широка картина відбудовних робіт народного господарства. У них велика увага приділяється діяльності парторганізацій, аналізу кількісних і якісних змін у рядах робітничого класу, творчій активності трудящих, відбудові провідних галузей економіки, підвищенню матеріального добробуту, перетворенням в районах, які пізніше встали на шлях соціалістичного розвитку та ін. В цих працях багато місця відводиться Компартії України, її організаторській і масово-політичній роботі, спрямованій на відродження республіки.

Першою узагальнюючою працею, яка присвячена діяльності Компартії України по відбудові і розвитку народного господарства республіки, є монографія В. І. Юрчука¹¹. У ній зроблена спроба в комплексі висвітлити важливіші питання проблеми. Відображена організаційно-партійна й ідеологічна діяльність Компартії України, партійне керівництво відбудовою промисловості, сільського господарства і культури в республіці. Показано розвиток трудової і політичної активності трудящих, провідна роль робітничого класу у відродженні народного господарства, зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

У СРСР і республіці вийшло ряд збірників документів¹², в яких показана керівна роль партії і її місцевих організацій у відбудові і розвитку народного господарства Української РСР, окремих її областей у роки четвертої п'ятирічки, допомога братніх республік.

Праці, в яких висвітлюється діяльність партійних організацій в 1945—1950 рр., для зручності їх огляду доцільно об'єднати в кілька

ності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства (1943—1958).—Наукові праці з історії КПРС. Вип. 6.—К., 1966, с. 133—141; Хорошайлов М. Ф. Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії.—УІЖ, 1970, № 3, с. 133—136; Калакура Я. С. Питання організації партійної роботи Компартії України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.).—УІЖ, 1971, № 10, с. 134—141; Остапенко І. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1946—1978 гг.). Историографический очерк.—Харьков, 1979.—128 с.

* У статті аналізуються тільки опубліковані праці, докторські і кандидатські дисертації не розглядаються.

¹⁰ Каторгин И. И. Борьба Коммунистической партии за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенные годы (1945—1953).—М., 1959.—92 с.; Касьяненко В. И. КПСС — организатор строительства развитого социализма.—М., 1974.—279 с.; Утенков А. Я. Борьба КПСС за восстановление народного хозяйства и дальнейшее развитие социалистического общества (1946—1955 гг.).—М., 1974.—216 с.; Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.).—М., 1978.—324 с. та ін.

¹¹ Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).—К., 1965.—256 с.

¹² Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945—1953 гг.). Док. и матер.—М., 1961.—403 с.; Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства. Август 1943—1950 гг. Сб. докум. и матер.—Харьков, 1964.—443 с.; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964. Докум. и матер. профсоюзов.—М., 1965.—495 с.; 50 років ЛКСМУ. Докум. и матер.—К., 1970.—260 с.; В братской семье. Докум. и матер. о борьбе трудящихся приднестрских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства (1946—1953 гг.).—Одесса, 1972.—246 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946—1950. Сб. докум. и матер.—К., 1980.—555 с. та ін.

проблем, таких як організаційно-партійна та ідеологічна діяльність; партійне керівництво відбудовою і розвитком промисловості; сільсько-го господарства; культури; соціалістичні перетворення в західних областях України; зміцнення дружби і братерського співробітництва в ході відбудови і розвитку народного господарства.

Розв'язання великомасштабних завдань відбудови і розвитку народного господарства великою мірою залежало від рівня організаційно-партійної та ідеологічної роботи. У досліджуваний період Комуністична партія України, як складова частина КПРС, її бойовий загін ідейно й організаційно зміцніла, посилювались її зв'язки з масами.

Велику роль у посиленні організаторської й політичної роботи партійних організацій відіграють з'їзди партії, а також її місцевих організацій. З'їздам Компартії України присвячені спеціальні праці¹³, в яких підбито підсумки роботи республіканської парторганізації, всього українського народу по відбудові народного господарства республіки, визначено шляхи якнайшвидшого її завершення.

Дослідження питань організаційно-партійної та ідеологічної роботи Компартії України почалось уже в перші післявоєнні роки. Авторами перших праць були в основному партійні працівники, що брали безпосередню участь у втіленні в життя політики партії. Незважаючи на вузькість джерельної бази, в цілому вони вірно відображали організаційно-партійну та ідеологічну роботу партійних організацій. Найповніше це питання висвітлено в монографії В. І. Юрчука, а також в його статті¹⁴. У них приділена увага перебудові партійної роботи в післявоєнний період, відновленню і зміцненню партійних органів і первинних парторганізацій, проаналізовано кількісні і якісні зміни в складі Компартії України, розвиток внутріпартійної демократії, добір, розстановка і виховання кадрів, партійне керівництво Радами і масовими громадськими організаціями, ідеологічною роботою.

Питання організаційно-партійної роботи одержали певне висвітлення в ряді брошур і статей¹⁵. Чільне місце в них відводиться зміцненню первинних парторганізацій, удосконаленню форм і методів їх роботи, вихованню керівних партійних і радянських кадрів. Проте більшості статей притаманні описовість, відсутність узагальнень і висновків. Переважно вони охоплюють діяльність партійних організацій окремого району або окремої галузі народного господарства.

Тема партійного керівництва комсомольськими і профспілковими організаціями розкрита в фундаментальних дослідженнях з історії комсомолу і профспілок¹⁶. Ця тема досліджується в спеціальних працях, в яких розглядається питання організаційно-політичного зміцнення комсомольських організацій, ідейного виховання підростаючого покоління¹⁷. У працях істориків республіки висвітлюється також ідео-

¹³ Бородин О. А. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У.— К., 1961.— 189 с.; Бяков В. Ф. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У.— К., 1961.— 160 с.

¹⁴ Юрчук В. І. Назв. праця; его же. Восстановление и укрепление партийных организаций в 1945—1953 гг.— Вопросы истории КПСС, 1962, № 6, с. 74—87.

¹⁵ Кучма І. П. Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця. 1944—1950 рр.— УІЖ, 1962, № 4, с. 33—41; Кисілевський О. М. На сталевих магістралях. Партійна робота на залізничному транспорті УРСР в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).— К., 1972.— 147 с.; Тимчук М. В. Удосконалення структури сільських партійних організацій України (1945—1953 рр.).— УІЖ, 1974, № 11, с. 47—51; Рыбалко В. А., Захаров Г. И. Укрепление первичных партийных организаций Донбасса и повышение их боеспособности в 1946—1950 гг.— Научные труды по истории КПСС. Вып. 101.— К., 1979, с. 44—50.

¹⁶ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. 4-е вид. доп.— К., 1979.— 760 с.; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— К., 1983.— 663 с.

¹⁷ Врублевський В. Г. В орлиному злеті: 3 досвіду роботи партійних організацій України по організаційно-політичному зміцненню комсомолу в роки четвертої п'ятирічки.— К., 1978.— 113 с.; Костенко Д. П. Партійное руководство комсомолом в период завершения строительства социализма. Из опыта Компартии Украины. 1946—1958 гг.— К., 1978.— 167 с.

логічна робота партійних організацій в роки четвертої п'ятирічки¹⁸. Найбільш розробленими є питання створення і діяльності системи партійної освіти у післявоєнний період, масово-політичної роботи. Слабо досліджені питання про роль суспільних наук, літератури і мистецтва у вихованні трудящих.

Аналіз опублікованої літератури дозволяє зробити висновок про необхідність історикам республіки підготувати узагальнюючі праці про організаційно-партійну й ідеологічну діяльність партії в період відбудови і розвитку народного господарства в 1946—1950 рр.

Серед літератури з проблеми, що розглядається, дослідники значну увагу приділяли діяльності Комуністичної партії і її організацій на місцях по відбудові промисловості і насамперед важкої індустрії, що мало величезне загальногосподарське значення. У загальносоюзних працях¹⁹ чільне місце відводиться партійному керівництву відбудовою металургійної, вугільної, машинобудівної промисловості, електроенергетики в Українській РСР, а також окремих підприємств.

Питання діяльності партійних організацій по відбудові і розвитку промисловості в цілому і окремих її галузей знайшли відбиття в літературі, що вийшла в 50—60-х роках²⁰. В ній певною мірою відображено героїзм, творча активність робітничого класу. Заслугує на увагу і література, присвячена відбудові індустріальних гігантів всесоюзного значення²¹. Їх авторами виступали партійні і господарські працівники, журналісти. Особливе місце в трудовій післявоєнній епопеї займало відродження Дніпрогесу, велетенського південної металургії — заводу «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе та інших підприємств Запорізького індустріального комплексу.

Серед регіонів, що мають важливе народногосподарське значення для всієї країни велика увага приділена Донбасу²². Значний науковий вклад у висвітлення цієї теми вніс М. Ф. Хорошайлов. У його монографіях і статтях показано багатогранну організаторську і політичну роботу партійних організацій по здійсненню четвертого п'ятирічного плану відбудови і розвитку Донецького басейну.

Дослідники приділили також багато уваги проблемі партійного керівництва відродженням і далішим розвитком робітничого класу

¹⁸ Булкін Г. П. Заходи Комуністичної партії по посиленню масово-політичної роботи на селі в роки четвертої п'ятирічки.— 36. наук. робіт аспірантів кафедр історії КПРС вузів УРСР. Вип. 3.— К., 1958, с. 151—168; Сторожук В. Р. Діяльність КП України по політичному вихованню комуністів у відбудовний період.— УІЖ, 1968, № 5, с. 59—67; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало І. П. Партійное просвещение. Очерки истории.— К., 1978.— 376 с. та ін.

¹⁹ Приходько Ю. А. Восстановление индустрии. 1942—1950.— М., 1973.— 287 с.; Двойнишников А. М. Руководство КПСС восстановлением и развитием промышленности в послевоенный период.— М., 1977.— 128 с.; Хлустов М. И. Развитие советской индустрии (1946—1958).— М., 1977.— 280 с. та ін.

²⁰ Кучма И. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины.— Днепрпетровск. 1957.— 80 с.; Юрчук В. И. Коммунистична партія України — організатор боротьби українського народу за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період (1945—1957 рр.).— Наукові записки кафедр марксизму-ленінізму УАСГН.— К., 1958, т. 2, с. 7—26; Костриця Н. Ю. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні.— К., 1967.— 288 с.

²¹ Логінов Ф. Г. Відродження Дніпрогесу.— К., 1950.— 152 с.; Куземин И. Парторганизация Днепростроя: в авангарде борьбы за Днепротэс.— К., 1951.— 180 с.; Гершберг С. Р. Это было в Запорожье. Из записок журналиста-правдиста сороковых годов.— М., 1974.— 112 с.; Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс.— К., 1976.— 190 с. та ін.

²² Ткаченко Г. Подвиг шахтеров Донбасса. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы послевоенной пятилетки.— Луганск, 1960.— 74 с.; Хорошайлов М. Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу.— Донецьк, 1966.— 179 с.; его же. Возрожденный Донбасс. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки.— Донецк, 1968.— 195 с.; Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса. 1943—1945 гг.— К., 1973.— 24 с. та ін.

України. Це питання знайшло всебічне висвітлення у дослідженнях О. С. Кудлая²³. У його насамперед монографії на значному фактичному матеріалі аналізується і узагальнюється боротьба робітничого класу за виконання п'ятирічного плану в республіці, показано його трудову активність і героїзм у подоланні труднощів післявоєнного відродження. Водночас у праці не знайшла достатнього висвітлення діяльність всіх загонів робітничого класу, не проаналізовані його кількісні і якісні зміни. В працях В. Ю. Романцова²⁴ показані джерела і форми поповнення рядів робітничого класу України у післявоєнний період, його кількісні і якісні зміни, зростання виробничої і громадсько-політичної активності. Написані в плані громадянської історії, в них, природно, не знайшла відображення робота партійних організацій.

Історія відбудови і розвитку робітничого класу знайшла певне висвітлення в колективній праці «Історія робітничого класу Української РСР»²⁵. На матеріалах різних галузей промисловості, окремих регіонів України питання історії робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки розглядаються в ряді інших праць. Значний вклад в розробку цієї теми вніс авторський колектив двохтомної праці про робітничий клас Донбасу²⁶, в якому всебічно висвітлені кількісні і якісні зміни його складу у досліджуваний період, боротьба за відбудову і дальший розвиток виробництва, громадсько-політична активність. У працях про першу післявоєнну п'ятирічку значною мірою висвітлені питання діяльності парторганізацій по розвитку творчої активності робітничого класу, яка проявлялась насамперед в соціалістичному змаганні²⁷.

У дослідженнях значна увага приділена підготовці і вихованню кадрів для промисловості, підвищенню культурно-технічного рівня робітників. Ця тема відображена в монографії Г. І. Терещенка²⁸. У ній дано історіографічний огляд діяльності парторганізацій у справі підготовки кваліфікованих кадрів у системі професійно-технічної освіти республіки. У ряді досліджень проводиться думка, що відбудова промисловості у післявоєнні роки відбувалася на новій технічній основі, у виробництві впроваджувалися досягнення науки і нової техніки²⁹.

Привертають увагу праці про діяльність партії і її місцевих організацій по зміцненню союзу робітничого класу з колгоспним селянством. Найповніше ця проблема розроблена в монографії П. Г. Снітка³⁰, в якій показана роль робітничого класу в механізації і електрифікації колгоспного виробництва, сільському будівництві, організації

²³ Кудлай О. С. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період.— К., 1965.— 296 с.

²⁴ Романцов В. Ю. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.).— К., 1972.— 219 с.; його ж. Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946—1970 рр.— УІЖ, 1974, № 4, с. 140—146 та ін.

²⁵ Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах.— К., 1967, т. II.— 508 с.

²⁶ Історія робітничого класу Донбасу. В двох томах.— К., 1981, т. 2.— 432 с.

²⁷ Єфременко Є. Могутній засіб організації активності мас. З історії розвитку соціалістичного змагання на Україні.— К., 1959.— 183 с.; КПРС—організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— К., 1975.— 283 с.

²⁸ Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні.— К., 1974.— 60 с. Детальніше про висвітлення цієї проблеми див. статтю: Худяк Р. А. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.).— УІЖ, 1971, № 1, с. 124—128.

²⁹ Шевченко А. П. Из опыта работы партийных организаций Днепропетровщины по развитию творческого содружества науки и производства в послевоенный период (1945—1951).— Вопросы истории КПСС, 1971, № 9, с. 89—99; Парінов М. П. Роль преси в боротьбі партійних організацій Донбасу за технічний прогрес у четвертій п'ятирічці (1946—1950 рр.).— УІЖ, 1973, № 5, с. 62—66 та ін.

³⁰ Снітко П. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.).— К., 1966.— 240 с.

праці, підготовці і вихованні кадрів, підвищенні трудової активності трудівників соціалістичних ланів. Ця тема знайшла відображення в ряді статей³¹. Однак вказана проблема висвітлюється однобічно, в плані лише допомоги робітничого класу селу.

В цілому ж питанням діяльності партії по відбудові і розвитку промисловості, робітничого класу в роки четвертої п'ятирічки в республіці в літературі приділено багато уваги, в науковий обіг введено значний фактичний матеріал, зроблені необхідні узагальнення і теоретичні висновки. Настав час підготувати праці, в яких би в комплексі висвітлювалась ця проблема в післявоєнний період в УРСР. Слід особливо звернути увагу на показ діяльності партійних організацій по відбудові окремих галузей промисловості (будівельної, легкої, харчової та ін.), деяких загонів робітничого класу, що не знайшло певної розробки в працях суспільствознавців, в тому числі й істориків партії.

Важливим напрямом в дослідженні післявоєнного періоду є історія діяльності партійних організацій по відбудові і розвитку сільського господарства. У республіці першими дослідниками її були партійні працівники, новатори виробництва, журналісти, що розповідали про діяльність передових господарств, передовиків виробництва³². У кінці 40-х — 50-х років з'являються окремі дослідження з цієї проблеми³³. Вводячи в науковий обіг нові дані про відбудову і розвиток сільського господарства, вони все ж не відображали повної картини його стану, не розкривали всіх труднощів відродження. В ряді праць прикрашався стан в сільському господарстві. Водночас в дослідженнях, що вийшли після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, помітна була інша крайність: применшувались успіхи, досягнуті у відбудові цієї важливої галузі господарства, не показувались належною мірою об'єктивні труднощі його відбудови.

Важливе значення для більш глибокого дослідження проблеми відбудови сільського господарства мали узагальнюючі загальносоюзні праці, що вийшли на початку 70-их років³⁴. В них значне місце відводиться висвітленню післявоєнного відродження сільськогосподарського виробництва в УРСР.

У республіці, крім праць П. Г. Снітка і В. І. Юрчука, питання партійного керівництва відбудовою сільського господарства, історії селянства порушуються в колективних працях³⁵, в окремих розділах яких розглядається відбудова матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, активність трудівників села. Ця тема висвітлюється в

³¹ Онищенко І. І. Керівна роль Комуністичної партії України в організації шефської допомоги трудящих міста колгоспному селянству в проведенні сільської електрифікації (1946—1951 рр.).— *Наук. записки Львів. філіалу Центр. музею ім. В. І. Леніна*. Вип. I, с. 140—152; Рященко С. Д. Організація шефства робітничого класу над селом у 1946—1950 рр. (На матеріалах Української РСР).— *УІЖ*, 1975, № 9, с. 87—93.

³² Глухов З. Парторганізація Мар'їнського району в боротьбі за піднесення сільського господарства.— *К.*, 1950.— 92 с.; Посмітний М. В чорноморських степах.— *К.*, 1953.— 110 с.; Дубковецкий Ф. На путях к коммунизму.— *М.*, 1951.— 202 с.; Ангелина П. Н. Люди колхозных полей.— *К.*, 1952.— 200 с. та ін.

³³ Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.— *К.—Х.*, 1947.— 283 с.; Ларін Г. В. Україна — республіка передового соціалістичного землеробства.— *К.*, 1957.— 52 с.

³⁴ Дубоносов Д. И. Деятельность Коммунистической партии по восстановлению и развитию сельского хозяйства (1945—1950 гг.).— *Ростов-на-Дону*, 1970.— 155 с.; Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946—1950 годах.— *М.*, 1972.— 293 с.; Коркоценко Д. И., Кулаков В. И. Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства. (1945—1958).— *М.*, 1974.— 135 с.; Советское крестьянство. Краткий очерк истории 1917—1970. Изд. 2-е, доп.— *М.*, 1973.— 592 с.; Боголюбов К. М. Верным курсом.— *М.*, 1980.— 239 с. та ін.

³⁵ Історія селянства Української РСР. У двох томах.— *К.*, 1967, т. 2.— 536 с., Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х томах.— *К.*, 1968, т. 2, 1938—1970 рр.— 696 с.

окремих статтях³⁶. Водночас ще немає праць, в яких би всебічно була відображена діяльність Комуністичної партії по відродженню сільського господарства на Україні в 1946—1950 рр., показано зміни в складі колгоспного селянства, зміцнення громадської власності колгоспів, соціальну активність трудівників села. Потребують також розробки питання партійного керівництва відбудовою радгоспного виробництва, їх ролі у зміцненні колгоспно-кооперативної власності.

За післявоєнні роки партія добила значних успіхів у духовному розвитку суспільства. Ряд праць³⁷ присвячено теоретичним питанням культурної революції, її конкретно історичному втіленню у післявоєнний період. В республіці опубліковано кілька праць, в яких висвітлюється відродження культури в роки четвертої п'ятирічки, показано роль партійних організацій в цій справі³⁸.

Правомірним є той факт, що в працях дослідників домінуюче місце посідають питання розвитку народної освіти, вищої школи, партійного керівництва системою цих закладів³⁹. Серед них слід відзначити монографії А. К. Зубаня, В. Д. Мойсеєнка, а також колективну працю про вищу школу⁴⁰. На значному фактичному матеріалі в цих книгах показана діяльність парторганізацій по відбудові і дальшому розвитку загальноосвітньої школи і вузів, зміцненню їх матеріально-технічної бази, поліпшенню складу педагогічних і наукових кадрів, підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Певне місце також приділяється висвітленню й інших ділянок культури, насамперед літератури і мистецтва⁴¹.

Предметом дослідження насамперед економістів стала така важлива проблема, як підвищення добробуту трудящих⁴², яка справедливо ставиться в один ряд з підвищенням культурного рівня. На жаль, ще майже не досліджена роль Комуністичної партії і її місцевих організацій у підвищенні рівня життя народу у роки четвертої п'ятирічки.

Досягнення в розробці питань культурного будівництва в республіці в ті роки є передумовою створення праці про партійне керівництво цією важливою ділянкою, в якій всі складові частини цієї великої проблеми були б подані в сукупності і взаємозв'язку.

³⁶ Макухін І. Я. 3 історії розвитку сільського господарства в післявоєнний період.— УІЖ, 1962, № 4, с. 114—119; Демчук В. С. Сільські партійні організації на чолі політичного і трудового піднесення механізаторів (1945—1952 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 69, 1973, с. 125—131; Талан Є. П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946—1958 рр.).— УІЖ, 1974, т. 3, с. 25—35 та ін.

³⁷ Ким М. П. 40 лет советской культуры.— М., 1957.— 388 с.; Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг.— М., 1967.— 271 с.; КПСС во главе культурной революции в СССР.— М., 1972.— 376 с. та ін.

³⁸ Литвин Н. З. Розквіт культури Радянської України.— К., 1954.— 79 с.; Розвиток української культури за роки Радянської влади.— К., 1967.— 368 с.; Дерев'яно І. І. Діяльність Компартії України по підготовці кадрів культурного фронту (1946—1950).— УІЖ, 1969, № 1, с. 48—56; Ленінське вчення про культурну революцію і його здійснення на Україні.— К., 1970.— 366 с. та ін.

³⁹ Філіпов О. М. Розвиток радянської школи у період першої післявоєнної п'ятирічки.— К., 1957.— 150 с.; Шагнєва Є. В. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку вищої школи УРСР в роки четвертої п'ятирічки.— Наукові записки Харків. пед. ін-ту, 1957, т. 24, с. 127—148; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967.— К., 1972.— 483 с.

⁴⁰ Зубань О. К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства. 1945—1952 рр.— Львів, 1967.— 232 с.; Вища школа Української РСР за 50 років. У двох частинах.— К., 1968, ч. 2 (1945—1967 рр.).— 540 с.; Мойсеєнко В. Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти. На матеріалах України. 1945—1958 рр.— К., 1975.— 136 с.

⁴¹ Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.— К., 1957.— 262 с.; Історія українського мистецтва. У 6-ти т.— К., 1968, т. 6.— 451 с.; Історія української літератури. У 8-ми т.— К., 1971, т. 8.— 574 с. та ін.

⁴² Підвищення добробуту трудящих України за 50 років Радянської влади.— Львів, 1967.— 274 с.; Підвищення матеріального і культурного рівня життя населення Української РСР.— К., 1972.— 118 с.

В історико-партійній літературі широко показано соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, написані по свіжих слідах історичних подій. В ній висвітлювались перші кроки трудящих цього регіону до соціалізму, вводився в науковий обіг великий фактичний матеріал⁴³. Розробка цієї важливої проблеми особливо посилилась з середини 50-х років, коли почали виходити монографічні праці, а також збірники документів⁴⁴. В них висвітлювалась діяльність парт-організацій, основні напрями, по яких проходило перетворення виробничих відносин у західних областях: соціалістична індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція, здійснення національної політики.

З'явилися праці, де розглядаються основні напрями соціалістичних перетворень. Багато уваги приділено індустріалізації краю, що є основою всіх інших перетворень⁴⁵. Особливе місце відводиться перетворенню Львова у великий промисловий центр, кількісним і якісним змінам робітничого класу, відзначається особливість його промислового розвитку, яка полягала в тому, що темпи там були значно вищими, ніж по республіці в цілому. У центрі уваги більшості істориків було дослідження соціалістичних перетворень у сільському господарстві західних областей⁴⁶. І це закономірно, бо ці процеси зачіпали інтереси переважної більшості населення західних областей і в них відображались найбільш революційні прояви соціалістичних перетворень. В результаті колективізації сільського господарства створювався новий клас — колгоспне селянство. Колективізація відбувалась в умовах гострої класової боротьби проти куркульства, банд українських буржуазних націоналістів.

Окремі праці присвячені розвитку культури на західноукраїнських землях. Особливо плідну роботу провів І. Я. Кошарний⁴⁷. Він вірно обґрунтовує положення про те, що перетворення, здійснені тут у винятково короткі строки, рівнозначні культурній революції, проведеної в країні, і разом з революційними змінами в галузі економіки привели до утвердження соціалізму.

Відзначаючи значний доробок дослідників у розробці проблем соціалістичних перетворень в західних областях республіки, слід відзначити ще недостатнє висвітлення діяльності партійних організацій, форм і методів їх роботи, внутріпартійного життя. Тому актуальним

⁴³ Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР.— К., 1950.— 31 с.; Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР.— К., 1953.— 96 с. та ін.

⁴⁴ Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія—організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР).— Львів, 1963.— 696 с.; Богодист І. Соціалістичне будівництво у західних областях УРСР.— К., 1961.— 176 с.; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі.— Львів, 1968.— 803 с.; Ковальчак Г. І., Сливка Ю. Ю., Чугайов В. П. Подія великого історичного значення.— К., 1979.— 220 с.; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939—1979.— 36. матер. і докум.— К., 1980.— 548 с. та ін.

⁴⁵ Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958).— К., 1965.— 186 с.; Черниш М. А. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова.— Львів, 1969.— 184 с.; Чернявський Ф. Ф. По пути социализма. Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939—1950).— Львов, 1978.— 239 с. та ін.

⁴⁶ Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР.— К., 1962.— 316 с.; Черниш П. Д. Комуністична партія України—організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.).— Львів, 1963.— 300 с.; За шістьма оновленою землею. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979.— К., 1979.— 210 с. та ін.

⁴⁷ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939—1958 рр.).— Львів, 1975.— 239 с. та ін.

є дослідження партійного керівництва соціалістичними перетвореннями в західних областях України в цілому.

З дослідженням питань відбудови і розвитку народного господарства республіки, соціалістичних перетворень її західних областей тісно пов'язана проблема дружби радянських народів. Література, що вийшла з цієї теми в 50-х і 60-х роках, в основному — брошури і статті⁴⁸, в яких на конкретних прикладах підкреслювалась думка про значення братерської дружби народів СРСР для відбудови народного господарства і культури Української РСР. Особливо активізувалась розробка проблем дружби народів, їх співробітництва в економічній, культурній та інших галузях в період підготовки і проведення 50-річного ювілею Союзу РСР. У цей і наступний період вийшли збірники документів, монографії⁴⁹, які охоплюють в основному весь період Радянської влади. Проте в цих працях ще не знайшла достатнього відображення керівна роль партії в цьому процесі. Серед досліджень проблеми за післявоєнний період слід назвати книгу Б. І. Білика⁵⁰, в якій певною мірою показано партійне керівництво процесом співробітництва українського народу з братніми народами в процесі відбудови народного господарства. Актуальним залишається завдання показати Комуністичну партію як організатора всенародної допомоги Українській РСР у відбудові народного господарства.

Вивчення літератури про партійне керівництво відбудовою народного господарства Української РСР, соціально-економічним і духовним розвитком республіки в роки четвертої п'ятирічки переконливо свідчить про велику організаторську і ідеологічну роботу партії і її організацій, спрямовану на відбудову зруйнованої економіки і культури, про трудовий героїзм українського народу, який під керівництвом Комуністичної партії досяг великих успіхів у відродженні і розвитку народного господарства. У той же час аналіз досліджень показує, що не всі соціально-економічні й духовні процеси в житті республіки знайшли всебічне відображення, багато належить зробити по висвітленню всебічної діяльності партійних організацій республіки, показу керівної і організаторської ролі Комуністичної партії. В істориків республіки є всі можливості створити нові фундаментальні праці про діяльність партії і її організацій в один з героїчних періодів в історії нашої країни.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

⁴⁸ Кікалов Г. Т. Допомога великого російського народу українському народові у відбудові народного господарства в післявоєнний період. — К., 1954. — 40 с.; Буцько М. О., Тараненко В. М. Дружба і співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943—1950 рр.). — УІЖ, 1962, № 4, с. 15—25; Кудлай А. С. Братская помощь народов СССР в восстановлении народного хозяйства Украины после Великой Отечественной войны. — Вопросы истории, 1965, № 7, с. 21—30 та ін.

⁴⁹ Шевченко Л. А. Дружба братніх культур. Культурне співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1946—1958. — К., 1971. — 164 с.; Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса. 1917—1972. Докум. и матер. — Донецк, 1972. — 239 с.; Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. — К., 1972. — 324 с.; Торжество національної політики КПРС. — К., 1972. — 294 с.; В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР. — К., 1972. — 404 с. та ін.

⁵⁰ Білик Б. І. Ленінське братерство народів. Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР. 1946—1961 рр. — К., 1980. — 120 с.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР

В. А. Котенко.

*Борьба Компартии Украины
за дальнейший рост
производительности труда
в промышленности республики*

Харьков. Издательское объединение
«Вища школа», 1984.— 167 с.

Важливим завданням Комуністичної партії і всього радянського народу є забезпечення безперервного зростання продуктивності суспільної праці в усіх галузях народного господарства. Від ефективного розв'язання цієї проблеми залежить успішне виконання планів економічного і соціального розвитку Союзу РСР, підвищення добробуту радянського народу.

Значний інтерес становить рецензована праця, в якій висвітлюється діяльність партійних організацій по забезпеченню динамічного піднесення продуктивності праці в промисловості. Керуючись положеннями класиків марксизму-ленізму, рішеннями КПРС, автор на великому фактичному матеріалі показав боротьбу Компартії України, форми і методи роботи партійних організацій Української РСР по дальшому зростанню продуктивності праці в роки семирічки і восьмої п'ятирічки. Зокрема, велику організаторську роботу Компартія України проводила по розстановці партійних сил на виробництві, підвищенню авангардної ролі комуністів, узагальненню і поширенню передового досвіду, зміцненню парторганізацій промислових підприємств за рахунок прийому в партію передовиків виробництва.

Значне місце в праці займають питання добору, виховання пропагандистів й агітаторів, поліпшення партійної освіти та пропагандистської роботи. Як зазначається в книзі, до кінця восьмої п'ятирічки на Україні в системі партійного навчання поповнювали свої знання 2,7 млн. чол., партійну пропаганду й агітацію проводили 1200 тис. лекторів, пропагандистів, політінформаторів та агітаторів. Серед пропагандистів республіки вищу і незакінчену вищу освіту в 1970 р. мали понад 93% (с. 16).

В монографії показано, що в 60-х роках у республіці велика увага приділялася пропаганді економічних знань серед трудящих. Зокрема, значну роботу в цьому напрямі проводили партійні організації Київської, Дніпропетровської, Львівської, Харківської, Луганської та інших областей України. Автор рецензованої праці розкрив форми і методи роботи, з допомогою яких партійні організації УРСР домоглися вико-

нання поставлених завдань щодо підвищення економічних знань трудящих. Як зазначається в книзі, тільки в Києві в 1965 р. понад 100 тис. партійних керівників, спеціалістів і трудівників промислових підприємств вивчали економічну теорію, конкретну економіку і досягнення науково-технічного прогресу. Це було важливим засобом зростання активності трудящих у боротьбі за підвищення продуктивності праці.

Високі вимоги ставилися до керівників-господарників у виконанні планів, підвищенні ефективності виробництва. Партійні організації створювали комісії партійного контролю за діяльністю адміністрації на промислових підприємствах. До 1970 р. у парторганізаціях промислових підприємств республіки налічувалося 20 393 таких комісій, в яких брали участь близько 93 тис. комуністів (с. 35).

Позитивний вплив на підвищення продуктивності праці мало і широке залучення робітників у постійно діючі виробничі наради (ПДВН). В 1970 р. на промислових підприємствах республіки їх налічувалося майже 29 тис. (с. 39). До початку 1981 р. у країні діяло 140 тис. ПДВН, у роботі яких брали участь близько 6 млн. чол., з них 65% — робітників (с. 40). Беручи участь у постійно діючих виробничих нарадах, робітники і службовці не лише набували практичних навиків управління і господарювання, а й виявляли свої творчі здібності, ініціативу в боротьбі за зростання продуктивності праці.

В монографії ґрунтовно показано вплив науково-технічного прогресу на підвищення продуктивності праці і постійне піклування партійних організацій республіки про його прискорення. Під керівництвом парторганізацій створювалися університети науки і техніки, ради новаторів і передового досвіду, громадські огляди технології виробництва, комісії сприяння технічному прогресу. Такі комісії створювалися при ЦК Компартії України, обкомах, міськомках і райкомках партії. Питання прискорення науково-технічного прогресу обговорювалися на пленумах ЦК КПРС і ЦК Компартії України, на пленумах й активах обласних, міських і районних парторганізацій, на науково-практичних конференціях і спеціальних семінарах. В результаті впровадження кращих наукових розробок на багатьох підприємствах України створювалися нові зразки техніки, які не поступалися кращим світовим зразкам. В результаті вжитих заходів на промислових підприємствах республіки з 1959 р. по 1970 р. було впроваджено близько 6 млн. рацпропозицій і винаходів, що дало змогу державі зекономити понад 4,6 млрд. крб. (с. 61—68).

Багато уваги в книзі приділено соціалістичному змагання. На великому конкретному матеріалі у монографії ґрунтовно розкрито діяльність партійних організацій України по піднесенню культурно-технічного рівня робітників промисловості, показано різні форми підвищення кваліфікації не тільки керівного, інженерно-технічного складу, а й всього робітничого класу. Все це, безумовно, сприяло зростанню продуктивності праці.

Заслужовує схвалення те, що автор рецензованої книги не тільки узагальнив великий позитивний досвід боротьби Компартії України за підвищення продуктивності праці в промисловості республіки, а й проаналізував органічний зв'язок минулого і сучасного, творче використання партією нагромадженого досвіду, розкрив наступність у діяльності партії. «Наступність, — говорив К. У. Черненко на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, — не абстрактне поняття, а жива, реальна справа. І суть її насамперед у тому, щоб, не зупиняючись, йти вперед.

Йти, спираючись на все досягнуте раніше, творчо збагачуючи його, концентруючи колективну думку, енергію комуністів, робітничого класу, всього народу на нерозв'язаних завданнях, на ключових проблемах сучасного і майбутнього»¹. До числа цих ключових проблем відноситься й подальше підвищення продуктивності праці.

На жаль, не все в рецензованій книзі вдалося висвітлити в повній мірі. Необхідно було б більше уваги звернути на недоліки у роботі партійних організацій, в їх пошуках невикористаних резервів і шляхів подальшого зростання продуктивності праці. Слід також було б повніше показати вклад учених вузів України у прискорення науково-технічного прогресу.

В цілому ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої книги.

С. З. ГОЛИКОВ (Харків)

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 10.

ГОЛОВНІ ОРГАНИ ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ІНТЕГРАЦІЄЮ НА СЕЛІ — В ДІІ

Охотский Е. В.

*Районные комитеты партии
и интеграция общественного
производства на селе.*

М., Знание, 1984. — 64 с.

Дальший розвиток сільського господарства, всебічна його інтенсифікація — один з найважливіших напрямів діяльності Комуністичної партії, її лєнінського ЦК. При розв'язанні багатосторонніх і масштабних завдань, пов'язаних з реалізацією Продовольчої програми, здійсненням інтеграційних перетворень у сільському господарстві на сучасному етапі, основний тягар, як відзначалось на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, ляже на плечі працівників райкомів партії — авторитетних ланок партійного керівництва економікою, соціальним і культурним життям села, становленням агропромислового комплексу країни. Цій актуальній проблемі — діяльності сільських районних комітетів партії по здійсненню інтеграційних перетворень й присвячено працю викладача кафедри партійного будівництва Академії суспільних наук при ЦК КПРС, кандидата історичних наук Є. В. Охотського.

Автор, використавши матеріали XXVI з'їзду КПРС, травневого і листопадового (1982 р.), червневого і грудневого (1983 р.) Пленумів ЦК, постанови Центрального Комітету КПРС, цікаві факти, розкрив шляхи вдосконалення стилю, форм і методів організаторської і політичної роботи райкомів по втіленню в життя рішень XXVI

з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК, а також реалізації Продовольчої програми СРСР.

У книзі висвітлюється роль сільських районних комітетів партії як органів політичного керівництва у справі інтеграції сільськогосподарського виробництва. Дослідник навіть узагальнюючий цифровий матеріал, який дає можливість побачити якісні зміни, що сталися у їх складі протягом 1973—1983 рр. Районні парторганізації та їх керівні органи, зазначає автор, у досліджуваній період помітно зросли та зміцніли. Якщо в 1973 р. у середньому в одному сільському районі налічувалося 1850 комуністів, то в 1983 р. — 2149. Вони нагромадили значний досвід організаторської і виховної роботи. В їх діяльності дедалі активніше утверджується творчий стиль керівництва. Працівники цих органів дотримуються лєнінських принципів і норм партійного життя.

Автор показує наслідки реалізації заходів, вжитих партійними комітетами в період, який минув після XXVI з'їзду КПРС, що дали змогу зміцнити цю ланку політичного управління господарським будівництвом.

Останнім часом значно зросла кількість спеціалістів народного господарства, які працюють секретарями та завідуючими відділами райкомів. 86% інструкторів мають інженерно-технічну, економічну або сільськогосподарську підготовку (с. 7—8, 14).

Є. В. Охотський ґрунтовно проаналізував кількісні та якісні зміни в побудові сільських первинних парторганізацій, викликані багатогранними і динамічними процесами концентрації й кооперації виробництва. За останні 15 років число рад-

госпних партійних організацій збільшилось майже на 9 тис., або більш як на 6,5%. Колгоспні первинні парторганізації ж становлять більш як 6% від їх загальної кількості, в цілому — на 5,1% менше, ніж у 1966 р. Однак автор не пояснює причину цього явища, яке зумовлене зменшенням кількості колгоспів і збільшенням числа радгоспів. Донедавна в більшості первинних парторганізацій сільськогосподарських та інших підприємств агропромислового комплексу налічувалося по 15—20 комуністів. Нині ж їх середня чисельність у радгоспах досягла 68 чол., а в колгоспах — 60 і більше (с. 47).

Є. В. Охотський підкреслює, що на практиці сформувалась досить струнка система політичної і організаторської роботи райкомів партії по забезпеченню інтеграційних перетворень, які відбуваються на селі. Він визначив головні напрями їх політичного забезпечення, зосередив увагу на питаннях підвищення авангардної ролі комуністів у справі реалізації Продовольчої програми, зміцнення трудових колективів сільськогосподарських підприємств, а також розвитку ініціативи та політичної активності радянських і громадських організацій (с. 20—21).

Автор цілком слушно зауважує, що в певному розумінні слова така класифікація основних напрямів партійно-політичної діяльності райкомів партії є умовною. Практично вони діалектично взаємозв'язані, постійно розвиваються. Тому механічно відділяти, як учив Ленін, організаційні питання від політики не можна¹.

¹ Див.: Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б) 28 березня.— Повне збір. творів, т. 45, с. 116.

НОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ БРАТНЬОЇ РАДЯНСЬКОЇ МОЛДАВІЇ

А. В. Репіда.

Образование Молдавской ССР.

Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1983.—
236 с.

У рецензованій книзі молдавського історика А. В. Репіди узагальнено його багаторічні дослідження, присвячені історії утворення братньої соціалістичної республіки. Автор підбив підсумки багатьох наукових розвідок інших учених, що стосуються даної проблеми. Він розглянув закономірності і особливості формування радянської національної державності в Молдавії — спочатку на території її лівобережних районів, а згодом і на Правобережжі, а також висвітлив революційно-визвольну боротьбу трудящих Бессарабії під час її

В книзі висвітлюються проблеми вдосконалення стилю партійної роботи і підвищення ролі первинних парторганізацій.

Безперечно, рецензована праця виграла від того, що дослідник широко залучив місцевий матеріал, зокрема по нашій республіці (с. 10—12, 18, 33—34, 48—51). Він став основою для наукових висновків і узагальнень, зокрема для ґрунтовного аналізу діяльності райкомів в умовах агропромислової інтеграції.

Підбиваючи основні підсумки, Є. В. Охотський зробив висновок про те, що зростання керівної ролі цих органів на сучасному етапі має об'єктивний, закономірний характер.

Зрозуміло, що не всі досліджувані автором питання висвітлено в ній з однаковою повнотою. Так, розглядаючи специфіку діяльності первинних партійних організацій агропромислових об'єднань і міжгосподарських підприємств, процес удосконалення їх внутрішньої структури (с. 53—57), варто було б використати конкретний фактичний матеріал. Зокрема, слід би розглянути роботу рад секретарів парторганізацій трудових колективів, що входять до складу агропромислового об'єднання. Рецензована праця значно виграла б, якби дослідник зміг розкрити механізм впливу районних партійних комітетів на розвиток соціально-політичної і трудової активності комуністів, підвищення їх провідної, авангардної ролі в усіх виробничих підрозділах.

Але, незважаючи на ці недоліки, книга знайде свого читача. Її з інтересом прочитають спеціалісти сільського господарства.

Е. Т. СОЛОМКО (Тернопіль)

анексії королівською Румунією, перші успіхи на шляху соціалістичного будівництва в краї напередодні Великої Вітчизняної війни.

А. В. Репіда намітив широке коло проблем. Проте детально він сплиняється тільки на недостатньо досліджених питаннях, в інших випадках відсилаючи читача до відповідної літератури з розглядуваної теми. Такий підхід дав змогу в межах порівняно невеликого обсягу книги проаналізувати основні з них.

Це змусило автора максимальною мірою залучити архівні матеріали. До наукового обігу введено ряд документів з ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, а також держархівів Кишинєва, Києва, Одеси. Дослідник використав періодичну пресу перших років Радянської влади, документальні збірники. Однак відчувається, що дослідник недостатньо ознайомлений з величезним комплексом мате-

ріалів з історії Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР. Фонди партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України взагалі ним не використані.

Аналізуючи суспільно-політичний рух за надання автономії Молдавії в період з лютого по жовтень 1917 р., А. В. Репіда простежує два напрями, між якими точилася вперта боротьба: робітничий і буржуазно-націоналістичний. Автор згадує й про те, що спочатку місцеві більшовики недооцінювали вагу та значення національного питання для вирішення назрілих соціально-політичних проблем, які виникли в той період. Це призвело до того, що Ради Молдавії не вжили рішучих заходів до ліквідації контрреволюційного крайового органу «Сфатул церій». Не було проголошено й юридично оформлено Радянську республіку. Ці обставини полегшили румунським і австро-угорським інтервентам навесні 1918 р. окупувати Бессарабію.

А. В. Репіда згадує й гіпотетичне твердження С. Я. Афтенюка про те, що радянські органи наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. могли проголосити Бессарабію Молдавською (Бессарабською) республікою. Цей історичний акт — подія, яка має відбитися у писемних джерелах. Оскільки ж таких документів не існує, висновок С. Я. Афтенюка необґрунтований.

Багато уваги А. В. Репіда приділяє питанням боротьби Радянського уряду проти анексії краю боярською Румунією. На жаль, автор належним чином не пояснює такі факти: у травні 1919 р. частини Червоної Армії форсували Дністер і визволили значну частину Бессарабії (далше їх просування було перерване наступом денікінських військ на Південному фронті), а в лютому 1920 р., після розгрому Денікіна, Червона Армія закріпилася на цьому плацдармі. Очевидно, напередодні нападу військ буржуазно-поміщицької Польщі на нашу країну, які вдерлися на територію України й у Білорусію в квітні 1920 р., було недоцільно відкривати додатковий фронт.

На сторінках книги читач знайде чимало цікавих фактів з історії багаторічної напівлегливої і цілеспрямованої боротьби Радянської країни за повернення анексованої Бессарабії. Вона здійснювалася переважно за допомогою мирних засобів, зокрема переговорів. Переконливим доказом цього є наведені автором слова видатного полководця М. В. Фрунзе з його промови на загальних зборах курсантів, командирів, політпрацівників шкіл і частин Московського гарнізону в зв'язку з 7-ю річницею Червоної Армії (лютий 1925 р.): «Миглибоко впевнені, що збереження миру і факт наших мирних успіхів приведуть до розв'язання цілого ряду питань, у тому числі й питання про Бессарабію. Для цього нам аж ніяк не потрібно організовувати і готувати війну з Румунією. Все зробиться й поза цим».

Один з центральних сюжетів рецензованої книги — історія лівобережної частини

Молдавії в період мирного соціалістичного будівництва. Багато місця приділено боротьбі жителів цих районів з господарською розрухою і голодом. Детально проаналізовано багатопланову діяльність партійної і комсомольської організації краю на початку 20-х років. У книзі підкреслюється, що Політбюро ЦК РКП(б), керуючись принципами ленінської національної політики та враховуючи волю молдавського народу, доручило ЦК КП(б)У вжити необхідних заходів до організації в складі Української СРР автономної МАСРР. Процес формування Молдавської АСРР, як підкреслив А. В. Репіда, відбувався в умовах високої політичної активності трудящих.

У створенні республіки взяли також участь 300 тис. громадян Бессарабії, змушених залишити свій край внаслідок режиму кривавого терору, встановленого там боярсько-румунськими окупантами. Сесія ВУЦВК восьмого скликання, яка відбулася 8—12 жовтня 1924 р. у Харкові, законодавчо затвердила рішення про організацію МАСРР. У її постанові вказувалося, що межі Молдавської республіки на заході і південному заході збігаються з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АСРР юридично включалася й Бессарабія.

З утворенням автономної республіки боротьба трудящих Бессарабії за відновлення Радянської влади і возз'єднання з СРСР набула більш конкретних, цілеспрямованих форм.

А. В. Репіда навів значний фактичний матеріал про величезну економічну допомогу, яку інші радянські республіки подали Молдавській АСРР. Однією з особливостей соціалістичної індустріалізації Радянської Молдавії стали випереджаючі темпи її промислового розвитку: протягом 1913—1940 рр. обсяг промислової продукції збільшився в 33 рази проти 7,7 у цілому по СРСР і 7,3 рази — по УРСР. Однак автору необхідно було підкреслити при цьому роль та значення підприємств легкої і харчової промисловості, що пояснювалося специфікою всієї інфраструктури економіки МАСРР. Така спеціалізація цілком відповідала інтересам розвитку єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, який народжувався в той період. Певним недоліком монографії є те, що досягнення трудящих МАСРР у справі колективізації сільського господарства і культурної революції висвітлені недостатньою мірою.

Автор детально розповідає про боротьбу народних мас краю проти соціального гноблення, за возз'єднання з Радянською Батьківщиною. Це одна з найбільш досліджених в історіографії проблем. Тому А. В. Репіда широко використав праці своїх попередників, матеріали документальних збірників.

Одним з важливих є й питання про ставлення Компартії Румунії до факту утворення Молдавської АСРР. Автор підкреслює, що її IV з'їзд (червень 1928 р.) вітав цю знаменну подію й оцінив її як

приклад правильного розв'язання національного питання на основі права націй на самовизначення. Відкидаючи наклепницькі вигадки буржуазних фальсифікаторів про цілковиту національну спільність молдаван і румунів, з'їзд указав, що трудящі республіки вважають себе самостійною нацією, яка разом з іншими народами Бессарабії бореться проти національного та класового гноблення. «Наша партія зобов'язана всіма засобами підтримувати боротьбу трудящих Бессарабії, спрямовану на об'єднання з МАСРР (Радянською Молдавیهю)», — вказувалося в його резолюції.

В молдавській радянській історіографії досить повно висвітлено розв'язання мирним шляхом питання про Бессарабію, а також утворення Молдавської РСР. Тому А. В. Репіда спиняється лише на вузлових проблемах цієї теми. Більш детально у книзі розглянуте питання про перші соціалістичні перетворення, що відбувалися

на території правобережних районів МРСР.

Автор залучив і цікавий фактичний матеріал, що дав йому можливість охарактеризувати керівну роль комуністів у визвольній боротьбі, в соціалістичному будівництві. А. В. Репіда розглянув дружні зв'язки, які Радянська Молдавія підтримувала з іншими братніми республіками нашої країни й, особливо, — з Українською РСР. Слід відзначити polemічний характер книги, аргументовану критику сучасних теорій буржуазних фальсифікаторів історії, переконливе викриття наукової неспроможності концепцій істориків королівської Румунії, які заперечують сам факт існування молдавського народу.

Рецензована праця має певне агітаційно-пропагандистське значення. В ній підбито підсумки багаторічних досліджень вчених Молдавської РСР.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

РЯДОВИЙ ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ

Семенов В. М., Сенецький Д. А.

Делегат: Очерк о Ф. Д. Панфилове.

Донецк: Донбасс, 1983. — 112 с.

Історія нашої Батьківщини знає багатьох героїв, які самовіддано боролися за визволення трудящих від соціального й національного гніту, за будівництво нового, соціалістичного суспільства. Одним з таких активних борців за краще життя трудового народу був більшовик Федір Дмитрович Панфілов. Йому і присвячена книга старобільських авторів В. М. Семенова та Д. О. Сенецького.

На основі ретельного вивчення архівних документів, матеріалів преси й спогадів учасників описуваних подій автори зуміли створити яскравий образ більшовика-ленінця, самовідданого борця за справу Комуністичної партії.

У робітничих колективах Катеринослава, Маріуполя, Луганська й інших міст країни Федір Дмитрович пройшов школу революційної боротьби — від бунтаря проти майстрів, учасника організації «Народна воля» до члена партії більшовиків.

На формування політичних поглядів Ф. Д. Панфілова великий вплив справило його знайомство з І. В. Бабушкіним та Г. І. Петровським. Він став членом катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», організованого І. В. Бабушкіним. Разом з Г. І. Петровським Федір Дмитрович із зброєю у руках бився на барикадах Катеринослава в 1905 р. За участь у революційному русі зазнавав репресій з боку царських властей — 14 разів сидів у тюрмах, тричі вислався у віддалені північні губернії

країни¹. Однак ніщо не змогло зламати волі Ф. Д. Панфілова, його мужності в боротьбі проти самодержавства.

У серпні 1915 р. Луганський комітет РСДРП направив Федора Дмитровича до Старобільська під виглядом ливарного майстра ремісничого училища (с. 3—10). Цей період життя та діяльності Ф. Д. Панфілова висвітлено в рецензованій книзі найбільш повно. Прибувши на місце, він одразу ж розгорнув велику агітаційно-пропагандистську й організаторську роботу серед трудящих повіту. Навколо нього поступово почала гуртуватися група місцевих революціонерів, під керівництвом якої у першій половині березня 1917 р. в Старобільську та ряді великих сіл було проведено мітинги і демонстрації, під час яких робітники, селяни й солдати вітали повалення самодержавства.

Спиралося на підтримку мас, більшовики Старобільщини на чолі з Федором Дмитровичем розгорнули підготовку до скликання першого повітового з'їзду Рад. 4 січня 1918 р. він проголосив встановлення Радянської влади в повіті.

Ф. Д. Панфілов був делегатом III з'їзду Компартії України та III Всеукраїнського з'їзду Рад, де взяв участь в обговоренні продовольчого питання. Федір Дмитрович — також учасник роботи VIII з'їзду РКП(б), який відбувся 18—23 березня 1919 р. під керівництвом В. І. Леніна. На з'їзді він двічі виступив у дебатах при обговоренні питань порядку денного.

Після VIII з'їзду РКП(б) Ф. Д. Панфілов із зброєю в руках захищав Радянську владу. Він брав участь у боротьбі проти петлюрівців, денікінців, банд Григор'єва й

¹ Донбас, 1979, № 1, с. 114.

Тютюнника. Як політінспектор 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва Федір Дмитрович пройшов героїчний шлях від Орла до Перекопу. За мужність, виявлену в боях, нагороджений орденом бойового Червоного Прапора. Однак цей період і наступні роки його життя та діяльності висвітлено у рецензованій книзі коротко, фрагментарно.

ІСТОРИЧНА НАУКА В СРСР ТА НДР

*Entwicklungsprobleme
der marxistisch-leninistischen
Geschichtswissenschaft in der UdSSR
und in der DDR: Protokoll der XXXI.
Wissenschaftlichen Konferenz der Kommission
der Historiker der DDR und der UdSSR
am 27. und 28. Oktober 1982 in Halle.*

*Halle (Saale): Wissenschaftliche
Beiträge, 1983.— 357 S.*

*Проблеми розвитку марксистсько-ленінської
історичної науки в СРСР та НДР:
XXXI наукова конференція
Комісії істориків СРСР та
НДР, Галле, 27—28 жовтня 1982 року.*

*Галле: Вид-во університету
імені Мартіна Лютера. Наукові дослідження,
1983.— 357 с.*

Питання розвитку братніх країн соціалізму, світової соціалістичної системи в цілому незмінно привертають увагу суспільствознавців. Вагомий внесок у їх розробку та координацію вносить, зокрема, Комісія істориків СРСР та НДР. Більш як за 25 років свого існування вона стала центром обміну досвідом досліджень найактуальніших проблем розвитку обох держав.

До рецензованого збірника, в якому відбито роботу XXXI наукової конференції названої Комісії, увійшли доповіді її учасників. Він відкривається статтею Голови радянської частини Комісії істориків СРСР і НДР, члена-кореспондента АН СРСР, доктора історичних наук, професора П. А. Жиліна «Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та його всесвітньо-історичне значення». Головну увагу в ній автор приділяє питанням національного будівництва в СРСР. Утворення Союзу РСР, підкреслює П. А. Жилін, стало логічним продовженням Великого Жовтня. З перемогою в Радянській країні соціалізму посилюлася її економічна, політична й оборонна могутність, виявилися такі нові, характерні лише для соціалістичного суспільства риси, як морально-політична єдність і дружба народів, радянський патріотизм та пролетарський інтернаціоналізм. Своє підтвердження вони дістали під час важкого випробування, що випало на долю радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни. Єдність соціалістичних націй, відзначає автор, не тільки не ослаб-

Незважаючи на це, книга буде корисною для партійного і комсомольського активу в його виховній роботі серед молоді. Вважаємо, що її авторам слід продовжити дослідження цієї теми й у другому виданні значно ширше розкрити радянський період діяльності Ф. Д. Панфілова.

П. Ф. РЕШОДЬКО (Ворошиловград)

ла, а, навпаки, зросла, стала одним із джерел перемоги в боротьбі проти фашистських загарбників. Значення Союзу РСР як братньої сім'ї народів, підкреслює П. А. Жилін, ще більше зросло у повоєнний період. Завдяки революційно-перетворюючій діяльності партії в Радянській країні побудовано й удосконалюється розвинуте соціалістичне суспільство. В основному вирішено питання про вирівнювання економічного та культурного розвитку радянських республік. Сформувалася нова історична та інтернаціональна спільність людей — радянський народ.

Зростання керівної ролі КПРС у процесі комуністичного будівництва, втіленню в життя її національної політики присвячена вміщена у збірнику доповідь доктора історичних наук, професора М. І. Куліченка. В ній проаналізовано об'єктивні фактори, які зумовлюють керівництво партії всіма процесами у радянському суспільстві на сучасному етапі, зокрема й такими, як гармонійний розвиток соціалістичних суспільних відносин та їх перехід в комуністичні, формування нової людини — активного будівника комунізму. Доповідач звернув увагу на необхідність всебічного дослідження діяльності КПРС на сучасному етапі, розкриття закономірностей розвитку й зближення націй і народностей, розробки науково обгрунтованих методів керівництва національними та інтернаціональними процесами тощо.

Учасники конференції приділили велику увагу теоретико-методологічним проблемам історіографії у СРСР та НДР, визначенню головних етапів розвитку історичної науки в Німецькій Демократичній Республіці, зародженню та розвитку тісного співробітництва між провідними істориками обох країн. Цим питанням були присвячені, зокрема, виступи професора С. С. Хромова «Головні напрями у дослідженні історії радянського суспільства», професора І. І. Жигалова «Проблеми досліджень загальної історії СРСР», доктора Г. Шляйєра «До питання про розвиток історичної науки в НДР у 50-х роках», професора В. П. Наумова «Теоретико-методологічні дослідження сучасної радянської історіографії», професора В. Кюттлера «Проблеми теорії та методології в працях учених-істориків НДР з середини 60-х років» та ін. В. П. Наумов, зокрема, обгрунтовує необхідність розробки важливих теоретико-методологічних питань появою ряду нових

складних проблем сучасності й загостренню ідеологічної боротьби на міжнародній арені. Одним з них є поняття «методологія науки». На думку автора, воно включає в себе три аспекти: теоретико-гносеологічні питання історичного пізнання, проблеми, пов'язані з аналізом взаємозалежності понять історії й соціології, загальносоціологічної теорії і закономірностей історичного процесу, а також конкретне застосування історичного матеріалізму в історії та марксистської діалектики у дослідженні.

В. Кюттлер, аналізуючи хід вивчення істориками НДР питань теорії та методології, звертає увагу на такі головні моменти. По-перше, на об'єктивність постановки питання про місце і функцію історичного пізнання й історичного як категорії в цілому у науковому пізнанні та історичних наук, зокрема. По-друге, конкретні дослідження, вважає він, зумовили необхідність розв'язання ряду нових теоретико-методологічних питань. Велику увагу було при цьому приділено визначенню співвідношення «суб'єкт — об'єкт в історії», яке стало головною темою конгресу істориків НДР у 1977 р. По-третє, з кінця 60-х років дослідження з методології та теорії виділилися в окремі напрями пізнання. Водночас, зазначає В. Кюттлер, велика кількість проблем ще чекає на своїх дослідників, яким стануть у пригоді результати здійснених специфічно-методологічних розвідок та дані споріднених дисциплін.

Як і в минулі роки, велику увагу історики обох країн приділяли дослідженню актуальних питань генезису капіталізму та його найвищої стадії — імперіалізму, а також критиці концепцій буржуазної історіографії. Б. М. Туполев, зокрема, присвятив свою доповідь аналізу праць радянських авторів, у яких висвітлювалися події від часів створення німецького рейху до першої світової війни. Він зазначає, що темами їх досліджень стали, наприклад, розвиток класової боротьби в Німеччині, історія німецького робітничого руху, політика соціал-демократичної партії, а також важливі проблеми зовнішньополітичного характеру. Автор наголосив на великій практичній користі, що її дає співробітництво Інституту загальної історії АН СРСР та Центрального інституту історії АН НДР. Продовження його, зокрема в рамках Комісії істориків, сприятиме поглибленню досліджень науковців обох країн.

Що ж думку підтримав О. Грохлер, який виступив з доповіддю «Про нові дослідження імперіалізму історіографією НДР (історія фашизму та другої світової війни)». Він зазначив, що дійовим фактором у висвітленні названих питань слід вважати саме роботу Комісії істориків СРСР та НДР. Вже на першому її засіданні, що відбулося в 1957 р., їм приділялася велика увага. Для історичної науки НДР, наголосив доповідач, це було надзвичайно важливим, враховуючи необхідність підготовки відповідних кадрів для надання відсічі брехливим твердженням буржуазних

історіографів. Завдяки допомозі радянських істориків та активній роботі Комісії вже через кілька років було досягнуто важливих результатів. Велику роль в активізації цієї роботи відіграли конференція Комісії істориків двох країн, проведена у 1959 р., дедалі зростаюче співробітництво між ними, координація наукових пошуків. З допомогою радянських істориків (П. А. Жилина, М. І. Семиряга, Г. М. Горшкова та ін.) було визначено основні напрями досліджень внутрішніх причин виникнення фашизму, механізму державно-монополістичного капіталізму тощо. Вони успішно завершилися створенням чотири томної «Історії Німеччини в другій світовій війні». Всебічна допомога радянських колег, підкреслив автор доповіді, сприяла певній переорієнтації у ході здійснення дослідження, особливо під час підготовки останніх томів. Велику роль відіграла в цьому наукова дискусія, що відбулася у Києві в 1978 р. О. Грохлер вважає, що в майбутньому слід зосередити більшу увагу на питаннях розв'язання війни фашистською Німеччиною, зокрема, довести, що її підготовка почалася ще у 1933 р., коли до влади прийшов Гітлер, а ще раніше — за часів створення Веймарської республіки. Крім того, він вважає, що потрібно посилити викриття фашизму та неофашизму у цілому.

Однією з провідних тем марксистсько-ленінської історичної науки в НДР є, як уже зазначалося, історія німецького імперіалізму й фашизму. Цим питанням і присвятив свій виступ доктор Г. Хасс. Він підкреслив, що буржуазна історіографія намагається їх фальсифікувати, зокрема причини другої світової війни, й пропагує тезу про «особисту відповідальність Гітлера» за її розв'язання, намагаючись тим самим реабілітувати імперіалізм як антинародну суспільну систему. У зв'язку з цим доповідач спинився на головних напрямках протистояння з буржуазною історіографією. До них він відносить, зокрема, аналіз класової суті фашизму, ролі особи в історії, реакційного характеру расової теорії фашизму, джерел антисемітизму, пангерманського культу, доктрин «тоталітаризму» тощо.

У розробці цих проблем беруть участь й українські радянські історики. Зокрема, науковці факультету міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка разом зі своїми колегами з Лейпцигського університету в 1981 р. видали спільну монографію «Неспроможність буржуазних концепцій мирного співіснування» (Відповідальні редактори професор Г. М. Цветков та доктор З. Цаймер).

У рецензованому збірнику вміщено доповіді й з інших актуальних проблем історичної науки в СРСР та НДР. Він послужить дальшому зміцненню контактів між дослідниками двох країн.

М. М. БІЛОУСОВ (Київ),
В. С. ОГРИЗКО (Київ)

МОЛОДЬ У БОРОТЬБІ ЗА СВОЇ ПРАВА

Ю. Е. Булатецкий

Коммунистические партии и молодежное движение в развитых капиталистических странах (70-е — начало 80-х годов).

К.: Наук. думка, 1984.— 250 с.

На сучасному етапі світового революційного процесу молодь по праву належить до величезного загону борців за мир, демократію й соціальний прогрес. У 70-х та на початку 80-х років в країнах розвинутого капіталізму створилися передумови для переходу багатьох груп молоді на позиції розриву з буржуазним суспільством і об'єднання її в єдиний антимонopolістичний фронт, очолюваний робітничим класом. Роль молоді у громадсько-політичному житті країн капіталу досить повно виявилася у дедалі зростаючому русі на захист миру, проти розміщення у Західній Європі американських ядерних ракет і нових видів зброї, у боротьбі за збереження навколишнього середовища. Капіталістична дійсність незаперечно свідчить також, що тільки така мета, як революційне перетворення існуючого соціально-економічного ладу дає можливість молодіжному рухові вирватися з безвиході, куди його спеціально заганяють правлячі класи буржуазного суспільства.

Комуністичні партії та інші прогресивні організації приділяють велику увагу проблемам молоді, вдосконалюють форми й методи її ідейно-політичного виховання. Вони нагромадили значний досвід залучення молодого покоління до боротьби за розв'язання злостих соціально-економічних і політичних питань. Цей досвід потребує вивчення й узагальнення.

Незважаючи на те, що історіографія сучасного молодіжного руху досить широка, в ній навряд чи знайдеться більше двох-трьох значних праць, спеціально присвячених роботі комуністів розвинутих капіталістичних країн серед молоді. Отже, дослідження Ю. Ю. Булатецького має важливе значення для інтернаціоналізації досвіду цієї діяльності компартій, для розв'язання важливих завдань, поставлених перед радянською наукою XXVI з'їздом партії і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС по викриттю буржуазної ідеології та протидії їй.

У рецензованій монографії чітко простежується діалектичний зв'язок трьох її частин. У першій з них автор спинається на теоретико-методологічних аспектах проблеми боротьби за молодь. Велика увага приділяється виявленню революційних можливостей різних категорій молоді — робітників, студентів, військовослужбовців, а також середніх верств (мається на увазі молоде покоління не лише дрібної буржуазії та селянства, а й так званих нових середніх верств: інженерно-технічних працівників, службовців і т. п.). В результаті всебічного аналізу суспільних явищ і фактів капіталістичної дійсності та місця і ролі в них молоді зроблено висновок, що її різ-

ним категоріям властивий неоднаковий ступінь сприйнятливості до ідей наукового комунізму, соціальної активності.

Автор справедливо вказує, що молодіжний рух у країнах капіталу не рівнозначний. Він багатогранний і суперечливий, оскільки не може розвиватися інакше, як у руслі гострого зіткнення класово-антагоністичних інтересів. Він не може бути у відриві від основних тенденцій суспільного розвитку, від загальних закономірностей і динаміки розвитку класової боротьби, політичного руху. Тому, керуючись марксистсько-ленінською методологією, автор дає таку типологію основних політичних течій молодіжного руху: революційна, реформістська, консервативна, реакційна і псевдо-революційна (с. 55), вказуючи на різні їх модифікації.

У другій частині монографії на багатому фактичному матеріалі показано, що зростання безробіття, дискримінація в професійному навчанні, умовах і оплаті праці, погіршення становища у невинуватій сфері викликають підвищення соціально-політичної активності молоді. На особливу увагу заслуговує той розділ, в якому аналізується, як на неї впливають глобальні проблеми — війни і миру, роззброєння, продовольча, екологічна, неоколоніалізму. При цьому підкреслюється, що у складній міжнародній обстановці тільки комуністи висувують конкретні, ефективні програми розв'язання актуальних проблем сучасності. Автору вдалося показати на яскравих, переконливих прикладах усю складність і драматизм боротьби комуністів за залучення широких верств молоді різної ідеологічної орієнтації, політичних переконань і віросповідання до боротьби за мир, роззброєння, усунення термоядерної катастрофи.

Значне місце в монографії відводиться показу суперечливості виявлення соціально-політичної активності молоді. Якщо її більшість відстоює мир, виступає на захист прав трудящих, то деяка частина відмежовується від суспільної діяльності, і навіть бере участь у реакційних об'єднаннях. Так, у кінці 70-х — на початку 80-х років активізувалися неонацистські, рваншистські, расистські, мілітаристські та інші правоекстремістські молодіжні організації, які знаходять підтримку з боку правлячих кіл США, ФРН, Великобританії, Японії та інших капіталістичних країн.

Автор наголошує на тому, що, почасти з конкретних вимог, молодь дедалі більше включається у боротьбу за корінні соціальні перетворення капіталістичного суспільства. При цьому звертається увага на те, що за демократичні зрушення виступають широкі маси молоді, але серед них багато таких, хто через свій соціальний стан, недостатній рівень політичної зрілості може не підтримати соціалістичну революцію, і навіть опинитися по іншу сторону барикад. У зв'язку з цим вказується, що для компартій дуже важливим є підхід до молоді з урахуванням не тільки її соціально-класового становища, а й суспільно-політичної орієнтації (с. 159).

У третій частині монографії на основі програмних і статутних документів, матеріалів з'їздів і пленумів компартій багатьох капіталістичних країн показано зростання ролі суб'єктивного фактора в залученні молоді до революційного процесу. Докладно аналізуються програмні вимоги компартій щодо прав молоді на труд, професійну підготовку, рівну з дорослими оплату праці, демократичну й прогресивну освіту, культурний відпочинок та інші. Відзначається їх наукова обґрунтованість і можливість реалізації навіть в умовах капіталістичного суспільства за рахунок скорочення витрат на озброєння та надприбутків монополій.

У праці вказується, що під керівництвом комуністів молодь набула цінний досвід у боротьбі за свої права. Це приводить до ломки її буржуазних і реформістських поглядів та до зближення з комуністами. У монографії робиться висновок, що перед марксистсько-ленінськими партіями відкриваються нові перспективи завоювання на свій бік широких мас молоді (с. 185).

Звертає на себе увагу дослідження автором деяких питань ідейно-політичної та організаційної роботи компартій серед молоді. Простежується тенденція омолодження рядів деяких компартій (с. 205), збільшення питомої ваги молодих комуністів в їх керівних органах (с. 211—212), розкриваються основні форми і методи виховання молоді (с. 206—211).

Важливе місце у книзі відводиться висвітленню боротьби комуністів за консолідацію передових сил молоді в антимонополістичний, антиімперіалістський фронт. Са-

ме у 70-і роки в ряді країн капіталу було організовано чи відновлено на якісно новому рівні комуністичні спілки молоді й марксистські студентські організації, які є провідниками політичної лінії компартій серед молоді. Автор докладно аналізує практику взаємовідносин компартій з цими спілками, виявляє ряд істотних недоліків у цій роботі (с. 223). Розглядається стратегія і тактика компартій щодо нових суспільних рухів, які виникли наприкінці 70-х — на початку 80-х років в основному за рахунок молодих представників нових середніх верств. Відзначається, що комуністи ведуть велику роботу серед молодих соціалістів і соціал-демократів, лібералів і радикалів, католиків і протестантів з метою їх об'єднання на єдиній платформі боротьби за мир.

Достоїнством рецензованої монографії є також широка джерелознавча база. Автор вводить до наукового обігу багатий цифровий і фактичний матеріал.

У праці, на жаль, є ряд не розкритих або недостатньо повно обґрунтованих положень. Не однаковою мірою використаний фактичний матеріал щодо різних капіталістичних країн. Деякі місця перевантажені цифровими даними. Однак вказані зауваження не знижують теоретичного і практичного значення монографії, яка написана на високому ідейно-теоретичному й науковому рівні. Книга розрахована на вчених, викладачів-суспільствознавців, ідеологічний актив, всіх, хто цікавиться питаннями теорії й практики світового комуністичного руху.

Л. О. СУЯРКО (Київ)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛУЦЬКУ

Учасники Всесоюзної науково-практичної конференції, яка відбулась 5—7 вересня 1984 р. у Луцьку, приділили свою увагу питанню про роль правового виховання у процесі підготовки вчителів історії шкіл країни.

На конференції працювало 8 секцій і, зокрема, з проблеми «Правове виховання і навчання в системі історичної освіти в педагогічних вузах». Її роботою керував голова комісії по правовому вихованню студентів науково-методичної ради по історії Міністерства освіти СРСР заслужений юрист РРФСР Г. П. Давидов.

На засіданні з доповідями виступили: Г. П. Давидов — «Актуальні питання правового виховання і освіти студентів у світлі рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС»; А. Г. Черних, В. Ф. Байдак — «Міжпредметні зв'язки історичних і правових дисциплін у професійній підготовці вчителів»; А. Д. Рафіков — «Досвід і перспективи роботи кафедр основ Радянської держави і права».

На конференції також було заслухано повідомлення В. П. Кошкіна (ст. викл. Куйбишевського педінституту); Г. С. Слободянюка (доц. МДПІ ім. В. І. Лені-

на); Б. А. Чернишова (ст. викл. Омського педінституту); А. І. Тайбакової, В. Н. Вуколова, А. Н. Агибаєва (усі — Казахська РСР); А. Ю. Головатенка (наук. співроб. НДІ загальних проблем виховання АПН СРСР); С. Г. Ілясова (доц. ЛДПІ ім. О. І. Герцена) та ін.

На заключному пленарному засіданні було прийнято відповідні рекомендації, спрямовані на поліпшення системи підготовки вчителів історії. Необхідно активніше поширювати передовий досвід роботи ряду педвузів країни по правовому вихованню студентської молоді, зокрема МДПІ ім. В. І. Леніна і Ташкентського педінституту ім. Нізамі, — з питань організації при факультетах громадських професій відділів правознавства; Кіровоградського — діяльності комсомольського педагогічного загону; Миколаївського педінституту — створення школи правознавства; ЛДПІ ім. О. І. Герцена і Запорізького педінституту — використання технічних засобів навчання при викладанні правових дисциплін.

М. А. ЗЕНЮК (Кам'янець-Подільський)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. В. ДЕМЧЕНКОМ

9 квітня 1984 р. на засіданні спеціалізованої Ради по захисту дисертацій при Київському ордена Леніна і ордена Жовтневої революції державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії Української РСР КДУ М. В. Демченком на тему: «Поширення марксизму і перші соціал-демократичні гуртки та групи на Україні (1883—1894 рр.)».

Офіційні опоненти — д-ри істор. наук Ю. І. Кир'янов (Інститут історії СРСР АН СРСР), проф. З. В. Першина (Одеський державний університет), проф. В. Н. Котов (КДУ) у своїх виступах відзначили актуальність і високий науковий рівень дослідження М. В. Демченка.

В обговоренні дисертації взяв участь д-р істор. наук, проф., заслужений працівник вищої школи УРСР, зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту інженерів цивільної авіації А. Ф. Вовчик, який позитивно оцінив дослідження М. В. Демченка.

Зав. кафедрою історії Української РСР КДУ д-р істор. наук, проф. Л. Г. Мельник підкреслив, що дисертант провів копітку науково-дослідницьку роботу, використав зібрані ним матеріали при читанні лекцій студентам історичного факультету КДУ.

У відзивах на дисертацію і автореферат, які надіслали Інститут історії АН УРСР, кафедра історії СРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького, ст. наук. співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС д-р істор. наук М. У. Труш, зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України д-р істор. наук Л. О. Нагорна, позитивно оцінено дослідження, відзначено його наукову цінність, практичне значення.

Спеціалізована рада одностайно ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження М. В. Демченку вченого ступеня доктора історичних наук.

А. К. ВОЛОЩЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Л. Є. ДЕЩИНСЬКИМ

23 жовтня 1984 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Львівського політехнічного інституту Л. Є. Дещинським на тему: «Діяльність більшовицької партії по завоюванню солдатських і матроських мас в умовах підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917—лютий 1918 рр.)». На матеріалах Південно-Західного, Румунського фронтів і Чорноморського флоту».

Офіційні опоненти — зав. сектором історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, заслужений діяч науки РРФСР, д-р істор. наук, проф. П. А. Голуб, зав. кафедрою історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України, д-р істор. наук В. Ф. Солдатенко, зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. Н. М. Якулов — відзначили ак-

туальність і належний науковий рівень дисертації, в якій всебічно висвітлено діяльність ленінської партії по завоюванню на свій бік солдатських і матроських мас у період підготовки і проведення Жовтневої революції. Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук А. В. Лихолат та зав. кафедрою історії КПРС Інституту інженерів цивільної авіації, д-р істор. наук, проф. А. Ф. Вовчик теж високо оцінили дослідження Л. Є. Дещинського й опубліковані ним праці.

На засіданні було оголошено відгуки на дисертацію та автореферат, які надіслали кафедра історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ, відділ історії соціалістичного будівництва Інституту суспільних наук АН УРСР, кафедра історії КПРС Мінської ВПШ, кафедра історії КПРС Львівського держуніверситету.

Спеціалізована рада одноголосно вирішила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Л. Є. Дещинському вченого ступеня доктора історичних наук.

М. І. ПАНЧУК (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

4 квітня і 3 жовтня 1984 р. на розширених засіданнях бюро Республіканської наукової ради по координації науково-дослідної роботи з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» було обговорено й схвалено теми докторських та кандидатських дисертацій і монографій.

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ковальський М. П. (Дніпропетровськ) — Джерела з історії України XVI — першої половини XVII ст.

Сергійчук В. І. (Київ) — Розвиток військової справи на Україні (друга половина XVI — перша половина XVII ст.).

Смолій В. А. (Київ) — Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII — XVIII ст.).

Стрельський Г. В. (Київ) — Мемуари як джерело дослідження історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні.

Якименко М. А. (Полтава) — Селянські переселення з України в період імперіалізму.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Бойко Я. В. (Кіровоград) — Південна степова Україна як район іміграції пореформеного селянства (60—80 рр. XIX ст.).

Дегтярьов М. Г. (Київ) — Використання історичних джерел при реставрації пам'яток архітектури Лівобережної України і Києва XVIII ст.

Гранчак Н. П. (Львів) — Культурні зв'язки українського, чеського та словацького народів у другій половині XIX ст.

Журба О. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність Київської археографічної комісії по виданню і дослідженню джерел з історії України періоду феодалізму.

Згурський Г. В. (Харків) — Сільськогосподарський ринок Лівобережної України у 60—90-х рр. XIX ст.

Кіку І. О. (Київ) — Становище та антифеодальна боротьба селян Волині в 30—40-х рр. XVII ст. (на матеріалах волинських актових книг).

Кравченко В. М. (Київ) — Роль Волині у торговельних зв'язках українських земель у другій половині XVI ст.

Крестовська Н. А. (Одеса) — Робітничий рух на Україні у період відступу першої російської революції.

Курас Г. М. (м. Щорс Чернігівської обл.) — Чернігівська архівна комісія і її вклад у дослідження історії України.

Петров С. С. (Київ) — Книговидавнича діяльність на Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.

Сесак І. В. (Кам'янець-Подільський) — Земські установи на Правобережній Україні (1904—1917 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Авраменко А. М. (Харків) — Еволюція земельних відносин на Лівобережній Україні в кінці XIX — на початку XX ст.

Степаненко Т. Л. (Харків) — Земства Лівобережної України (1864—1917 рр.).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1984 р.

	№
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	3
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка	3
Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. Тихонова	3
Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова	3
Костянтин Устинович Черненко	3
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	3
У Центральному Комітеті КПРС	8
Партія єднала у борні і труді (Республіканська наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників)	12

Проти буржуазної фальсифікації історії

Актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій керованої ролі КПРС у радянському суспільстві (Матеріали «круглого столу»)	8
--	---

СТАТТІ

До 114-річчя з дня народження В. І. Леніна

Березовчук М. Д. Історичне значення ленінської концепції організації сільської бідноти як передумови формування класу колгоспного селянства	4
Зашкільняк П. С. (<i>Львів</i>). В. І. Ленін — творець партії нового типу	4
Кондрацький А. А. Втілення в життя ленінських ідей про соціалістичну дисципліну праці	4
Нагорна Л. П. Ленінська критика бернштейніанства і сучасність	4
Солдатенко В. Ф., Гошуляк І. Л. В. І. Ленін про роль періодичної преси в революційному перетворенні суспільства	4
Хворостяний І. М. Сучасність у світлі ленінського вчення про війну і мир	4

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Гаврилюк О. Ю. Соціальні аспекти науково-технічного прогресу у сільському господарстві республіки на сучасному етапі	9
Грущенко І. П. Ідейно-політичне загартування керівних кадрів	1
Коваленко А. Д. Реалізація комплексної програми розвитку сільського господарства УРСР в одинадцятій п'ятирічці	7
Королько В. Г. Соціалістичний спосіб життя і деякі питання сучасної ідеологічної боротьби	3
Кравчук Л. М. Контрпропаганда в системі ідеологічної роботи партійних комітетів: досвід, проблеми	6
Крючков Г. К. Про шляхи підвищення ефективності партійної роботи	12
Курило В. М. Шляхи реалізації реформи загальноосвітньої школи	9
Орлов В. М. Деякі питання розвитку марксистсько-ленінської теорії на сучасному етапі	2
Плисюк В. П. (<i>Львів</i>). Діяльність КПРС по вдосконаленню механізму господарювання і управління в агропромисловому комплексі	11
Сиволоб Ю. В. Провідна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні	4
Сиволоб Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання	10
Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Роль преси Української РСР у боротьбі трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави	5
Шевченко В. С. Реалізація соціальної програми партії — в центрі уваги Рад народних депутатів республіки	11

*До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу
у Великій Вітчизняній війні*

Нем'ятний В. М. Комуністична партія — організатор і натхненник визволення Української РСР від фашистських загарбників	10
Родін В. С. Визволення Радянської України — видатний подвиг Збройних Сил СРСР	10

*60-річчя утворення Молдавської РСР
та Комуністичної партії Молдавії*

Мовіляну М. Ф. (Кишинів), Рибалко П. П. (Кишинів). Розквіт Молдавської РСР у братній сім'ї народів СРСР	9
---	---

До 30-річчя початку освоєння цілини

Данильченко О. П., Рубльов О. С. Вклад трудящих Української РСР в освоєння цілинних земель	3
--	---

150-річчя Київського університету

Білий М. У. Розвиток фундаментальних досліджень у КДУ	10
Замлинський В. О., Мельник Л. Г. Основні здобутки істориків Київського університету між двома ювілеями (1959—1984 рр.)	10

До 170-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Шевченко Ф. П. Видатний борець проти кріпосництва і царизму	3
---	---

Методологія та методика історичних досліджень

Зубко А. М. Ленінський метод статистичних групувань у процесі аналізу земських джерел	4
Курас І. Ф. До питання про ленінську методологію дослідження історії політичних партій Росії	4
Курносов Ю. О. Соціальна структура міста і села Української РСР (проблеми зближення в умовах розвинутого соціалізму)	7
Пушкар'єв Л. М. (Москва). Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки	3
Тахтаулова А. В. (Харків), Демиденко Г. Г. (Харків). Ленінські біографічні твори — яскравий приклад марксистського дослідження	10

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Водарський Я. Є. (Москва), Іваньков П. О. (Москва), Кабузан В. М. (Москва). Демографічні процеси в дореволюційній Росії та їх відображення в Атласі історії СРСР	3
--	---

Проти буржуазної фальсифікації історії

Аппатов С. П. (Одеса), Райнов П. Я. (Одеса). Критика поглядів американських буржуазних ідеологів на близько-східну політику США в 70-і роки	2
Вербило О. М., Боева С. Ю. До критики буржуазних концепцій з питань війни і миру	5
Кондуфор Ю. Ю., Мартиненко А. К. Друга світова війна, антикомунізм і фальсифікатори історії	11
Ткаченко В. М., Асатуров С. К. Інтернаціоналізація радянської культури і неспроможність «радянознавців»	3
Хміль І. С., Гломозда К. Ю. Критика буржуазно-націоналістичних тлумачень запровадження християнства у Київській Русі	12

* * *

Арутюнов Г. А. (Москва). «Социал-демократ» і «Рабочая газета» на Україні в 1910—1911 рр.	2
Івасюта М. К. (Львів). Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР	9
Іщенко М. Г. Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму	1
Котляр М. Ф. Джерела складання та форми феодалного землеволодіння в Давній Русі	2

Мельниченко В. Ю. Діяльність Компартії України по вихованню у трудящих республіки почуття пролетарської солідарності з боротьбою міжнародного робітничого класу (1919—1920 рр.)	8
Орлов В. М. Організаційні принципи більшовизму та їх історичне значення (До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»)	5
Панченко П. П. Прискорення технічного прогресу у сільському господарстві УРСР на початку етапу розвинутого соціалізму	11
Сарбей В. Г. Розвиток у творах В. І. Леніна, документах і матеріалах Комуністичної партії й Радянської держави ідей К. Маркса про «Республіку Праці»	9
Турченко Ф. Г. (Запоріжжя). Ліквідація класу поміщиків на Україні	6

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР»	10
---	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

Бесов Л. М. (Харків), Мордовець Л. М. (Харків). Партійне керівництво розвитком бригадних форм організації праці в промислових виробничих об'єднаннях України	5
Валько В. В. Висвітлення пресою Української РСР ролі трудових колективів у зміцненні соціалістичної дисципліни праці	11
Гончаренко Л. Г. Діяльність парторганізацій Донбасу по підвищенню ролі культурно-освітніх закладів у вихованні трудящих (1966—1970 рр.)	11
Марценков Ф. І. (Чернівці). Партійне керівництво вихованням учнів загальноосвітніх шкіл України в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму (1971—1980 рр.)	7
Шелест Д. С. (Одеса), Гошуляк В. В. (Одеса). Залучення парторганізаціями України робітників до зміцнення правопорядку	5

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Великолуг В. І. (Полтава). Соціалістичне змагання виробничих колективів братніх республік СРСР (1966—1970 рр.)	1
Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ). Соціальне планування в трудових колективах Української РСР (1966—1980 рр.)	2
Парінов М. П. (Донецьк). Діяльність парторганізацій України по підготовці і вихованню журналістських кадрів	1
Сокур В. В., Шпаченко В. П. Діяльність парторганізацій України по розвитку засобів масової інформації й пропаганди в 1966—1981 рр.	2

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Литвинова В. П. (Харків), Шейко В. М. (Харків). Великий Жовтень і залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в Українській СРР (1917—1925 рр.)	11
Малик Я. Й. (Львів). До питання про організацію та діяльність повітових, волосних та сільських військово-революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 р.—березень 1918 р.)	11

До 40-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні

Король В. Ю. Комуністична партія — організатор творчого співробітництва інтелігенції братніх республік СРСР у галузі науки і культури (1941—1945 рр.)	12
Метленков М. І. (Житомир). Допомога військових рад і політорганів фронтів та армій у розвитку партизанського руху на Україні в 1941—1944 рр.	12

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

Бахмут А. І. (Корсунь-Шевченківський). Науково-дослідна і військово-патріотична діяльність Музею історії Корсунь-Шевченківської битви	1
Григорович Д. П. З історії розгрому фашистських військ під Ленінградом і Новгородом	1
Лемещук М. М. Увічнення в пам'ятниках Корсунь-Шевченківської битви	1

*З історії дружби народів у період Великої Вітчизняної війни
Радянського Союзу*

Гассієв В. І. (Цхинвалі). Допомога трудящих Грузинської РСР визволенням районам України	10
Козинбаєв М. К. (Алма-Ата), Белан П. С. (Алма-Ата). Бойова і трудова співдружність українського й казахського народів	10
Мухаметдінов Г. Р. (Уфа). Братерське співробітництво трудящих України та Уралу	10

*До 40-річчя визволення території Української РСР
від фашистських загарбників*

Коваль М. В., Чернега П. М. Участь профспілок у налагодженні матеріально-побутового обслуговування трудящих Української РСР	5
Кучер В. І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра	7
Лозицький В. С. Партійне керівництво пресою України в роки Великої Вітчизняної війни	7
Меметов В. С. (Іваново). Ідейно-політична робота парторганізацій серед інтелігенції на території, визволеній від фашистської окупації (1943—1945 рр.)	5
Чайковський А. С. Воїни-чекісти у партизанській боротьбі на Україні (червень 1941 — липень 1942 рр.)	5
Сушко О. О. (Боярка). З історії боротьби за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення західних областей Української РСР (1944—1945 рр.)	7

*З історії Української РСР у період
Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу*

Агафонов О. Й. (Жданов). Діяльність партійних і радянських організацій по налагодженню продовольчого постачання міст Донбасу (1943—1945 рр.)	3
Зайченко В. В. (Чернігів). Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині в роки фашистської окупації	3

З історії селянства України

Алещенко М. І. (Охтирка). Участь комнезамів України в ліквідації неписьменності серед незаможного селянства (1921—1925 рр.)	2
Кондрашов В. Ф. (Миколаїв). Участь профспілки сільськогосподарських робітників України в соціалістичній перебудові села (1920—1931 рр.)	2
Морозов А. Г. (Черкаси). Діяльність сільськогосподарської кооперації УРСР по зміцненню колгоспів (1921—1929 рр.)	2
Собко В. В. (Донецьк). Підготовка спеціалістів для соціалістичного сільськогосподарства УСРР (1929—1932 рр.)	2
Якименко М. А. (Полтава). Більшовицька преса про крах переселенської політики царизму	2

З історії суспільно-політичного життя трудящих

Бондарчук Н. Д. (Ізмаїл). Громадсько-політична й трудова активність жінок Ізмаїльщини (1944—1952 рр.)	3
Гушинець Н. О. (Вінниця). Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933—1941 рр.)	3

З історії дружби народів

Бачинський А. Д. (Одеса). Братерська допомога народів СРСР у здійсненні соціалістичних перетворень на придунайських землях Радянської України (1944 — початок 50-х років)	1
Демиденко Т. П. (Полтава). Деякі питання українсько-білоруського культурного співробітництва (1971—1975 рр.)	1
Ісмаїлова С. П. (Самарканд), Хасанова С. Х. (Самарканд). Послідовники П. Ангеліної в Узбекистані	4
Комаренко Т. О. Участь колективів промислових підприємств УРСР і братніх республік у соціалістичному змаганні (1971—1980 рр.)	4
Склярєнко А. Є. Про участь науковців АН УРСР у спорудженні новобудов Сибіру та Далекого Сходу (1971—1980 рр.)	4

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Грефе К.-Х. (Дрезден), Кулинич І. М. Побратимські зв'язки і співробітництво трудящих Києва і Лейпцига, Донецька й Магдебурга	9
Ковальська Л. П. Боротьба профспілок України за об'єднання з масовими робітничими організаціями Росії (жовтень 1917 — січень 1918 рр.)	9

До 150-річчя Київського університету ім. Т. Г. Шевченка

Громова І. А. Міжнародні зв'язки КДУ (50-і — 80-і рр.)	9
Катренко А. М. Міжнародні наукові зв'язки університету в дожовтневий період	9

До 275-річчя Полтавської битви

Жук В. Н. (Полтава). Перший музей на полі Полтавської битви	7
Єрисов О. Т. (Полтава). Історичні місця і пам'ятки Полтавської битви	7
Лебединський В. М. (Полтава), Іванюк Я. Г. (Полтава). Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»	7

40-річчя перемоги соціалістичної революції в Болгарії

Сохань П. С. Вплив взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів на соціалістичний розвиток Болгарії	9
Черній А. І. (Ровно). Соціалістична індустріалізація в НРБ (40-і — 50-і рр.)	9

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Сіреджук П. С. (Львів). Заселення Галицької землі в XIV—XVIII ст.	6
---	---

Питання історичного краєзнавства

Мешков О. В. (Севастополь). Вклад народів СРСР у відродження Севастополя (1944—1957 рр.)	2
Михайлов Б. Д. (Мелітополь). До 200-річчя міста Мелітополя	2
Покровський Е. К. (Сімферополь). Сімферополь — 200 років	6
Савчук В. О. (Кам'янець-Подільський). Рух червоних слідопитів в Українській РСР у 1965—1975 рр.	1

Проти буржуазної фальсифікації історії

Боева С. Ю. Неспроможність антирадянських фальсифікацій політики розрядки (70-і — 80-і роки)	7
--	---

* * *

Богачук С. Г. Роль патріотичних починів у зміцненні дружби трудових колективів РРФСР і УРСР (1933—1937 рр.)	5
Бойко О. Я., МIRONЧУК В. Д. Політика соціал-демократів Федеративної Республіки Німеччини (початок 80-х років)	6
Борисенко В. Й. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст.	8
Бородій М. К. (Боярка). До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст.	5
Велігодський В. М. (Чернігів). Діяльність Компартії України по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспного виробництва (1933—1937 рр.)	1
Власов С. М. Західнонімецька соціал-демократія і плани «доозброєння» НАТО	3
Володіна Н. І. (Москва). Студентський рух і політична боротьба в Мексичі в 1968 р.	7
Грищенко М. В. Боротьба Республіки Куба в ООН на захист свого суверенітету в 60-і роки	9
Гуров Ю. М. Військова підтримка США загарбницької політики Ізраїлю	12
Гуржій О. І. До питання про феодалну ренту і повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.	1
Іванова Р. П. П. В. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст.	11
Костенко Ю. В. Боротьба СРСР за незастосування хімічної зброї	2
Куц О. Р. Боротьба СРСР на захист невід'ємних прав польського народу на Кримській конференції 1945 р.	7
Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років	8
Мартиненко Б. А. Деякі питання зовнішньої політики Канади під час нацистського «бліцкригу» проти країн Західної Європи	5
Павленко В. В. Роль засобів масової інформації й пропаганди Української РСР у співробітництві з країнами соціалістичної співдружності (70—80-і роки)	12
Пиха Д. Д. З історії національних формувань Червоної Армії (1918—1938 рр.)	2
Погребінська І. М. Деякі аспекти антирадянського зговору консервативного уряду Англії й режиму «санакції» (1926—1927 рр.)	7
Романенко А. І. Про участь НДР у боротьбі країн соціалістичної співдружності в ООН за зміцнення миру і безпеки в Європі	12
Рувінський Л. А. (Одеса). Реакційна діяльність сіоністів у Росії на початку XX ст.	6

Хижняк І. А. Імперіалістична політика правлячих кіл США у галузі ідеології та культури в сучасний період	11
Цвілюк С. А. (Одеса). До питання про виникнення преси польських, румунських, чеських і словацьких революційних соціал-демократів у Росії в 1917 р.	6
Шабунько Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі	6

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Пікалова Т. І. (Харків). Бойовим шляхом	7
Пруниця С. Ю. (Ужгород). «Червоний сенатор»	6

Питання історичного краєзнавства

Бугаївський І. А. (Макіївка). Про час заснування айдарських і деркульських поселень	12
---	----

* * *

Громова І. А. З історії І з'їзду ЛКСМУ	6
Захарчук Б. І. Участь робітників України в оборонно-масовій роботі (1938 р.—червень 1941 р.)	7
Корінний М. М., Моргунов Ю. Ю. (Москва). До питання про руйнування Кончаком переславського Посулля в 1185 р.	7
Шараєва Н. І. (Миколаїв). До питання про роль трудових колективів у розвитку соціалістичної демократії	11

Трибуна молодого автора

Анісімов Б. В. Діяльність партійних організацій по зміцненню виробничих зв'язків між підприємствами РРФСР та УРСР (1933—1941 рр.)	1
Гупан Н. М. (Ворошиловград). Зростання загальноосвітнього рівня робітничої молоді Донбасу (1971—1980 рр.)	12
Гусева С. О. (Одеса). Роль депутатських груп Рад у підвищенні трудової активності мас України в роки першої п'ятирічки	7
Дубіна С. В. (Львів). Деякі аспекти прискорення пролетаризації селянства Правобережної України (1910—1914 рр.)	6
Зінченко А. Л. (Вінниця). Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.	1
Кірсанова О. І. (Чернівці). Роль шкіл комуністичної праці у підвищенні трудової активності робітників УРСР (1971—1975 рр.)	8
Кокошко А. О. В. І. Ленін про фактори зростання продуктивності праці в умовах соціалізму	4
Коротченко А. О. До питання про діяльність громадських організацій України по військово-патриотичному вихованню молоді	10
Литвин П. Є. (Слов'янськ). До питання про підготовку науково-педагогічних кадрів суспільствознавців в УРСР (1945—1960 рр.)	6
Мірошніченко Л. М. Вдосконалення системи комсомольської політичної освіти у республіці (1926—1937 рр.)	6
Нестуля О. О. (Полтава). Державне забезпечення трудящих України продовольством у 1920 р.	7
Омельченко О. С. Вплив науково-технічного прогресу на поліпшення умов праці трудівників промисловості УРСР (1971—1980 рр.)	3
Перспелиця Г. М. (Кіровоград). Участь учнівської молоді Кіровоградщини в сільськогосподарських роботах	4
Соколовська Г. М. (Одеса). До питання про здійснення більшовиками України тактики «лівого блоку» в роки першої світової війни	12
Степанович Є. П. Про участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України в революції 1905—1907 рр.	3
Толочко О. П. До питання про етнічний склад скандинавів на Русі	7
Федорчак Т. П. (Івано-Франківськ). Участь комсомольців у розвитку змагання за випуск високоякісної продукції на промислових підприємствах УРСР (1971—1980 рр.)	9
Чернецька Л. І. (Тернопіль). Підвищення ролі комсомольсько-молодіжних колективів у сільськогосподарському виробництві (1966—1970 рр.)	11
Чернявський Л. С. (Харків). Боротьба Профінтерну проти реформізму в профспілковому русі колоніальних і залежних країн Сходу (1924—1929 рр.)	1
Чоповський В. Ю. (с. Князівка, Івано-Франківська обл.). Висвітлення революційно-визвольної боротьби трудящих на сторінках прогресивної преси Західної України (1933—1939 рр.)	2

Шайдюк В. О. Роль парторганізацій мистецьких колективів УРСР у комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.)	5
Щербак В. О. Антифеодальна боротьба народних мас України напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.	8

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Горбань Ю. А. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР	1
Коломійченко І. І. Боротьба Комуністичної партії за перемогу соціалізму в СРСР	3
Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»	10
Савельєв В. Л. Критика буржуазних і ревізіоністських перекручень досвіду боротьби В. І. Леніна, Комуністичної партії за зміцнення і розвиток політичної системи радянського суспільства	12

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Архипова Н. Т. (Севастополь). Військово-патріотичне виховання у позакласній краєзнавчій роботі в школі	12
Кремень Л. О. Питання морально-естетичного виховання в творчості А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена	9
Козік П. З. (Миколаїв). Вивчення ролі народних мас та особи на уроках історії в школі	5
Лисенко М. М. Про формування на уроках історії марксистсько-ленінського світогляду у старшокласників	1
Петренко В. І. (Донецьк). З досвіду комплексного використання екранних і звукових засобів навчання на уроках історії СРСР у старших класах	2
Пометун Є. І. (Ворошиловград). Вивчення на уроках історії в IX класі питань боротьби українського народу за владу Рад (1917—1920 рр.)	5
Пономаренко Г. Я. (Донецьк). Кузнецов В. О. (Донецьк), Жеребченко І. П. (Донецьк). З досвіду діяльності опорної кафедри історії КПРС по координації науково-дослідної роботи в Донецькому вузівському регіоні	11
Стовбун Р. І. (Полтава). Використання творів В. І. Леніна в лекційному курсі історії СРСР періоду капіталізму	10

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Акуленко В. І. Участь Української РСР у міжнародній охороні пам'яток історії та культури	12
Козлов В. А. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»	10

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Завершальні бої за визволення території Української РСР (Підготували Коваль М. В., Кузьменко В. В.)	10, 11
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Невідомий лист Тимофія Хмельницького	1

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бречак І. М. Сторінки партизанського подвигу	10, 11, 12
--	------------

НАШ КАЛЕНДАР

Бачинський А. Д. (Одеса). Допомога трудящих придунайських земель України Червоній Армії у ході Яссько-Кишинівської операції (До 40-річчя)	8
Бузало В. Й. 50-річчя «Криворіжсталі» ім. В. І. Леніна	9
Буцько О. В. Маршал Радянського Союзу Ф. І. Толбухін (До 90-річчя з дня народження)	6
Вовчик А. Ф., Овсій І. О. Ленінським шляхом (До 60-річчя XIII з'їзду РКП(б))	5
Ганжа О. І. Я. Б. Гамарник на Україні (До 90-річчя з дня народження)	6
Гержод Г. І. Праця В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» (До 70-річчя виходу)	6
Гордієнко Л. М., Харчук О. В. І. С. Грушецький (До 80-річчя з дня народження)	8
Каліберда Л. П. Бібліотека і архів РСДРП у Женеві (До 80-річчя створення)	2

Каніболоцький О. П. О. В. Медведєв (До 100-річчя з дня народження)	3
Ніколаєнко В. Ю. Патріот, інтернаціоналіст (До 120-річчя з дня народження Ф. Я. Кона)	5
Новохатько Л. М. М. Ф. Владимирський (До 110-річчя з дня народження)	3
Овсій І. О. Д. С. Коротченко (До 90-річчя з дня народження)	11
Петерс І. А. Словацьке національне повстання і сучасність (До 40-річчя)	8
Петров В. П. (<i>Сімферополь</i>), Шамко В. І. (<i>Одеса</i>). Посланець партії (До 100-річчя з дня народження Ю. П. Гавена)	3
Пиріг Р. Я. А. С. Бубнов (До 100-річчя з дня народження)	4
Польовий Л. П. 50-річчя XVII з'їзду ВКП(б)	1
Попов М. Я. (<i>Москва</i>). Геніальний твір марксизму (До 100-річчя виходу книги Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»	10
Савичев М. П. 40-річчя встановлення орденів і медалей Ушакова і Нахімова	3
Савичев М. П. 50-річчя встановлення звання Героя Радянського Союзу	4
Сидоренко В. П. До 60-річчя II з'їзду профспілок України	11
Стецюк К. І. Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження)	11
Стоян П. К. 60-річчя першої Конституції СРСР	1
Франко О. О. Академік АН УРСР П. П. Єфименко (До 100-річчя з дня народження)	11
Швидько Г. К. (<i>Дніпропетровськ</i>). О. М. Лазаревський (До 150-річчя з дня народження)	6

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції в Росії	8
Гусєв В. І., Крижанівський В. П. Ленінська тематика — головний напрям наукових досліджень суспільствознавців Києва (початок 80-х років)	6
Калакура Я. С., Рогожа М. М. (<i>Кіровоград</i>). Партійне керівництво культурним будівництвом на Україні в умовах розвинутого соціалізму	4
Кожукало І. П. Партійне керівництво відбудовою і розвитком народного господарства Радянської України (1946—1950 рр.)	12
Кравчук М. І., Мигрин Г. П. До питання про воєнні мемуари як історичне джерело	10
Курко Я. С. Дослідження діяльності партійних організацій України в умовах виробничих об'єднань промисловості	9
Пінчук Ю. А. Про роль народних мас у боротьбі проти соціального і національного гніту на Україні напередодні визвольної війни (1648—1654 рр.)	3
Плохій С. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія	2
Позняк В. Т., Мандебура Т. П. Діяльність Компартії України по розвитку технічної творчості робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму	7
Семененко В. І. (<i>Харків</i>). Комсомол України — помічник Комуністичної партії у військово-патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді (1919—1937 рр.)	2
Сергійчук І. М. (<i>сmt. Першотравневе Овруцького р-ну Житомирської обл.</i>). Преса Рад як джерело вивчення боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (кінець жовтня 1917 р. — березень 1918 р.)	5

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Антонюк С. М., Юрченко О. А. Важливий етап у зміцненні радянсько-польської дружби	3
Антонюк С. М., Замлинський В. О. З історії інтернаціональних зв'язків	4
Байраківський А. І. Внесок у літопис відродження	10
Бачинський П. П., Кабаченко Н. В., Корж Ю. М. Основні напрями дослідження національних відносин в СРСР	7
Березовчук М. Д., Крижанівська В. В. Гідна відповідь уніатсько-націоналістичним фальсифікаторам	9
Білоусов М. М., Огризко В. С. Історична наука в СРСР та НДР	12
Варгатюк П. Л. Збройна сила соціалістичної революції	3
Вівчарик М. М. Активний помічник партії	5
Вовковинський В. М., Кондрашова В. М. Могутня сила радянського суспільства	9
Волощенко А. К., Варгатюк П. Л. Сторінки героїчного літопису	2
Гайдуков Л. Ф., Кузьминець О. В. Виховання нової людини — програмна мета КПРС	7
Глизь І. І. (<i>Вишневе</i>), Калінцев Ю. О. У боротьбі за маси	8
Голиков С. З. (<i>Харків</i>). За дальший розвиток промисловості УРСР	12
Голуб В. Й. Важливий фактор соціального прогресу	4

Дзюба О. М. Походження і розвиток Букваря	11
Дмитрієнко М. Ф., Кузьминська О. Д. Сила взаємного притягання	6
Довгополий Д. Г., Малеша О. О. У боротьбі за зміцнення народної влади	5
Дубровський О. М. (Брянськ). Коріння братерської дружби	2
Елесін Ю. І. В. Н. Давидич. Жити своєю не щадя	1
Єфімов П. Ю. (Одеса). Одеська наступальна операція	10
Замлинський В. О., Нем'ятин В. М. Надзвичайні форми партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога	5
Захаров І. З. (Ленінград). Маїн В. М. (Іваново). Х. Х. Камалов. Морская пехота в боях за Родину	1
Зубенко Л. Г. (Ужгород). Знаряддя антирадянщини і антикомунізму	8
Івасюта М. К. (Львів). Актуальні завдання радянської школи	4
Ісаєвич Я. Д. (Львів). Л. В. Власова. Молдавсько-польські політичні зв'язи в останній чверті XVII — початку XVIII в.	1
Калашников В. М. (Дніпропетровськ). Дослідження класової природи буржуазної демократії	4
Кватира М. М. (Тернопіль), Траф'як М. В. (Тернопіль). Факти і домисли	2
Комаренко Н. В. Збереження і популяризація культурної спадщини	5
Котляр М. Ф., Сидоренко О. Ф. Серйозний внесок у радянську історіографію	8
Кравець М. М. (Вінниця), Шморгун П. М. Досягнення і завдання істориків республіки	11
Кравець М. М. (Вінниця). М. Г. Кукурудзяк. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX століття	1
Крижанівський В. П. Ленін як теоретик і історик партії	10
Кулинич І. М., Рожик М. Є. (Львів). Загартницькі плани фашистської Німеччини щодо України	2
Кульчицький С. В. Всупереч вимислам	4
Кульчицький С. В. Нова праця з історії утворення братньої Радянської Молдавії	12
Курносів Ю. О. Політика партії по формуванню соціалістичної інтелігенції	2
Лихолат А. В., Маковійчук І. М. КППС — організатор братерського співробітництва народів СРСР	1
Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Торжество ленінської національної політики КППС	4
Мельникова І. М. Полум'яний пропагандист марксистсько-ленінського вчення	9
Нагорна Л. П., Савельєв В. Л. Переконали спростування міфів буржуазних історіографів	7
Панченко П. П., Тимченко С. М. Путівник по архіву	8
Панчук М. І., Топішко А. І. За ленінським планом соціалістичного будівництва	6
Парієнко Г. К. (Одеса). На чолі трудящих мас	4
Першина З. В. (Одеса), Воробей П. І. (Одеса). Під прапором інтернаціоналізму	10
Підлуцький Г. І. Про шляхи формування в учнів непримиренності до буржуазної ідеології	3
Пінчук Ю. А. Деякі проблеми історії України та європейських соціалістичних країн	6
Пірко В. О. (Донецьк). Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVII ст. — 1861 р.	1
Позняков К. І. (Дніпропетровськ), Ліханська Л. О. (Дніпропетровськ), Бронников В. Д. (Дніпропетровськ). Рік боротьби і перемог	5
Полохало В. І. Актуальне дослідження з історії більшовицьких організацій України	5
Решодько П. Ф. (Ворошиловград). Рядовий ленінської гвардії	12
Санцевич А. В. Боротьба партії більшовиків за солдатські маси в революціях	9
Санцевич А. В. Про дослідження ленінської теоретичної спадщини	4
Сарбей В. Г. Їх надихав великий Ленін	4
Сарбей В. Г., Лавров Ю. П., Полухіна О. М. Робочий клас в першій російській революції 1905—1907 гг; Робочий клас Росії, 1907—февраль 1917 г.; Робочий клас Росії від зародження до початку XX в.	1
Серіщев Я. М., Єрмаков І. Г. Виховання молоді — важливе завдання партії	10
Симоненко Р. Г. Викриття ідеологічних диверсій імперіалізму	6
Січкарь Г. В., Шевченко С. М., Зінченко А. Л. (Вінниця). Цінний посібник з історії	5
Скляренко Є. М., Кот С. І. Надбання культури — в маси	6
Слюсаренко А. Г., Мірошніченко В. І. Бойовий загін ленінської партії	3

Слюсаренко А. Г., Пацурківський П. С. (Чернівці). Партиїні організації України і науково-технічний прогрес	10
Сохацький Б. М. (Львів). Революційні демократи про суспільно-історичний розвиток	7
Соломко Е. Т. (Тернопіль). Головні органи політичного керівництва інтеграцією на селі — в дії	12
Суярко Л. О. Молодь у боротьбі за свої права	12
Терещенко Г. І. (Одеса), Скрипник М. О. (Одеса). Видатна подія в історії партії	4
Троян М. В. (Ужгород), Данилюк Д. Д. (Ужгород). Участь молоді Західної України у боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР	6
Хміль І. С. Проблеми історії країн Тропічної Африки	7
Худанич В. І. (Ужгород) Гарагонич В. В. (Мукачеве). Кордони співробітництва	7
Чирко В. А., Траф'як М. В. (Тернопіль). В. А. Замлинский, В. Е. Мельниченко, В. Ф. Панибудьласка. Ленінська політика інтернаціоналізму	1
Чугайов В. П. (Львів), Зашкільняк Л. О. (Львів). Документи та матеріали про Київський університет	8
Шаталіна Є. П. Провідна роль робітничого класу	10
Шевченко В. Ф. Дослідження проблем розвинутого соціалізму	5
Шморгун П. М., Проскура Н. Л. (Луцьк). Важливий напрям ідейного загартування трудящих	3

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1983 р.)	1, 5
---	------

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Соколов В. М. (Одеса). Про уточнення документальних даних	1
---	---

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Агапов П. В. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). IV Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін»	2
Аніщук В. В. (Одеса). Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю визволення Одещини від фашистських загарбників та актуальним питанням військово-патріотичної роботи	6
Білоус А. О. Науково-теоретична конференція в ІПК при КДУ, присвячена 40-річчю визволення України від фашистських окупантів	8
Боярська З. І. Наукова конференція, присвячена 150-річчю Київського університету	5
Верстюк В. Ф. Видавництво «Наукова думка» до 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні	10
Волощенко А. К. Захист докторської дисертації М. В. Демченком	12
Данилюк Ю. З. Вшанування доктора історичних наук Є. М. Складенка з нагоди його 60-річчя	4
Зенюк М. А. Всесоюзна науково-практична конференція у Луцьку	12
Кириченко О. О. До створення книги-меморіалу «Відроджені з попелу»	8
Кічий І. В. (Луцьк). Всесоюзна науково-практична конференція «Шляхи удосконалення навчально-виховного процесу і підвищення якості підготовки вчителів історії»	11
Крамар В. М., Іванов К. В. Воєнно-наукове товариство при Будинку офіцерів Радянської Армії Київського Червонопрапорного військового округу	5
Кривець Н. В. Студенти з Лейпцига в Інституті історії АН УРСР	9
Кулинич І. М. Наукова конференція, присвячена 35-й річниці Німецької Демократичної Республіки	11
Кульчицький С. В. Всесоюзна наукова конференція «Історія будівництва Байкало-Амурської магістралі»	8
Ларин А. Ф. Вшанування доктора історичних наук професора М. І. Кравчука у зв'язку з його 70-річчям	2
Меша В. Г. (Донецьк). Міжвузівська науково-методична конференція «Методологія і методика критики буржуазної ідеології, реформізму і ревізіонізму у курсах суспільних наук»	8
Мітряєва С. І. (Ужгород). Радянсько-чехословацький науковий семінар «Дружні зв'язки трудящих Закарпаття і Східної Словаччини: історія і сучасність»	1
Мищенко В. М. Засідання Наукової ради АН УРСР з проблем «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва»	2

Панчук Л. О. Наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення території України від фашистських загарбників	7
Панчук М. І. Захист докторської дисертації Л. Є. Дешинським	12
Петренко Ю. А. Захист докторської дисертації Л. І. Васюком	6
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Р. Плющем	1
Румянцева В. В. Вшанування члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, доктора істор. наук І. М. Кулинича, доктора істор. наук, проф. А. В. Санцевича у зв'язку з їх ювілеями	11
Сарбей В. Г. Розширений пленум Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки»	8
Северинюк В. М. (Одеса). Республіканська наукова студентська конференція	2
Собін В. А. (Полтава). Міжвузівська наукова конференція «Актуальні проблеми підвищення педагогічної майстерності викладачів-суспільствознавців»	2
Теми дисертацій і монографій	2, 6, 9, 12
Терентьева Н. О. XIV засідання Комісії істориків СРСР і УРСР	1
Терентьева Н. О. Грецький учений у Києві	8
Терентьева Н. О. Радянсько-грецька зустріч вчених-істориків	11
Червінський В. І. Вшанування доктора історичних наук, професора М. М. Матвійчука у зв'язку з його 60-річчям	5
Чумак В. А. Захист докторської дисертації Д. П. Григоровичем	4
<u>Супруненко Микола Іванович</u>	11
<u>Чирко Володимир Андрійович</u>	5
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1984 р.	12

НОВІ КНИГИ

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 13. 1978—1980. — К.: Політвидав України, 1984. — 629 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. Высокий гражданский долг народного контролера: Речь на Всесоюзном совещании народных контролеров 5 октября 1984 г. — М.: Политиздат, 1984. — 15 с.

ЧЕРНЕНКО К. У. Утверждать правду жизни, высокие идеалы социализма: Речь на юбилейном пленуме правления Союза писателей СССР 25 сентября 1984 года. — М.: Политиздат, 1984. — 16 с.

АЛЕКСИЕВЦЕВ Н. М. ГДР: Курсом развитого социализма. — Львов: Вища школа. Изд-во при ЛГУ, 1984. — 167 с.

АНФИМОВ А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России, 1881—1904 гг. — М.: Наука, 1984. — 232 с.

БЛИНОВ Б. Н. Киевский станкостроительный: К пятидесятилетию Киев. ордена Труд. Красного Знамени з-да станков-автоматов им. М. Горького. — К.: Техніка, 1984. — 223 с.

Боевое братство народов СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Велик. Отеч. войне. Документы и материалы. — К.: Наук. думка, 1984. — 455 с.

БРЕГА Г. С. Сотрудничество ученых советских республик в создании материально-технической базы социализма. — К.: Наук. думка, 1984. — 207 с.

ВАРВАРЦЕВ Н. Н. Национализм в обличье советологии: [Критика соврем. буржуаз. историографии Украины]. — К.: Наук. думка, 1984. — 262 с.

ГОРДИЕНКО Н. С. «Крещение Руси»: факты против легенд и мифов: Полемич. заметки. — Л.: Лениздат, 1984. — 287 с.

ГРАНЧАК И. М., КИЗЧЕНКО А. Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1984. — 175 с.

ЗЫРЯНОВ П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905—1907 гг. — М.: Наука, 1984. — 224 с.

Киевский университет сегодня. — К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1984. — 103 с.

КИЗЧЕНКО В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. — К.: Наук. думка, 1984. — 189 с.

Київський університет. — К.: Вища школа, Вид-во при КДУ, 1984. — 203 с.

Куба: Четверть века по пути социалистического созидания. — К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1984. — 231 с.

КУЗНЕЦОВ В. А. В те суровые дни и ночи: Зап. артразведчика. — Днепропетровск: Промінь, 1984. — 111 с.

ЛИХОЛАТ А. В. Дружбою ленинською сильні. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 48 с.

Материалы собрания партийно-хозяйственного актива Украинской ССР, 25 мая 1984 года. — К.: Политиздат Украины, 1984. — 123 с.

МАРТЫНОВ В. А., СПАХОВ С. Ф. Пролет в огне. — К.: Политиздат Украины, 1984. — 192 с. — (Мемуары).

МОСКАЛЕНКО К. С. На Південно-Західному напрямі, 1941—1943: Спогади командарма. Кн. I. — К.: Політвидав України, 1984. — 492 с. — (Мемуари).

Непролетарские партии России: Урок истории. — М.: Мысль, 1984. — 566 с.

НОЧЕВНИК М. Н. Рабочий класс и профсоюзы в странах социализма: Некоторые аспекты влияния научно-технической революции на деятельность профсоюзов. — М.: Профиздат, 1984. — 200 с.

Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1951—1958 гг.: Сб. документов и материалов. — К.: Наук. думка, 1984. — 513 с.

Развивающиеся страны в современном мире: Новая сила в мировой политике и экономике. — М.: Наука, 1984. — 245 с.

СМИРНОВ А. В. Главный источник нашей силы: Рабочие промышленности СССР, 1945—1970 гг. — М.: Мысль, 1984. — 200 с.

Солдатська слава: Розповіді про пов. кавалерів ордена Слави. — К.: Політвидав України, 1984. — 288 с.

Социалистическое строительство на Николаевщине: Документы и материалы, 1921—1941. — Одесса: Маяк, 1984. — 231 с.

Соціалістичне будівництво на Полтавщині, 1921 — червень 1941: 36. документів і матеріалів. — Харків: Прапор, 1984. — 232 с.

Українська РСР, 1983: Корот. стат. довідник. — К.: Техніка, 1984. — 334 с.

Українська РСР у міжнародних організаціях: Довідник. — К.: Політвидав України, 1984. — 149 с.

ФУКИ А. И. Быль ставшая легендой: Отдельная Коломыск. погранич. комендатура в боях с фашист. захватчиками. — Ужгород: Карпати, 1984. — 111 с.

ШИШОВ Н. И. В борьбе с фашизмом 1941—1945 гг.: Интернациональная помощь СССР народам европ. стран. — М.: Мысль, 1984. — 270 с.

ШМИДТ С. О. Российское государство в середине XVI столетия: Царский архив и лицевые летописи времени Ивана Грозного. — М.: Наука, 1984. — 277 с.